

Under the liberal patronage of
His Highness Maharaja
SAYAJI RAO GAEKWAR
Sena Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

—❖—
PRACHIN KAVYA MALA,
or

Old Gujarati Poetical Series,
VOL XXVIII.
POET VALLABH'S
YUDHISHTHIR VRIKODAR
SAMVADAKHYAN.

Published with annotations

By

Hargovind Dwarkadas Kántaválá
and
Nathashankar Pujashankar Shastri.

—❖—
A. D. 1891-92.

Price Re. 0-12-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનુ અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિપદનું સાર્થક થવું માને છે તે કલ્યાણ કરવાના નિવિધ પ્રકાર છે વસુંધરા (પૃથિવી) નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમા અન્નદૂગાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમા ધારણ થયેલ વસુ (અનિજ ધન રત્નાદિ) ને બહિર કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમા ભગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે, નિર્ભજ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીના સાધન નિર્માણ કરે છે, તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ઐથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિના સાધન આપે છે ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વર્થ જે રાજા પ્રજાનુ રંજન કરવા પ્રયત્ન છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેના પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, શક્તિમાન્ અને પરમ પવિત્ર મહારાજા-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાશ્રય ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેવ સમશેર બહાદુર એમના પ્રવૌક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમા આણી પ્રજાનુ કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાપ્રતકાળમા સર્વ રચણે પ્રશસનીય ગણાતા દૃષ્ટાંતરૂપ યથા પડ્યા છે

શ્રીમત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા ૮ મે સન ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેનામા રજુ કરવામા આવી હતી તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યના યથા ગયેના ગુર્જર દ્વિઓના અપ્રસિદ્ધ અથો પ્રસિદ્ધિમા આવે તેવી યોજના રાજ્યાશ્રયથી થાય તેા સાર

પ્રાચીનકાવ્યસમૃદ્ધ એ નામના ગૂઝરાતી કવિતાના પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાહરેદર આદ્ય વર્નાક્યુલર ઈન્સ્ટ્રક્શન રાવસાહેબ દરગોવિંદદાસ દારકાદાસ તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથરા કર પૂજશ કર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થનારો આરંભ થઇ ચૂક્યો હતો, અને તે સારૂ ધણા રતુતિ-પાત્ર પ્રવલ્નથી હરનિખિત થયેલા સારો મંત્રદ તેમણે કર્યું હતો. વડોદરા-રાજ્યનું દેરી કેળાણીખાતુ માગી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સમૃદ્ધ બાબતમા મે તપાસ કરી તે ઉપરથી જોવામા આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના બહાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક નિપયો પર રચેલી કવિતાના બહાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે બહારને પ્રજાના ઉપયોગસારૂ બાલ્ય લાવી તે દ્વારા સહવિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભમંત્રક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમા પ્રેમાનંદ, મનેશ્વર, વલ્લભ, બાલણ દયારામ, હરિભટ્ટ, ભોજેભક્ત, દીર્ઘભક્ત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાભાઈ તથા દીવાળીભાઈ નામની બે સ્ત્રીકવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે, અને બાપુભાઈના ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો મંત્રદ છે. આ મંત્ર કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતા ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાશ થઇ છે એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમત મરહુમ મદારાજ સયાજીગજ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર દમરની રકમ મળુ કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિમા આવી શકે આ ઉપર અનુચીતી શુદ્ધપ્રજા અને સર્વ શુદ્ધવાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમજી જાનોને લાગ્યા વિના રહીશું નહિ.

કવિતા વિશે એક ઈંગ્લેઝ કવિ લખે છે કે —

Poetry is itself a thing of God,
He made his prophets poets, and the more
We feel of poetry do we become
Like God in love and power

કવિતા સ્વતઃ ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના બલિબ્યદાદી કર્યા છે, અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે રનેહમાં અને શક્તિમાં ઈશ્વર પેઠે ધર્મીએ છીએ.

કવિ વિશે વર્ણન કર્યું છે કે —

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કર્ષ આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત ઉપર આપણને સત્યના સ્વચ્છ અને આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને સ્વર્ગ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.

સ્વદેશમાંના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂર્વના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં મ્લુ છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા, અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખમોગમાં વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવ્યતા અતઃ પ્રણામાં ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અતઃ પ્રણમાં પ્રવેશી ત્યાંથી સુખાનંદદેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકથી વૃદ્ધ—રૂઝી શ્રીમાન સુધી મનને દાખમાં વિશ્રામસ્થાન આપી સુખનો અધિકાર કરનાર કવિતા એ પણ માધન છે એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો હુલોદ્ધાર પ્રજના કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજધિરાજ કરાવે છે
એ તેમના પ્રભરજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાનું એક સુચિન્દ છે

વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા
સમાજથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામાં
આવી છે

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ

મેમ્બરો.

રાવમહાદુર અબાતાલ સાકરવાલ એમ એ, એલ એલ બી
ખાનમાહાદુર જમશેદજી અરદેશર દલાલ એમ એ, એન એન બી
રાવસાહેબ પીતાબરમાઈ જોધાભાઈ
રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ દારકાદાસ

દરેક અધની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા
શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ ગવસાહેબ હરગોવિદ્-
દાસની સલાહ નીચે શાસ્ત્રી નાથાસ કર પૂજ્યશર તથા કવિ છોટાલાલ
નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે પુસ્તકો સબ-
ધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે કમિટિમાંથી પ્રાપ્ત
ખાનગી હિત કે સ્વર્ણ આ સબધમાં ન હતા માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી
કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે

વડોદરા રાજ્ય નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગૃજરાતના બીજા
પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ધણો જવો ગવસાહેબ હરગોવિદ્દાસ
તથા શાસ્ત્રી નાથાસ દરેક પ્રત સનીય ગોધથી એમ્કો થયેલો છે, અને વધારે
જયો એમ્કો મના પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જરૂરી ગણવો એમ ધારણા છે
આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોજના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્ધ-
મ સદ્ગત થયા હૃદય પામે જાય છે

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતા-
થી વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસયુક્તા, રસિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ
હ્રદય પ્રકારનાં ધર્મ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમયે કવિઓની
કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને કચ્છ, કઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્તા-
ઓ તરફથી તથા ખીન્ન ધણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૪૦, રવિવાર.

}

મણિભાઈ જશભાઈ.

ગ્રંથવિવેચન.

વલ્લભ કવિના દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાન, યક્ષપ્રશ્નોત્તર અને કુંતી-પ્રસન્નાખ્યાન, એ અંથો જોમણે જોયા હશે તે વલ્લભની વર્ણન કરવાની અને રસ જમાવવાની શક્તિ વિષે જાણીતા હશે; પાછળના તેના અંથોના વિવેચન કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે વલ્લભે શૃંગાર, હાસ્ય, કૃષ્ણા, વગેરે નવરસના અંથો લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અને તે તેણે આશ્ચર્યકારક રીતે પૂરી પણ કરી છે. આખા એક અથવા બીજા રસોનો સંજોગ જ ન કરતાં એકજ રસ પ્રધાનપણે વર્ણવેલો, એ કામ સંહેલું નથી. આજ સુધી પ્રત્યેક રસ ઉપર સ્વતંત્ર ને મોટું પુસ્તક દોષ કવિએ બનાવ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી. અમુક કવિ અમુક રસ વર્ણવવાથી પ્રખ્યાતિ પામ્યા છે, પરંતુ બધા રસ સારી રીતે વર્ણવી શકે એવા મહાકવિઓ યોગ્ય હોય છે.

વલ્લભ, એના પિતા મહાકવિ ગ્રેમાનંદની પેઠે અસાધારણ શક્તિવાળો ફક્તક કવિ હોવાથી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુમાનતી રીતે પૂરી કરી શક્યો છે. દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાનમાં તેણે જોમ વીરરસ વર્ણવ્યો છે, યક્ષપ્રશ્નોત્તરમાં જોમ કૃષ્ણ રસ વર્ણવ્યો છે, અને કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં જોમ અહભુત રસ વર્ણવ્યો છે, તેમ આ અંથમાં તેણે રૌદ્રરસ વર્ણવ્યો છે. આ અંથમાં રૌદ્રરસ કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં વર્ણવ્યો છે, તથા તે રસ જમાવવાને તેણે કેવા કેવા પ્રસંગ વર્ણવ્યા છે, તે કહેતા પહેલાં આ અંથમાં તેણે કયો વિષય વર્ણવ્યો છે તે કહેવું વધારે અનુકૂળ પડશે.

પુરાતનકાળથી અંથકારોનો એક સામાન્ય સંપ્રદાય છે કે અંથારંભે મંગળાચરણ કરવું. વલ્લભ કોઈ વિલક્ષણ વિચારનો સ્વતંત્ર અંથકાર હોવાથી તે મંગળાચરણ પણ કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારથીજ કરે છે. મંગળાચરણ ત્રણ પ્રકારનું થઈ શકે છે: (૧) નમસ્કારાત્મક, (૨) આશિર્વાદાત્મક, અને (૩) વસ્તુનિર્દેશાત્મક. ગુરુ, પૂજ્ય કે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવો તે નમસ્કારાત્મક મંગળ કહેવાય છે; અંથના શ્રોતાઓને આશિર્વાદ આપવો તે આશિ-

વાદાત્મક મંગળ કહેવાય છે; અને નમસ્કાર ન કરતાં ઇશ્વરનું અથવા કોઇ પણ મંગળ મુલ્યક વસ્તુનું કથન કરવું તે વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગળ કહેવાય છે.

આ અથર્વા કવિ પોતાના પિતા અને ગુરુ પ્રેમાનંદને આઠ અક્ષરના અનુષ્ટુપ્તા એક ચરણથી નમસ્કાર કરે છે. જેમ “ પ્રેમાનંદ નમસ્તુભ્યમ્. ” અને તે પછી ઓગણીસ મનહરથી ગૂજરાતી ભાષાની પ્રશંસા રૂપ મંગળ કરે છે; કેમકે ભાષા અથવા વાણીની દેવતા સરસ્વતી હોવાથી ભાષાનું કથન કરવું એ સરસ્વતીના કથનતુલ્ય છે, માટે તે વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગળાચરણ કહેવાય છે.

આ મંગળાચરણમાં આવેા પ્રસંગ આજેા છે: એક હિંદુસ્તાની પુરૂષ જે એમ કહેતો હતો કે “ શું શાં પેસે ચાર ” અર્થાત્ ગૂજરાતી ભાષા હિંદી વગેરે ભાષાઓના પ્રમાણમાં ઉતરતી છે. તેની સાથે વાદ કરીને પ્રેમાનંદ સાબિત કર્યું કે ગૂજરાતી ભાષા સર્વોત્તમ છે આ સાબિત કરવાને પ્રેમાનંદે જે પ્રમાણ આપ્યાં છે, તે પણ ચમત્કારિક છે; તે બધાં અહીં લખવાથી વિસ્તાર થાય માટે અંધમાના મનહર ૧૦ થી ૧૭ સુધીના જોવા. ગૂજરાતી ભાષાની પ્રશંસા કરતાં તે લખે છે કે:—

“ કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં
મધુમુદા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે,
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું; મોટેરૂં મનાય છે;
નવ રસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિદ્ધ,
જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે;
કડંકણાપણું કે'છે, નથી એના માંહી રજ,
વીરઅંથ ભાળ્યા નહિ, ખતા તેણે ખાય છે. ઇત્યાદિ ”

ઉપર જે ગૂજરાતી ભાષાનાં વખાણ કર્યાં છે. તે વિચારી જોતાં દરેક ભાષાના વિદ્વાનને જણાઇ આવશે કે મહાકવિ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્ય વલ્લભ વગેરે ભાષાના અભ્યાસમાં કેટલા ઊંડા જિતયા હતા. ગૂજરાતી ભાષાની કોમળતા અને મધુરતા, જાણવાને જોઈતી રસવૃત્તા ભાષાના અત્યંત પરિચય વિના તથા તેને ખીજી ભાષાઓ સાથે સરખાવ્યા વિના જાણી

શકાય નહિ; પણ વલ્લભ વગેરે જે કવિ તે જાણતા હતા, તે આપણને શું સૂચવે છે ? તેમની ઘણી બાપાઓની માહિતી તથા તેમનો ઘણા દિવસનો બાપાનો ગાઠો અભ્યાસ એજ કે બીજું કંઈ ? ગૂજરાતી બાપાની નિર્ભજતા અને પ્રાચીનતા તેઓ જાણતા હતા, તે ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે તેઓ પ્રાકૃત બાપાનાં વ્યાકરણોથી તથા ઉત્તરગના નિયમોથી પૂરતા માહિતગાર હતા ! ગૂજરાતી બાપાને આ કવિઓ જે મહત્તા આપે છે તથા તેને ફક્ત સંસ્કૃતથીજ ઉતરતી પદ્ધતી ગણે છે, તે તેમણે આ બાપામાં નવે રસના અર્થો (કાવ્યો) અને નાટકો લખીને સિદ્ધ પણ કરી આપ્યું છે. આ જાણીને કયા શુર્જરને હર્ષ નહિ થાય !

મંગળાચરણ વર્ણવતા કવિએ બીજી ખૂબી એ કરી છે કે તેમાં પ્રેમાનંદનો અને હેવટે કવિએ પોતાનો ક્રોધ વર્ણવે આ અંધમાં વર્ણવવાના રૌદ્રસની મંગળાચરણમાંજ સૂચના કરી છે. બધા સારા કવિઓ પોતાનાં કાવ્યોમાં અને વિશેષે કરીને નાટકોમાં જે મંગળાચરણ કરે છે તેમાં અથવા મુખ્ય વિષયનું સૂચન કરે છે. એ જો કે કવિસંપ્રદાય કે સાહિત્યશાસ્ત્રનો નિયમ નથી, તથાપિ અમુક ઉત્તમ કવિઓની ચતુરાઈ છે !

મંગળાચરણ કરી રજા પછી ઇદ્રિપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કરના હતા ત્યાંથી કથાની શરૂઆત કરે છે. સુખનો પડછો બતાવવાથી દુઃખ હીસી આવે છે માટે પ્રથમ તેમનો વૈભવ વખાણ્યો છે. અને અંધમાં આગળ ઉપર ભીમ જે વચન યુધિષ્ઠિરને કહેશે તે બધા ઘટિત છે એમ ઠરાવવાને તેમનો રાજસૂયનો ઠાકમાઠ તથા તેમનું પરાક્રમ વર્ણવે છે. આદી શિશુપાળ કૃષ્ણની નિંદા કરે છે તે નિમિત્તથી ભીમનો ક્રોધ વર્ણવીને રૌદ્રસ વર્ણવે છે.

બીજો પ્રસંગ મયનિર્મિત સભામાં દુર્યોધનની ફજેતી થઇ તેથી અમરિત થઇ દુર્યોધને કપટઘૂતમાં યુધિષ્ઠિરને બોલાવ્યા તે વિષે છે આ ઘટનાં યુધિષ્ઠિર હાર્યા અને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર જેંચાયાં, એ વગેરે પ્રસંગમાં ભીમનો ક્રોધ વર્ણવે રૌદ્રસ પ્રકટ કર્યો છે.

યુધિષ્ઠિર વગેરેનું વનમા જનું તથા ત્યાં તેમના સગા સ્નેહીઓએ આવીને યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, તથાપિ યુધિષ્ઠિર કેવળ ધર્મને અર્થે તે માનતા નથી એ ત્રીજો પ્રસંગ છે. એમાં પણ અનુક્રમે જે જે પુરૂષો યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કરે છે તે તે પુરૂષો કૌરવો. પ્રતિ પોતાનો ક્રોધ દર્શાવે છે, અને એવી રીતે કવિએ રૌદ્રસનો પ્રવાહ, અખંડિત રાખ્યો છે.

તે પછી દ્રૌપદી અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ વર્ણવ્યોછે રાજનીતિમાં કુશળ એવી દ્રૌપદીનું પાત્ર ચીતરવામાં કવિએ કશી ખામી રાખી નથી । દ્રૌપદી પ્રથમ સામદાનાદિ ઉપાયની વાતો કહીને જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ડગાવી શકતી નથી ત્યારે તે કહેછે કે,—

“ દયાળુ થવું હતું જો, તો થયા શે ભૂપ મોટા ?
 વિચારીને વાત જુઓ, સર્વ તો સાક્ષાત છે;
 ધર્મ જ્યારે ધારવો'તો, તો તબલુ કૌશિકે રાજ્ય,
 રાજ થઈ દ્વિજધર્મ, ધાર્યે પૂરે પાત છે;
 ઉભયબ્રહ્મતા આ તો, કેમ નવ આવે મન,
 ધર્મધર તમો માટે, દુઃખી આ સૌ ગાત છે;
 અધર્મી થવાનું કદી, આત્મવર્ગ આવો વહે,
 જાણવું ન એ જરૂર, દીનતામાં ધાત છે ! ”

વળી—

“ જો સ્વભાવ શાંત હતો, તો તો ઇંદ્રપ્રસ્થ એક,
 જે મળ્યું હતું તે સ્વામી ! લેઈ સુખી થાવું'તું;
 કહો એમ કર્યું પ્રભુ ! શાથી નવ તેમ કર્યું ?
 રાજસૂય આનંદીને, પાપમાં શે જાવું'તું ?
 ક્ષત્રી કુંભધર્મ ધર્યો, માટે કર્યાં કૃડાં કબ્જ,
 થયા હોત તપસી જો, કૃડાં ક્યાં ત્યાં ગાવું'તું ?
 દુર્યોધન ભારત ન, સાધુ લખી ડારત ન,
 શાંત મુદ્રા શારત ન, કબ્જ સે'વું આણું'તું ! ”

બીમ વગેરેના શસ્ત્રપ્રહાર થાય તે કરતાં આ રાજપત્ની દ્રૌપદીનાં દેખાતાં કોમળ પણુ અર્થમાં કહોર વચન યુધિષ્ઠિરના મર્મને ભેદવામાં પાછળ પડે એવાં નથી, તથા તે ઉપરથી દ્રૌપદીનો ક્રોધ પણ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થયા વિના રહે એમ નથી. અહીં પણ કવિએ રૌદ્રરસની ધારાજ અખડિત રાખી છે દ્રૌપદીના વચનોમાં રૌદ્રરસ, તેના ભાવ, અનુભાવ અને ઉદીપનવિભાવ સહિત જોવો હોય તો જુઓ આ એક વધારે ઉદાહરણ આપ્યું છે.

“ ચક્ષુને ચઢાવી કરી, કરાંગુલિને હલાવી,
શીર્ષને ધુણાવી અતિ, વામા વદી વેણ ત્યાં;
એકચક્રાપુરે રહ્યા, દ્વિજકેશં રૂપ ધારી,
બ્રાહ્મણીએ પૂછ્યું જ્યારે, વદ્યા ખોટું મેણ ત્યાં!
અમે છું દ્વિજની જાત, એ તે સત્ય કહે કેમ ?
એમ તો વિચાર કરો, શાધી હૃદયાં નેણ ત્યાં ?
વાર વાર પૂછી મેં તો, જાત ભાત ભાવ આણી,
ઉત્તર ન આપ્યો કદો, થયા દુઃખદેણ ત્યાં. ”

આમાં આંખો ચઢાવવી, હાથની આંગળી હલાવવી, માથું ધુણાવવું, એ રૈદ્રસના અનુભાવ છે; દ્રૌપદીનો ક્રોધ એ સ્થાયિભાવ છે; યુધિષ્ઠિર એ આશ્વજનનિભાવ છે; યુધિષ્ઠિરનાં કૃત્ય જે વર્ણવ્યાં છે તે ઉદ્દીપનનિભાવ છે; અને એ સૌથી રૈદ્રસ પ્રકટ થયો છે.

આ પછી બાકીનો અંધ પૂરો થતાં સુધીનો પ્રસંગ બીજા અને યુધિષ્ઠિરસંવાદનો છે. એમાં પ્રથમ બીજનો દુર્યોધન પ્રત્યેનો ક્રોધ વર્ણવેલો રૈદ્રસ પ્રકટાવ્યો છે અને છેવટના ભાગમાં યુધિષ્ઠિર પ્રતિ ક્રોધ વર્ણવેલો રૈદ્ર ઉપજાવ્યો છે. છેવટે વ્યાસમહાત્માના આગમનથી બીજનો ક્રોધ શાંત થાય છે વગેરે કથા હુંકામાં પતાવી અંધ પૂરો કર્યો છે.

આ અંધમાં ગમે તે છંદ કાઢી જુઓ: તેમાં રૈદ્રસ વિના બીજું કંઈ દેખાશેજ નહિ. ક્રોધ પણ કાવ્યમાં રસવર્ણના એ પ્રકારે હોય શકે છે: એક એક પદમાં રસનાં અંગ વર્ણવીને આખા પ્રસંગમાં અમુક રસ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તે એક પ્રકાર: અને પ્રબંધગત રસ કહે છે. અને પ્રત્યેક પદમાં રસના સંપૂર્ણ અંગ વર્ણવીને અમુક રસ ઉપજાવ્યો હોય તે બીજો પ્રકાર. આ અંધમાં બંને પ્રકાર દૃષ્ટિએ આવે છે. પણ તે બતાવતા પેહેલાં રૈદ્રસનાં અંગ ક્યાં છે તે કહીએછીએ.

રૈદ્રસનો સ્થાયિભાવ ક્રોધ છે; શત્રુ એ આશ્વજનનિભાવ છે, કેમકે શત્રુને આવનખીને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે; શત્રુની એટલાઓ ઉદ્દીપનનિભાવ છે: જેમકે મુક્તીઓ મારવી, પાડી નાખવું, “વિરૂપ કરવું”, સરીર છેદવું, ઘાડવું, સંગ્રામ કરવો, મહારાટ ઉપજાવવો, વગેરે. શત્રુની એવી એટલાઓ જોઈને ક્રોધ વિજેય પ્રકર છે, માટે તેને ક્રોધનું ઉદ્દીપન કરનારા નિભાવ ગણેલા છે. ક્રોધ

ઉપજવાથી તેની જે એટલાઓ બહાર દેખાઈ આવે છે તેને અનુભાવ કહે છે, જેમકે, ભમર ચઢાવવી, ઓડ કરડવા, બાકુ ચાખડના, મોઢેથી તિરસ્કાર કરવો, પોતાની બડાઈ બોલવી, હથિયાર ફેરવવા અને ફેંકવા, મેહેણા મારના, નિર્દયતા બતાવવી, એ રૌદ્રરસના અનુભાવ છે ઉઝાણુ, વેગ, રવા ઝીમા થના, પરસેવો થવો, કપવું, મદ થવા, મોહ ઉપજવો, અમર્ષ જણાવવો, ઇત્યાદિ વ્યભિચારી કે સ આરીમાન છે

આ અથમા ઉપર કહેલા રૌદ્રરસના સ્વરૂપનું જ્યાં જ્યાં દર્શન થાય ત્યાં ત્યાં કવિએ રૌદ્રરસ પ્રકટાવ્યો છે એ તો સેહેજ જણાય એવું છે, પણ સામટો અથ લેઈને જોશો તો પણ જણાશે કે ભીમ, દ્રૌપદી, વગેરેના ક્રોધ એમાં સ્થાયિભાવ રૂપે વર્ણવ્યો છે, દુર્યોધન વગેરે કૌરવો એ આલબનવિભાવ છે, કપટથી ઘૂત રમવું, દ્રૌપદીના વસ્ત્ર ખેંચના, તેમને ગાય ગાય કહીને તેમનો તિરસ્કાર કરવો, વનવાસ કાઢવા, એ વગેરે ઉદ્દીપનવિભાવ છે, ભીમ વગેરેનું યુધિષ્ઠિર સાથે વાણુદ્ધ, પાડવોના આપ્તવર્ગનું યુધ્ધને માટે તૈયાર થઈ જવું અને ક્રોધના વચન બોલતી વખતે વર્ણોપલી તેમની એટલાઓ, એ અનુભાવ છે ભીમનું ઉઝાણુ, તેનો વેગ, યુધિષ્ઠિરને મારવાને તૈયાર થઈ જવારૂપ તેનો મોહ, એ વગેરે વ્યભિચારીભાવ છે, અને એ રીતે પ્રબલગત રૌદ્રરસ પણ આ અથમા સંપૂર્ણપણે દેખાઈ આવે છે

વક્ષભની કવિતામા અર્થાન કાર અને મજ્જાલ કાર તો હામ હામ નજરે આવે છે, અને એ વિષે પાછના અથોના વિવેચનમા કહેવામા આવ્યું છે માટે અહીં કંઈ બોધતા નથી આ અથમા નાનશિશુમધ વગેરે ચિત્તકાવ્યો બહુ સેહેની ભાષામા કવિએ રચેવા છે, અને તે વિષે તે તે જગ્યાએ નીકામા બતાવ્યું છે, એટલે અહીં ફરીને ચર્ચિતચર્ચ કરતા નથી

આ કવિનો વળી એક એવો નિયમ જણાય છે કે તે પોતાના પ્રતિયાવાળા રસના અથની અંતે દરેક વખતે એક એક નિષ્ણના અવતારનું કપટ રૂપે વર્ણન કરે છે દુશામનરૂધિરપાનાખ્યાનમા કૃષ્ણાનતાનું કપટ રૂપે વર્ણન કર્યું હતું, યક્ષપ્રજ્ઞાત્તરમા રામાવતારનું કપટ રૂપે વર્ણન કર્યું હતું, કુતીપ્રસન્નાખ્યાનમા મત્યાવતારનું કપટરૂપ વર્ણન હતું, અને આ અથમા વાગના પાત્રનું કપટરૂપ વર્ણન છે આગ અવતાર વર્ણનમા પણ કવિ અથના નિયમ જોડે મધ્ય ધરાવત અવતારનું જ વર્ણન કરે છે ૬ શાસન રૂધિરપાનમા વીરરસ વર્ણનો ૬ અને કૃષ્ણ અસુર સદાગ્રહારા નીર છે માટે તેનું ત્યાં વર્ણન કર્યું છે, યક્ષપ્રજ્ઞાત્તરમા ધર્માચરણ કરનાગ દ્રૌપદી વિનાની યુધિષ્ઠિર

જેમ કર્ણસત્ત્વ પાત્ર છે, તેમ સીતાવિયોગી રામ પણ ધર્માચરણ કરનારા હોઇને કર્ણસત્ત્વ પાત્ર હોવાથી તે ત્યાં વર્ણાયો છે. કુંતીપ્ર-
સન્નાપ્ત્યાનમાં અદ્ભુત રસ વર્ણાયો છે, ત્યારે અહીં અદ્ભુત મત્યાવ-
તારતું વર્ણન છે. સ્વર્ગ સુધી સેતુ બાધીને ચઢી જવું તથા ઔરાવ-
તને ઊંચકીને ખભે મૂકવો, એ વગેરે અસંભાવ્ય કર્મ જેમ ત્યાં વર્ણાયો છે તેમ
એક માછલી જોનાજોતામાં એવડી વધી જાયકે તે સરોવરમાં માથ નહિ અને
સમુદ્રમાં જઈ એવડી વધે કે તેના પૂછડા સાથે સત્યપતત્ત્વ વાહાણ બંધાઈ
રહે, એ પણ અસંભાવ્ય લાગેછે આ અંથમાં દુર્યોધનથી હારેલા યુધિષ્ઠિરને
અર્થે બીમાદિકનો ક્રોધ વર્ણવાયો છે, તેમ બલિરાજથી હારેલા ઈંદ્રને માટે વામને
પણ બલિરાજ ઉપર ક્રોધ કર્યો છે. અહીં દુર્યોધનત્ત્વ કપટ છે, અને ત્યાં વામનત્ત્વ
કપટ છે.

બીમાદિકનો આટલો આટલો ક્રોધ છતાં યુધિષ્ઠિરે જે શાંતિ રાખી ધર્મ
રાખવાનો ટેક ઊડ્યો નથી, એ ધૈર્ય કાંઈ અદ્ભુત છે અંતે ધર્મનો જય થા-
યછે એમ અંથમખ્યાનેગા કવિ વર્ણવી બતાવેછે તે ઉપરથી પણ પ્રત્યેક મનુ-
ષ્યને તે જાણે બોધ કરેછે કે ગમે તેવી લાલચોની સામે થઈને તથા ગમે તેવા
સકટના પ્રહાર થતા છતાં પણ ધર્મ તજવો નહિ.

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ
યુધિષ્ઠિરવૃકોદર-
સંવાદાસ્વાન.
પ્રેમાનંદનમસ્તુભ્યં.

કવિત.

શું શા પૈસા ચાર સુણ્યુ, એક હિંદુસ્તાની મુખ,
કે કરાળ કોપ કટ, અટપટ્ટો વ્યાપિયો;
કોણ છે ? કોણ કે'નાર ? વે'નાર ચમપુરનો,
શું ન જાણ્યો અલ્યા તે આ, પ્રેમજાપ જાપિયો !
પ્રેમ હું જે નમધર, વે'મને વિહારી નાખું,
ગુર્જરગિરાને કાળે. કર આ મેં આપિયો;
અઢી ચક્ષ લક્ષ જોલ, એક પછે એક કહ્યા,
મતાપી પિતાશ્રી નમું, ભક્ષે મને શાપિયો !

૧

૧ વલ્લભ કવિ શૈલરસનો અથ લખવાના હેતુથી ક્રોધ રૂપી વસ્તુ નિદર્શન કરવાને પ્રેમાનંદનો ક્રોધ વર્ણુ છે શું શા છંદ—એક હિંદુસ્તાની શ્વાલજીને “મુખે શું શા પૈસા ચાર” એવું પ્રેમાનંદે આભજ્યું તેથી તેમને ધણો ક્રોધ વ્યાપ્યો. એવી કહેાન કે'લાકે જોલેએ કે “અમેતમેકે સોલ-હિ આને, અકેકેકે જાર; છકડતિકડંઆક હિ આને, શું શા પેમે ચાર.” અમેતમે, અકેકે, છકડં તિકડં, તથા શું શા, એ ચાર પદ અનુક્રમે હિંદી, મારવાડી, મરાઠી, અને ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉપનશક છે. મંરૂ-તમાથી વિરૂતિ પામી થયેલી જ'રીએ ભાષાઓ અમાન છતા કોઇ હિંદુસ્તાની પોતાની હિંદી ભાષાનો ગર્વ કરે અને પ્રેમાનંદ સરખા રખાવાનો

કલંકિતારોપ.

કેટલાક બોલ્યા ડોલ્યા, કવીશ્વરવેણુ વ્યર્થ,
 અર્થ વિણુ સમર્થ કે', પ્રેમ મારો બાપ છે;
 પડરિપુ છૂટ્યા પ્રેમ, વીર ધીરધારક ચૈ,
 વહી વાત ગદ્ય તેહ, કોપ કાય વ્યાપ છે;
 શુ શા જેવી વાત સુણી, તરેડાટ તાન્ને ક્રોધ,
 અંજોઅંજ વ્યાપી ગયો, કોપના આલાપ છે !
 મિથ્યા કથા વધારીને, કે'વી તેમાં માલ કેતો,
 સમે પરત્વે જણાયું, મોટાનું આ માપ છે ! !

૨

અભિમાની કવિના સમક્ષ ગૂજરાતી બાપાની નિંદા કરે, એ પ્રેમાનંદના ક્રોધનું 'અરેઅરે' ઉદ્દીપન કરનાર છે. વેનાર—વાટે જનાર પ્રેમ ધન—પ્રેમાનંદે જે જાપ જાણ્યો છે—ગૂજરાતી બાપાનો ઉત્કર્ષ કરવાને જે વાત કહ્યો છે, તે શું તે જાણ્યો નથી ? આપિયો—અર્પણ કહ્યો. અર્થાત્ ગૂજરાતી બાપાને સર્વોત્તમ કરવાને સતત લખ્યાજ કરવું એજ આ કરનો ઉપયોગ કરવાનો નિયમ ધાર્યો છે. બસે ધન—હે પ્રતાપી પિતાશ્રી તમે અને (મારા ઉદ્દતપણા માટે) શાપ દીધો છે તે બસે દીધો. પણ ગૂજરાતી બાપાનું આ તમારું અભિમાન જોઈને હું તમને નમું છું. શરૂને નમસ્કાર કરવા રૂપ મંગલાચરણ.

૨ કલંકિતારોપ—કલંકવાળું આળ (પ્રેમાનંદ ઉપર) કેટલાક ધન—કેટલાક ભોડા મારા પિતાશ્રીનાં ક્રોધવચન સાંભળીને ડોલ્યા, અને બોલ્યા કે કવીશ્વર (વલ્લભ)નું વેણુ વ્યર્થ છે, કેમકે મારો બાપ પ્રેમાનંદ સમર્થ છે (ક્રોધાદિને છૂટવામાં), એમ તે જે કહે છે તે અર્થ વિનાનું (જૂઠું) છે. ધીરધારક—ધીરજને ધારનાર. સાથી વહી ગઈ ? કોપ ધન—કેમકે તેની કાયામાં કોપનો વ્યાપ (વ્યાપકપણું) છે. આલાપ—ઉચ્ચાર. સમેપરત્વે—વખન આગ્યે—પ્રસંગોપાત્ત. મોટાનું ધન—મોટા (મહાકવિ પ્રેમાનંદ)નું આ માપ છે, તે ક્રોધ ઉપજવાનો પ્રસંગ આવ્યાથી જણાઈ ગયું !

મૌકિતિકનું પાણી મોંધું, વર્ણવી વધાર્યું અતિ,
 અવેશત અવેરનું, જાણી લીધું ઝટ છે;
 કીમત અપાર કરી, કંચનકેરી કહીને,
 કસોટીએ કર્યું ત્યારે, ધોળું ધોળું ફટ છે;
 સદગુણી પિદ્ધાન આ, નર નામનાવાળો છે,
 સમે મળતાં જણાયો, આ તો ચોખું ચટ છે;
 રજકેરું ગજ કરે, છે ધંધો કવીશઘરા,
 કોધીકેરો કોધી મહાપ્રેમાર્નદ ભટ છે.

૩

કવીશ્વરોત્તર.

આંખ કરી લાલ, દંત પીસી, શિરને ધૂણાવી,
 અધમોધમ એ કોણ, બોલનાર બોલ છે ?
 મિથ્યારોપ કરનાર, મોત માથે લેધ ફરે,
 કવીશ્વર કને કામ, છવિત અન્નેજ છે ! !
 મધમ વાણીનું યુધ્ધ, કવીશ્વર કરે કંઈ,
 બેસી રહે નીચું જોઈ, તોણો તારો તોલ છે !
 પ્રેમકાજ કરી નહિ, બ્રહ્મહત્યા કવિરૂપ,
 કુંવાય ન એકું માટે, આ દહ અડોલ છે.

૪

૩ પ્રેમાર્નદ કોધી છે, એવાં શત્રુઓનાં કથનને વર્ણવે છે: મૌકિતિકનું
 ઇ. મૌકિતિકનું—મોતીનું. પાણી—તેજ. સમે મળનાં—પ્રસંગ આવનાં.
 આ તો ઇ—આ કથન તો ખરેખર છે. કોધી નથી એમ કેમ કહેવાયું
 હશે. તેનો પ્રત્યાસો કરે છે: રજ ઇ—કવીશના ઇશ વસ્ત્રમનો એ તો
 ધંધો છે કે રજનું ગજ કરે, તે રીતે પ્રેમાર્નદનો મહિમા વધારેલો છે.
 ત્યારે ખરું શું ? કોધીકેરો ઇ.

૪ રૈદના અનુભાવ વર્ણવે છે: આંખ ઇ. મિથ્યારોપ—મિથ્યા આ-
 રોપ (આજ). કવીશ્વર ઇ—જો કવીશ્વરની કને કામ પડ્યું છે તો તાર

શ્રવણ કરય શ્રવણ, ચર્મકેરા હોય ને તો,
 નીકર બા નાશી ઝટ, કવીશ્વરાં કામ છે !
 પંચાનન પૂરો રૂઝો, શૃંગાલ બિચારા પર,
 ડરય રે'વું દુનિયામાં, નાશી ગયું નામ છે ! !
 બોલતા ન આવડે તો, બોલ બોલવો ન એક,
 તોલ તો તોલાઈ ગયો, તાહરો તમામ છે;
 વલ્લભ દુલ્લભ અલ્યા, સુલ્લભ ન સુતળમાં,
 નિરૂતર કરવાને, ખર્ચવા ન દામ છે ! !
 કલ કિતારોપ તારો, કવીશ્વર કાપી નાખે,
 બોલ્યાની બધીએ બેસે, નીચ તારી નાત છે ?
 કમલારિ કારમો ને, કલંકિત શોભે કેવો,
 અસે રાહુ તારા નેવા, તેણે નભપાત છે ?
 કલંક પિતાના નેહ, આનમમાં ગયા તોહ,
 બાપડા કે'વાઈ બૂડ્યા, ને વિષય સાક્ષાત છે;

૫

છવિત અત્રેજ (અતરિયાજ) છે એમ જાણજો. પ્રેમકાળ છં—પ્રેમા-
 નંદને માટે કવિબૂપે અલ્પહસા કરી નહિ, એમ ન કહેવાય માટે આ દેહ
 અડોલ (સ્થિર—૬૬) છે. અર્થાત્ મારા પિતાને માટે તેના નિંદક બ્રાહ્મણની
 હત્યા કરવાને હું તૈયાર છું ! —મારા પિતાનું વૈર ન લેઇને હું લોકપવા-
 દમા આવું એવો નથી !

૫ વચ્ચે પિતાના નિંદકને ઉત્તર આપે છે- શ્રવણ કરય—સામળ
 શ્રવણ—કાન. નીકર છં—જો ન સંબળાય તો. કવીશ્વરાં—કવીશ્વરનો.
 પંચાનન—મિંદ (વલ્લભ રૂપી) શૃંગાલ—શિયાળ (નિંદક રૂપી).
 ડરય છં—જો દુનિયામાં રહેવું ટોય તો ડરય; નહિ તો તારું નામ નાશી
 ગયું—નાશ પામ્યું એમ જાણજો. સુતળમાં—સુતળ નામે ત્રીજા પાતાળ
 સુધી જલશ તોપણ વલ્લભ કવિ તને સુલ્લભ (સેદ્ધેજમાં વશ પાપ
 એવો) નથી. નિરૂતર કરવાને—(તને—નિંદકને).

એ પ્રકાર ભૂષણ એ, દૂષણ માની તું બેઠા,
પેરી જાને જુમિ પટ, ખોટી તારી વાત છે. ૬
અજ્ઞતશત્રુની કથા, તેં કે તારા બાપે કહી,
સાંભળી નથી એ સિદ્ધ, પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ છે;
અવેરી અવેરી સૃષ્ટિ, તોય નૃપે તાણી તીર,
માતુલને મારી પાડ્યો, વ્યર્થ એ વખાણ છે ?
નર કુંજરની કા'ણી, પિછાની જો પેરપેર,
રાજ્યલક્ષ્મીમાટ કીધું, જાણ કે અજાણ છે ?
સુણી થયા શાંત મારા, બાપ માલવના માટે,
વલ્લભ તો માણ લેત, 'શું શાં' સુણી વાણ છે ! ૭

૬ કલકિતારોપ ઈ—અર્થાત્ તેં જે મારા પિતાને કોધી કહીને તેમના ઉપર કલંકનો આરોપ કર્યો છે તે હુ ૨૬ કરજુ, અને તે વખતે તારાથી બેલાવાતું નથી ! પ્રથમ તો કલક એજ ભૂષણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: કમલારિ—અર્થ તેણે ઈ—તેથી શું તે કાંઈ આકાશમાંથી પડી જાય છે કે ? જો ઈ—વિષ્ણુ જ્યારે કલંક વિનાના (શુદ્ધ નારાયણ ૩૫) થયા ત્યારે તે સમુદ્રમાં જૂઝા—શેષશાયી થયા ! જૂમિ—જૂમિમાં. ૫૮—તરત.

૭ અવેરી ઈ—અવેરી (વૈરી વિનાની) સૃષ્ટિને તેણે અવેરી (વ્યવસ્થિત કરી) અર્થાત્ અજ્ઞાનશત્રુ (જોનો શત્રુ ઉપજ્યો નથી એવા—યુધિષ્ઠિર) નો કોઈ વૈરી ન થાય એમ તેણે વર્તન કર્યું, તોપણ મામા (શય્ય) ને મારવા ૩૫ કલંક તેને યોગ્ય ! નર કુંજરની ઈ—અશ્વત્થામા પડ્યો, એમ સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે કયો અશ્વત્થામા પડ્યો ? અશ્વત્થામા હાથી કે મારો દીકરો ? તે વખતે યુધિષ્ઠિરને ખબર હતી કે અશ્વત્થામા હાથી મુઝ્યો છે, પણ અશ્વત્થામા નામનો મનુષ્ય મુઝ્યો નથી, તેમ છતાં પણ નરો વા કુજરો વા—માણસ કે હાથી ગમે તે એક, એમ જોળ જોળ કહીને દ્રોણનાં શસ્ત્ર તમ્બવ્યાં હતાં માલવના—નિર્બળ.

જન્મ ને જૂમિની મધ્ય, ભારતીશી ભાષા તેની,
 ને જીવે વખોડનાર, દેહ જોહ તેની છે !
 અખેતજે અઠેકઠે, ઇકડં ને તિકડં એ,
 શુંશાંથકી ચઢે કેમ ? જૂઠી વાત જેની છે;
 કાનપટી સાહી કર, બિનારસ સભા મધ્ય,
 ખેંચી જાઉં ખંત ધરી, ઝલેમલે કેની છે ?
 જાતજાતતાણા અંથ, વાક્ય શબ્દ રચનાથી,
 સિધ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશા એની છે ! !

ભાષારવરૂપ.

ખીન્ને એક હિંદુસ્તાની, બાંકો થઇને ત્યાં બોલ્યો,
 બર્બડાટ કરે શાની, જોર તોર તોડું હું;
 ભાષાજુમાં ભાષા તારી, ઢીલામાં તો ઢીલી દીસે,
 કારજ શું થાય તેણે, એથકી વખોડું હું;
 વર્ણવવો વીર હોય, નાશી છૂટવું પડે ત્યાં,

૮ જન્મ ઇ—જે જૂમિમાં જન્મ થયો તે જૂમિની ભાષાને ભારતી-
 શી (સરસ્વતી જેવી) જાણવી; પણ તેને વખોડનાર જે જીવે તો તેની
 દેહને જોહ (માટી) સરખી જાણવી. હિંદુસ્તાની વગેરે ભાષાઓ ગૂજરા-
 તી ભાષાથી ચઢિયાતી છે તેની કાંઈ સાબિતી નથી માટે તે વાત ખોટી છે,
 એમ કહેછે: અખેતજે ઇ. બિનારસ—કાશી. ઝલેમલે ઇ—જે કેની
 (કયી ભાષાની) ઝલેમલે (શોભા—હિતમતા) છે, તે જાણવું હોય તો.
 જાત જાત ઇ—મુકાબલો કરનારી ભાષાનો જે જાતનો અંથ હોય તેજ
 જાતનો ગૂજરાતી ભાષાનો અંથ તેની સાથે સરખાવીને તથા વાક્યરચના
 અને શબ્દરચના સરખાવીને કાશીની સભામાં હું સાચો સિધ્ધાંત કરાવું
 કે એની (મુકાબલો કરનારી અન્ય ભાષાની) અવદશા (નીચી રિયતિ)
 છે ! !

નડતર નડે અતિ, અન્ય શબ્દ ઓડું હું;
કવિરાજ પ્રેમાનંદ ! હો વલ્લભ કવીશ્વર !
સંશય મિટાવી નાખો, કર જે આ જોડું હું.

૯

પ્રેમાનંદોત્તર.

કવિ નામધારી નથો, ભક્ત અમે ભાષાતણા,
ભટકયા ભરતખંડ, દેવી જોવા જાગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આશ દાસ થવાતણી,
કોડ કાંઈ પો'આ નહિ, વાત વાંકો લાગતી !
હિંદુસ્તાન મધ્ય ભાળી, ભાષા તેની ભલી જોહ,
યવનથી ભ્રષ્ટ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી;
સારો શબ્દ રૂપી નર, ઝડપી લે જોતા માંહી,
ભ્રષ્ટ કરે પછે તેને, એમ અનુસાગતી.

૧૦

૯ શાની—(જરખગટનું વિશેષણ). ગૂજરાતી ભાષાના દોષ બતાવે છે: ભાષણમાં ઇ—ભાષણમા (બોલવામા) તારી ભાષા દીક્ષામાં દીક્ષી દેખાય છે—જીવરસા વગરની છે નડતર ઇ—વીરરસને યોગ્ય શબ્દ ન હોવાથી અતિ નડતર નડે છે—અડચણ પડે છે, અને તેવે વખતે હું (અર્થાત્) ગૂજરાતી ભાષામા વીરરસકાવ્ય લખનાર અન્ય શબ્દ (પર ભાષાના શબ્દ) ને ઓડું (ખેંચુ) છું. સંશય ઇ—એમ છતાં તમે શાકારણથી ગૂજરાતી ભાષાને ઉત્તમ કહોછો તે બતાવો ?

૧૦ નવમા મનહરમા “ કવિરાજ પ્રેમાનંદ ” એવું સંબોધન કર્યું તેના જવાબમાં કહે છે: કવિ ઇ—હું કવિનું નામ ધારણ કરનારો નથી—અથવા નામધારી કવિ નથી, પણ ખરો કવિ છું, એ ધ્વનિ. દાસ થવાતણી—(ભાષાદેવીના). યવનથી ઇ—(યવનલોકોની ભાષાના શબ્દોનો તેમાં ભેગ થવાથી). હજી ઇ—હજી પણ તેવા શબ્દો તેમાંથી નીકળી ગયા નથી ! અથવા યવનલોકોએ એ ભાષાનો સ્વીકાર કરીને તેને બગાડી

શુદ્ધ રૂપવાળા કૈંક, નામ વિના કરી નાખ્યા,
 કવિકેઈં કામ કરે, ભાષાતણા બાણુ છે;
 એવી બ્રહ્મ ભાષાદેવી, સેવી હિંદુસ્તાની તમે,
 હિમાયત કરો કેવી ! વિવાદ શું લાણુ છે ?
 વળી બીજું મુણા કવિ, અવનવું જોયું અમે,
 અસ્થા નર શબ્દ ઘણા, તોય તેવી તાણુ છે;
 દેશ શબ્દ નરજાતિ, જોયો જીવતીએ જ્યારે,
 ફરતી ફેલાતી યઈ, આ શું ખોટી વાણુ છે ? ૧૧

નાખી છે, તથાપિ તે યવનોનો હજી પણ એ ભાષા ત્યાગ કરતી નથી !
 (યવનો હિંદુસ્તાની બોલે છે તે પ્રસિધ્ધજ છે). સારો ઇ—હિંદુસ્તાની
 ભાષા રૂપી બી સારા શબ્દ રૂપી નરને તરત ઝડપી લેછે—વગર વિચારે
 પોતાનામાં દાખલ કરે છે અને પછી તેને બ્રહ્મ કરે છે—બગાડી નાખે છે,
 એવી રીતે કરવામાં તે અનુસંગતી (પ્રીતિવાળી છે) ! મતલબ કે જેમ
 વ્યભિચારિણી બી કોઇ સારા પુરુષને જોઇને તુરત તેના પર આસક્ત થઈ
 તેને ઝડપી લેછે તથા પછી તેને બ્રહ્મ કરે છે તેમ હિંદુસ્તાની ભાષા પણ
 સંસ્કૃત દ્વારસી વગેરેના સારા શબ્દો પોતાનામાં દાખલ કરીને બગાડી
 નાખે છે. જેમ વૃક્ષ—વિચ્છ, પક્ષ—પચ્છ, બ્રાહ્મણ—બિરાહમન, વગેરે.

૧૧ શુદ્ધ રૂપવાળા ઇ—કેટલાક પુરુષો કવિનું કામ કરેછે તથા બા-
 પાના જણુ છે એમ છતાં કૈંક શુદ્ધ રૂપવાળા શબ્દોને નામ વિનાના કરી
 નાખ્યા—તેમનું મૂળ પણ શોધ્યું ન જડે તેમ બગાડી નાખ્યા ! જેમ
 કૃષ્ણને ઠેકાણે કન્દૈયા, વગેરે. અવનવું—બીજી ભાષાઓમાં નહિ જોયેલું.
 અસ્થા ઇ—જેમ કોઇ પુ શ્રદ્ધી ધણા નરને ગ્રહણ કરે તથાપિ તેની ઇચ્છા
 જેવી ને તેવીજ રહેછે, તથા બીજો કોઇ નર માલમ પડે કે તેને માટે
 ભમવા માડે છે, તેમ હિંદુસ્તાની ભાષામાં નરજાતિનાજ ધણા શબ્દો છે
 (તેમાં નાન્યતર જાતિનો શબ્દ ન હોવાથી), તથાપિ બીજી ભાષાના શબ્દો
 ને લઇને હજી નરજાતિના શબ્દોનો વધારોજ કયાં કરે છે. આ વાત દર્શા-
 વથી સિધ્ધ કરી જતાવે છે: દેશ ઇ—એ ભાષા ભરતખંડના ધણાક
 દેશોમાં પ્રસરી છે તેનું કારણુ એ કે, એ ભાષા રૂપી જીવતીએ 'દેશ'
 શબ્દને નરજાતિ જોયો, અને તેથીજ એ ફરતી તથા ફેલાતી યઈ છે.

લોલીઆણુતણું મન, લોભમાં લોલુપ રહે,
 ક્યારે કોક નર આવે, તોડું ફેડું તાનથી;
 નવો દશ નિહાળું ક્યાં, જતી રહું ઝટ લેધ,
 વપરાયે વાત વ'ઠે, ટળું મોંઘા માનથી;
 વિચાર કદીએ એવો, તમારી ભાષા ન કરે ।
 જોયું જ્યારે એવું અમે, ભૂલ્યા ખરા ભાનથી;
 ત્યાગ ક્યો તર્ત તેનો, ભાષા ભાળી ખીજ ઘણી,
 સર્વત્ર દૂષિતદાર, જોયું સુણ્યું કાનથી. ૧૨
 કેટલાક દશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
 જોવો જોયા એવો અમે, સાર સમજાવિયો;
 કોક ભાષાદેવી દીન, મલિન ને માલ વની,
 કરે માલવાળી તેને, સાજ શો સજાવિયો;
 નવીનતા નહી કૈંક, ભાષા ભાત જાત જોતાં,
 મીતિ કેવી પેર થાય, વિચાર ન આપિયો;
 એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,
 નમી પૂછ્યું તેમને મેં, ભણો ત્યારે ભાવિયો. ૧૩

૧૨ તોડું ઈ—તે નરને ક્યારે તાનથી તોડું અને ફેડું । વપરાયે
 ઇ—જૂદા જૂદા દેશના લોકોના વાપરવામાં આવવાથી વાત વ'ઠી જશે
 તથા મોંઘા માનથી હુ ટળી જમ્મશ, એવો વિચાર તમારી ભાષા કદીએ
 કરતી નથી । ભૂલ્યા ઇ—અમારે હવે કયી ભાષાદેવીની ઉપાસના કરવી,
 તે બાબતમાં અમે નિરાશ થયા । સર્વત્ર ઈ—પણ સર્વત્ર (સઘળા જ-
 ગોએ) ભાષા રૂપી દાર (સ્ત્રી) દૂષિત છે, એમ અમે જોયું, તથા જે
 દેશમાં અમે જઈ શક્યા નહિ, તેના વિષે અમે કાને સાંભળ્યું.

૧૩ હવે મરાઠી વગેરે પાછળથી સુધારવામાં આવેલી ભાષાઓ વિષે
 કહે છે. કેટલાક ઇ. દીન—જુરસા વગરની. મલિન—નીચ જાતિઓની
 ભાષામાંના શબ્દો રૂપી મેલવાળી. માલવની—ગુજ્જ—શબ્દના જ ડોળ

નિષ્કલંકી ભાષા કોઇ, બતાવીએ નરવર !
 પૂજક હું થાઉં તેના, વ્યગ્ર મન અતિ છે;
 જોઉં જેમાં તેમાં દાષ, ગિરવાણુ સુધ્ધ ભાણું,
 ન કરવાનું નિહાણું, મૂઢ મારી મતિ છે,
 ધનવંત જોઇ પૂરો, ધન અર્પવા જડું તે,
 હાંસો વિશ્વ મધ્ય થાય, રાઠ એમાં રતિ છે ?
 ગિરવાણુ જેની નહિ, ઉતરતી એનાથકી,
 એક પગથિયુ માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે !

૧૪

વિનાની, કરે ઇ—તે દેશના લોકો તેને માલવાળી કરે છે અને તેમ કરવાને તેમણે શો સાજ સજવ્યો છે।—કેવી કેવી યુક્તિ કરી છે । (પેશ્વાના વખતમાં મરાઠી ભાષા સુધારવા પાછળ મહાન યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો એમ કહેવાય છે.) એમ સાજ સજવ્યો છતાં પણ એ ભાષા સામાન્ય વર્ગમાં પ્રચલિત થઇ નહિ, તે વિશે કહે છે નવીનતા ઇ—એ ભાષાની જાત અને તે ઉપર પડેલી જાત જોતાં લોકોને કંઇક નવીનતા નડી।—નવી ભાષા જેવી તે બાસવા લાગી—લોકોમાં પ્રચલિત ભાષા સાથે એ ભાષા હજીતી ન આવી । પ્રીતિ ઇ—પણ એ ભાષા સુધારનારને એમ વિચાર ન આવ્યો કે આવી નવીન ભાષા સાથે લોકોની પ્રીતિ કેમ થશે ? મતલબ કે એવી રીતે ભાષા સુધારાને પછી તેના ઉપાસક થવું એ પણ મને ઠીક લાગ્યું નહિ.

૧૪ નિષ્કલંકી—શુદ્ધ નરવર—હે ઉત્તમ પુત્ર ! ગિરવાણુ—સંસ્કૃત ભાષા ન કરવાનું ઇ—તો તેમાં કાંઈ સુધારો વધારો કરવાનું હું જોતો નથી । ગાટે મારી ગતિ ગૂઢ (કર્તવ્યશૂન્ય) થઈ ગઈ છે । ગિરવાણુ ભાષામાં કેમ દાષ કરવા જેવું તમે જોતા નથી ? તેનો ખુલાસો દૃષ્ટાંતથી કરે-છે : ધનવંત ઇ—રાઠ ઇ—શું એમાં લગારે વાધા પડતી વાત છે ? ગિરવાણુ ઇ—માટે ગિરવાણુ ભાષા જેની સુધ્ધ અને પૂર્ણ ભાષા નહિ, પણ એનાથી માત્ર એકજ પગડી ઉતરે એવી જે ભાષા હોય તેની ગૂઢ ગતિ તમારે મને કહી જોઈએ

ચોગીરાજ ઇશ્વરશા, વધા વેણુ ત્યારે તર્ત,
 અલ્યા ! કયી જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે;
 મેં કહ્યું હું ગૂજરાતી, મૂલ્યવાળો શુંસાં વિધે,
 શુદ્ધ ભાષા એવી મારે, મૂલ્ય કર્યું એમણે;
 ઉમર મૂકી અને તું, કુંગરને પૂજે કેમ ?
 જોદમાંનો સુત ભૂલે, જાણ્યું નહિ જેમણે;
 તારી ભાષા છેજ તેવી, જાણ્યું નવ તેં જરૂર,
 વિચારી જો વાર વાર, ગુણથી ઘટે ગણે । ૧૫
 કોમળતા કમળથી, અધિક દખાય જેમાં,
 મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાયછે;
 અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,
 પ્રાચીનપણું તો જેતું, મોટેરું મનાય છે
 નવ રસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિધ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે;
 કર્કશાપણું કે'છે, નથી એના માંહી રજ,
 વીરગ્રંથ ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે. ૧૬

૧૫ ઉમર—ઉમરો જોદમાંનો—ખોળામાંનો. જે જાણતા ન હોય તે
 ખોળામાંના છોકરાને ભૂતીને ખીજના છોકરાને રખાડવા જાય । લોકોક્તિ-
 અર્થકાર. તારી ભાષા—ગૂજરાતી ગુણથી ઈ—જ્યારે તું ગણે (ખીજ
 ભાષાએના ગુણ એ ગૂજરાતીભાષાના ગુણની સાથે સરખાવી જુએ)
 ત્યારે (ખીજ ભાષાએ) ગુણથી ઘટે—ગૂજરાતી કરતાં ઓછા ગુણવાળી
 તારા જેવામાં આવશે ।

૧૬ ગૂજરાતી ભાષાના ગુણ ગણાવે છે. કોમળતા ઇ. મધુ—મધ.
 સુધા—અમૃત. અમલતા—નિર્મળપણું (પરમાપાના શબ્દોનો ભેગ ન હોવા-
 થી). નવ રસની ઇ—એમાં નવે રસ વર્ણ શકાય છે માટે એ નવ રસની
 નાયકા જેવી છે. ખોટા ઇ—તેજ એને ખોટી છે એમ કહેછે । કર્કશા-

પોતે પોતાકેરી કરે, અથવા પોતાનાતાણી,
 પ્રશંસા તો પેરપેર, તે માંહી તે માલ શો ?
 પ્રશંસનીય જો પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં,
 તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઆ છે રાજશો !
 ગુર્જરગિરાનાં તુલ્ય, ઉપમા ઉર્જીમાં નથી,
 સર્વ ગુણ સંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ! !
 એમ સમજાવી મને, સારે પંથે વાળ્યો સિધ્ધ,
 અનુભવ્યે ખરું લાગ્યું, ટળ્યો નાના બાળશો ! ! ૧૭

વલ્લભોત્તર.

અલ્યા હિંદુસ્તાની ! ખસ, હવે બોલતો ન કાંઈ,
 કાળપ લગાડ્ય મુખ, પડ્ય જઈ કૂપમાં;
 કડંકાણી ફૂરો તો, સૂતરી લાગે ન સત્ય,
 ઉતરી ગ વાત હવે, ગુર્જરીના રૂપમાં !
 રે લાલ્ય તું બતાવ્ય તુ, ગુર્જરીશા ગ્રંથ રૂઢ,
 મતિમૂઢ ! વહી જા તું, પૈરાગી અપૂરમાં;

પછું—(હિંદુસ્તાની બાપા જેવી કહોરતા). અને એમ છતાં વીરરસકાવ્ય
 લખાવાને એ બાપા યોગ્ય છે વીરમય ઈ—એ બાપામાં લખાયેલા વીરરસ-
 ના મય જોયા નથી, તેથી અગત્યના લોકો એ બાપાને નિંદવારૂપ ખતા
 ખાય છે ! અથવા તેથી તું બીજા બાપાઓ શોધવાને ખતા ખાય છે !

૧૭ પ્રશંસા—વખાણ પ્રશંસનીય છું—એ પૂરેપૂરા પ્રશંસનીય
 (વખાણવા યોગ્ય) તેમજ તથાપિ પોતાને મોટે પોતાની પ્રશંસા કરવાથી
 નર (તેજ) ઘટે છે તેજે—નેટલા માટે રૂપીઆ છું—આ ગૂંજગતીબાપા-
 રૂપી રૂપીઆ મરહૂત બાપારૂપી રાજા (એ નામના સમામે રૂપીઆની કીમતના
 મિઠા) મરખો છે ! ઉર્જીમા—પૃથ્વીમાં. ઉચ્ચાર—એ બાપાનો ઉચ્ચાર
 શો રસાળ છે ! !

પિતા જોટલું આયુષ્ય, સુત જો સપૂત પામ્યો,
 તો ગિર્વાણુ ગભરાશે, શુ હિંદીં સ્વરૂપમાં ! ! ૧૮
 ફક્કડનું વેણુ સુણી, અક્કડ હતો તે ટળ્યો,
 છક્કડ ખાધી ત્યાં છેક, લક્કડ લાડુ નમ્યો !
 નાશી ગયો ત્રાસી ગયો, ક્રોધ જ્યા કવીરો કર્યો,
 રીસાયા ત્યાં પ્રેમાનંદ, શું કવિ તેને નમ્યો !
 નમવાનું નરવરે, શીખવિયું નથી નિશ્ચે,
 પછે કોઇને નમે શો, રહે રાઢ્યમાં રમ્યો ! !
 અમંગળ અલ્યા કદી, જોઇરા જો મારા સામું,
 નામ કામ ટાળું તારું, ગર્વ કવિને ગમ્યો ! ! ૧૯

૧૮ કાળપ ઇ૦—(વાદમા દાર્યો માટે). કડકણી કૂતરી—હિંદુસ્તાની બાપા. સૂતરી—સેહેલી કે સારી. ઉતરી ઇ૦—દવે ગુર્જરીના રૂપમાં વાત જોતરી ગઇ—તેના લાભમાં નિવેડો આપ્યો ! વેરાગી ઇ૦—હે મતિમૂઢ ! દવે તું વેરાગીઓના અપૂર્વ (માલપૂડા) મા વહી જા. (વેરાગીઓ હિંદુસ્તાની ખોલનારા હોવાથી) પિતા ઇ૦—જો પિતા (પ્રેમાનંદ) જોટલું આયુષ્ય આ સપૂત સુત (વલ્લભ) પામ્યો તો ગિર્વાણુબાપા પણ ગભરાશે (પોતાના કરતા અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી ગૂજરાતી બાપાને જોઇને), તો પછી હિંદીબાપાના સ્વરૂપમાં તો શુ છે ?—એની તો વિસાતજ શી છે ?

૧૯ વલ્લભે આવા કઠોર વચન પ્રતિવાદીને કહ્યા અને તેનું અપમાન કર્યું તેથી પ્રેમાનંદને ખોટું લાગ્યું, તે વિષે કહેછે: રીસાયા ઇ૦. શું ઇ૦—પ્રેમાનંદ રીસાયા તો ભલે રીસાયા, પણ શું આ કવિ (વલ્લભ) તેને નમ્યો એમ તમે ધારો છો ? ના, ના. નરવરે—મારા ગુરૂજો. રહે ઇ૦—એ તો રાઢ્ય કરવામાજ આનંદ માની રહેછે આવી રીતે રૌદ્રસ્થના સ્થાપિમાવ ક્રોધ રૂપ વસ્ત્રનો નિલેપ કરીને આ કરેલા વર્ણનને મંગળાચરણ માનીને તેથી અમંગળનું નિવારણ થયું એમ સૂચવે છે: અમંગળ શબ્દ પ્રકરણના અંતમાં મૂકીને કવિએ એમ સૂચવ્યું છે કે અહીં અમંગળ ઇ૦. મંગળાચરણનો પ્રસ્તાવ પૂરો થાયછે

કથાકુંભ.

શકપ્રસ્થ શે'ર એક, યુધિષ્ઠિર રાય તેના,
 મુખ્ય મંત્રી માધવ છે, ઉપમંત્રી બે જણા;
 સેનાની નકુલનામ, કોશાધ્યક્ષ સહદેવ,
 પાંચાલી છે પટરાણી, વૈભવમાં શી મણા !
 ઉપમંત્રી મધ્ય મોટા, ભીમભડ ટેકધારી,
 રૂદ્ર જાય જેથી હારી, રાશીરે સોદ્યામાણા; .
 નવ ખંડ મધ્ય જો જો, જણાશે ન કોઈ જાગ,
 મહાભાગ મોટા અતિ, ભીમ કવિ બે જણા ! ! ૨૦
 રાજસૂય કરવો છે, એમ યુધિષ્ઠિરે ધાર્યું,
 સાર્યું કાર્ય સટ લખી, કેથી પેર તે કહું;
 મહીમધ્ય મોટો નર, જરાસંધ જોરવાળો,
 છત્રો ભીમભડે તેને, પરાક્રમ ના લહું ! !
 પાદતળે પાદ દાખી, રદ્યકો હોઠ ચાંપી,
 ચીરી નાખ્યો ચપટીમાં, ગુણ કેટલા ગ્રહું !
 એમ સર્વ છતી કરી, નૃપ સર્વને નમાવી,
 રાજસૂય આરંભિયો, સાંભળો કહું સહું ! ! ૨૧
 દેશ દેશતણા રાય, આવી નમ્યા નૃપ પાય,
 દ્રવ્ય તે અપાર લાવ્યા, રાજસૂય થાયછે;

૨૦ શકપ્રસ્થ—છદ્રપ્રસ્થ. માધવ—કૃષ્ણ. બે જણા—ભીમ અને
 અર્જુન. સેનાની—સેનાપતિ. કોશાધ્યક્ષ—મંડારનો અધિપતિ—દેવર.
 ભીમ ઈ.—પૃથ્વીમાં મોટામાં મોટા તો બે જણા છે: એક ભીમ, અને
 બીજા તો આ વદ્યભ કવિ !

૨૧ પાદ—પગ. રદ—દાંત. ચપટીમાં—ચપટી પગાડતા જેટલી વારમાં.

ત્યાં સોમશ્ચ રાઘવશ્ચ, પીતરાઈ ઘડયો આઘ્યો,
 ઝલે મલે જોઇ જાઝી, નૃપ ગુણ ગાય છે;
 અરે વાધ્યા પીતરાઈ, અમારાયકી અતિશે,
 સોથી ચઢી જાય પાંચ, પાણી એમાં જાય છે !
 અસુધા એવી થતામાં, યુધ્ધ કરવા વિચારું,
 સુયોધન શર છતાં, કીર્તિ આ કમાય છે ! ! ૨૨
 એવે પૂજનની પીડા, કીડા કરનામાં જાગી,
 વધા નૃપ અનુરાગી, પૂછતા બીભ્મપિતા;
 અનુમતિ આપનીથી, પ્રથમ પૂજવો નૃપ,
 શૌર્યાદિક વિષે સાચો, બતાવી દો શોભિતા !
 તેનું પૂજન કરું હું, મારે તો છો માન્ય આપ,
 કહો કેમ કરું પિતા, જન્મું સમ ને સીતા;
 પૂજ્ય એક પડ્યો એમ, સાચા બોલા નૃપ જોજો,
 દાવ પડ્યો પૂરો એમાં, ભીષ્મે ગાઈ આ ગીતા. ૨૩
 ચંદ્ર સમ ને શીતળ, મહાબળ બલિષ્ઠમાં,

૨૨ ત્યાં ઇ—ત્યાં ‘સોમશ્ચ રાઘ, તેનો એક ઘડયો પીતરાઈ’. એવું
 લોકોમાં કહેવાય છે, તેના જેવો પીતરાઈ (દુર્યોધન) આઘ્યો. ઝલેમલે
 ઇ—ત્યાં બંદીજન વગેરે નૃપ (યુધિષ્ઠિર) ના શુભ ગાય છે તે તથા સ-
 બાની ઝલેમલે (સોમા) જાઝી જોઇ—દીડી. દુર્યોધનની અસુધા વર્ણ છે:
 અરે ઇ. સોથી—અમે સો કૌરવોથી. પાચ—પાડવ. પાણી ઇ—એમ
 થવામાં અમારું પાણી જાય છે—અમે નિર્બળ હરીએ છીએ. અસુધા—
 ખીજનો ઉત્કર્ષ ન સહન થવા રૂપ દોષ. યુધ્ધ કરવાનો વિચાર થવાનું કારણ
 કહે છે: સુયોધન ઇ—સુયોધન (દુર્યોધન) શરો છતાં આ (પાંડવો)
 કીર્તિ કમાય છે ! !

૨૩ પૂજનની પીડા—વચના આરંભમાં પ્રથમ પૂજન કેવું કરવું ?
 તે વિષેની પંચાત. કીડા કરતામાં—અર્થાત્ સહજ. બીભ્મપિતા—બી-
 ભ્મપિતાનો. શોભિતા !—(બીભ્મનું વિશેષણ). પૂજ્ય ઇ—કવિ કહે છે કે,

વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જે, કૃષ્ણદેવ તારકા;
 ગુર્જરગરાની પેઠે, અન્નાણના નવીન એ,
 બાણના પ્રાચીન પૂરા, રસાદિના બાણકા;
 સર્વગુણસંપન્ન છે, પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
 પૂજ પૂરે માનસે તું, શા મળ્યા આ વારકા ! !
 ભાવતું હતું અને જ્યાં, વૈદ્યે અભિપ્રાય આપ્યો,
 પૃથ્વીપતિએ ત્યાં પૂજ્યા, હરિ કષ્ટહારકા. ૨૪
 ઉલ્કને ગમે નહિ, પ્રભાકરનો પ્રતાપ,
 જોવાય ન તોય કરે, નિ દા સુણનાર જ્યાં;
 તેવો નરરૂપી ઘોડ, વા ઉલ્ક નરપતિ,

એમ (એવી યુક્તિથી) એક પૂજ્ય (પૂજવા યોગ્ય) તો પડ્યો—ગયો !
 અર્થાત્ બીજમપિતા કુળના વૃદ્ધ, સૌર્યવાળા તથા સત્યવાદી દોષાધી એ પૂ-
 જવા લાયક હતા; પણ યુધિષ્ઠિરે ' કોણ પૂજ્ય ? ' એ બાબતનો પ્રશ્ન તેમ-
 નેજા પ્ર્યો, એટલે તેમણે પોતાનું નામ ન આપતા અન્યનુંજ બતાવતું
 જોતો એવી રીતે બીજા જે પૂજ્ય હતા, તે તો પૂજ્યમાથી દૂર થયા
 એવિ કહે છે કે હે શ્રોતાઓ ! આ માયાઓલા વૃષ (યુધિષ્ઠિર) ને તમે જો જો
 અર્થાત્ પોતાનું કાર્ય સાધવાને યુક્તિપ્રપંચ તો તે પણ કરે છે ! દાવ
 ઇ—એ યુક્તિમાં રાજાનો પૂરા દાવ પડ્યો ! કેમકે બીજા આ ગીતા ગાઈ-
 આ વચન કહ્યું !

૨૪ વરિષ્ઠ—એક ગુર્જર ઈ—જેમ ગૂજરાતી ભાષા અન્નાણનેજ
 નવીન લાગે છે, તેમ એ કૃષ્ણ પણ અન્નાણ અનુષ્ઠાનેજ નવીન (નવા દેહ-
 ધારી) લાગે છે, પણ જે બાણ (રાની) છે તેમને જેમ ગુર્જરભાષા
 પ્રાચીન સમજાય છે, તેમ એ કૃષ્ણ પણ અનાદિ પરમાત્મા છે એમ
 સમજાય છે રસાદિના ઈ—ગૂજરાતીભાષા જેમ રમ, ભાવ, વગેરેને
 બાણ છે તેમ કૃષ્ણ પણ રસાદિકને બાણનારા છે પૂજ ઈ—માટે તું એમને
 પૂરા મનથી પૂજ. ભાવતું ઇ—કહેવત છે કે “ ભાવતું હતું અને વૈદ્ય
 કહ્યું ” તેમ રાજાને એ વાત ખમદ હતી અને વળી તેમા વૈદ્ય (નકુળ
 મહદેવે) અભિપ્રાય આપ્યો, તેથી પૃથ્વીપતિએ કષ્ટહારકા હરિને ત્યા પૂજ્યા.

નિંદા કરવા લાગ્યો તે, મળ્યા બ્રાહ્મનાર જ્યાં;
 રજના ઉડાડનાર, ણકે અને નાખે રજ,
 મેમ જેવા પ્રભાકર, છે કૈં આશ્વનાર જ્યાં !
 તથાપિ ઘણું ચતામાં, તાર્ક્ય ભીમ જેવો કવિ,
 ખાદ ઠોકી ઊભો થાય, છે કો તાશ્વનાર જ્યાં. ૨૫
 હંકારવિયો હિંદુતાની, શું સાં કૈંતા મધ્ય કવિ,
 ભીમથી અધિક કોણ, વિચારને અંતથી;
 કપીશથી ઉતરતો, કૈંવાય ન મારીવતી,
 નાયક સુખદાયક, ખાળ્યો ખરી ખંતથી;
 બાપડા બેસી રહ્યા સૌ, ભીમભડ ઊભો થયો
 શાંત શાંત શિશુખળ, છવીશ ન જતથી;
 કેની કરે મૂઠ નિંદા, જા વંધા તે વંધા અમે,
 ભયે તૃણ મેરૂં કરું, પાઠ રે' વહંતથી ૨૬

શિશુપાળ બોલ્યો તદા, અલ્યા પિંડપોષક શું,
બકવા કરે અતિશે, બુદ્ધિ બૂડી ધાપથી;
જીતવાની ઇચ્છા ધારે, બુદ્ધ કરચ આવી ત્યારે,
ડર નથી કાઈ મારે, તું કે તારા બાપથી;
કૃષ્ણ કામી હરામીની, કરો પૂજા અમ બેઠે,
દાન માંહી મળ્યું પુર, શે ખુઓ સતાપથી;
કરો પૂજન અમારું, વા અમે ઉચ્ચારું તેનું,
માનો નવ ફે' જરૂર, માપ માપો માપથી.

૨૭

ગોપાળિયો ગણતીમા ? કરી પૂજા શ્રેષ્ઠ પાછી,
નોકર મરવાનો છે, આ તો આરો આપથી;
ભીમભડ ઊઠ્યો ભટ, રક્ત ઉતપલ જેવું,
અ ગ ઘઈ ગયું કટ, પૂર્ણ કોપ વ્યાપથી;
૨૬ ને અધર દાબી, આસ્ફોટન કરી વઘો,
જીવતો રે' જરાવાર, બકી લે આલાપથી,
કૃષ્ણાદિકે વાર્યો ત્યારે, વળી મયો વૃકોદર,
ભીમ ને કવીરા ક્યહાં, ડરે શાપાશાપથી.

૨૮

જીવીશ નહિ—તારા પ્રાણ બચશે નહિ. વાટ ધં—વહંત(વેદેનાર—
આવનાર)થી કાંઈ વાટ રહે—અટકેછે ? —અર્થાત્ મુસાફરોના આગળ
માર્ગ અટક્યો રહેતો નથી, તેમ અમારે કૃષ્ણનું પ્રથમ પૂજન કરવું છે,
તે કાંઈ તારી નિંદાથી અટકશે નહિ

૨૭ ધાપ—બૂલ—હોકર. અર્થાત્ પ્રથમ કોનું પૂજન કરવું એ વિષે
તમે જે બૂલ કરી છે તેથીજ તમારી બુદ્ધિ બૂડી ગઈ છે દાનમાદી ધં—
તમને આ ઈદ્રપ્રગ્થ ગરીબ જાણીને દાન આપે એમ ધૃતરાષ્ટ્રે આપ્યું ॥
માનો ધં—ભીષ્મ જરૂર (હોસો) કહે છે તેનું તમે માનશો નહિ, અને
માપથી માપ માપો—બુદ્ધિરૂપી ગ્રાજવાંથી તોલ કરો.

૨૮ કરી ધં—માટે તમે જે એની પૂજા કરી હોય તે પાછી મરો.

એવે શિશુપાળ વદ્યો, વ્યભિચારી પ્રજ્ઞતાણા,
 ઊભો રે' અડવો કડું, બડવો કડું હવે !
 નારી છૂટ્ય ગારી છૂટ્ય, વપતિમાં નબે નહિ,
 મોરલી લે મોઘા મૂલી, ગાન ગા મીઠે રવે !
 વેદા ગણતા વિઠ્ઠલ, સો પૂરા થયા છે તેવે,
 ચક્ર નાખ્યું ચપ વ્રધ, પીડા કેા અનુભવે !
 જ્ઞેતા જ્ઞેતા માંહી ચક્ર, જીવ અને શિર લેઈ,
 જતું રહ્યું ધણી પાસે, કુષ્ટ દહ્યા ત્યાં દવે ! ! ૨૪
 આસનથી ઊભા થઈ, હથિયાર સા'વા લાગ્યા,
 ભીમભડે ઊઠી ઝટ, હાથ સાહી ખેંચિયા;
 ભીષણ નિહાળી ભીમ, કુદ નીમવાળા વપ,
 ખેંચી ગયા બાવરા થૈ, રે'ચિયા ન પેંચિયા;
 સર્વ થઈ ગયું શાંત, રાજસૂય પૂરો હવે,
 ભેટાદિક લેઈ લાગ્યા, નમ્યા કાષ્ઠ વેચિયા;
 દુર્યોધનાદિક રહ્યા, સગાઈ સંભારવાને,

આ તો ઈ—આ તો આપથી (પોતાની મેજેજ) મરવાનો આરો (કાકો)
 છે બટ—તરત. ઉત્પત્ત (ઉત્પત્ત)—ક્રમગ વ્યાપથી—વ્યાપવાથી
 રહ—દાત. આરોદાટન કરી—બાદુ થામડીને આવાપથી—વનારાથી
 વળી ગયો—શાંત થયો. વૃકોદર—ભીમ. ભીમ ઈ—ભીમ અને કવીશ
 (વ'ત્તમ) તે શાપથી કે આશાપથી કિંવા મુષ્ટા શાપથી ડરે એમ ક્યા
 હોય છે ?

૨૪ અડવો—અવંકાન કે રાજ્યચિન્દ વગરનો. બડવો—અર્થાત્
 માયું મુડેલો રવે—અવાજે. વેદા ઈ—શિશુપાળના મો અપરાધ હું
 માફ કરીશ, એવું કૃષ્ણે પોતાની માથીને (શિશુપાળની માને) વચન
 આપ્યું હતું માટે અપરાધ ગણવાને વેદા ગણવા માડ્યા. પીડા ઈ—
 એની માગોની પીડા વધારે વાર કાણુ અનુભવે ?

વેગે મુણે વાત મારી, ભાગ કેવા વેચિયા !

૩૦

શાંત થઇ ગયા શૂર, દુષ્ટ અને મહાકૂર,
પૂર પાણીવાળા પણ, કર્મ જોઈ કંપિયા;
બલિદાન નરપશુ, લેઇ શાંત સભા થઇ,
અશુભની પીડા ગઇ, અર્ધોવાળા અંપિયા;
મામો ભાણે રહ્યા બેઠા, નહિ કાકો ભતરીબે,
તોડ પછે થાય શેનો, પતંગસા અંપિયા;
શક્રમસ્થસભા મધ્ય, કૃષ્ણા કથસહ બેઠાં,
શકુનિ ને સુયોધન, ગયા બાણે સંપિયા

૩૧

કાસળ કઠાવણું છે, કૌરવનુ કોટિવાર,
બાણે કહ્યું તેણે કૃષ્ણ, જુઓ આવે રાય છે;
દ્રૌપદી ને ભીમે ભાગ્યું, એક ટસે તો નિહાળ્યું,
પરજાળ્યું મુખ તેણે, કયા કવિ ગાય છે;
એવે થળ હામ જળ, દુર્યોધને દીકું આતિ,
મૂઠમતિ થયો તર્ત, સાણા સા વ'વાય છે !!

૩૦ દુષ્ટ નીમવાળા—શિશુપાળનો પક્ષ કરવા ૩૫ દુષ્ટ પ્રતિજ્ઞાવાળા.
રેચિયાને પેંગિયા—રેંછ પે છ—માલ વિનાના બેઠાદિક—રાજસૂયમાર્થી
જે સિરપાત મળ્યો તે.

૩૧ બલિદાન ઈ૦—શિશુપાળ ૩૫ નરપશુનું બલિદાન લેઇને સભા
શાંત થઇ. મહામારી વગેરે ઈંપદ્રવો પણ પશુનું બલિદાન આપવાથી શાંત
થાય છે તે પ્રસિદ્ધજ છે. મામો બાણે—શકુનિ અને દુર્યોધન રહ્યા—સભામાં
આવવા બાદી રહ્યા હતા કાકો ભત્રિજે—વિદુર અને દુર્યોધન આવવા
બાદી નહોતા, તે તો આવેવાજ હતા. અર્થાત્ તે બે સાથે હોત તો પાછ-
ળથી દુર્યોધનની જે દશા થઈ તે થાત નહિ કૃષ્ણ-દ્રૌપદી ગયા—સભામાં
સંપિયા—ગંપની ગંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

વસ્ર હંચાં લીધાં વેગે, રૂખે પત્રજે પાણીમાં,
 હંચાં ચઢાવ્યાં અતિશે, વળી હંચાં આ'ય છે. ૩૨
 જોઈ તાળી આપી હૃદ્યાં, કૃષ્ણા અને કૃષ્ણ અતિ,
 થઈ એવું ત્યારે નહી, રાગ રાય મનમાં;
 વસ્ર નીચાં મૂકી ચાલ્યો, નિઃશ ક થઈ તે મા'લ્યો,
 તમામો એવે નિહાળ્યો, તેજસુ પવનમાં;
 કુખકુખાં જાગ લયુ થઈ જેવુ દેખાય તે,
 ગર્ભમાંહી ગણ્યું નહિ, તાન લાગ્યું તનમાં;
 નીચાં મૂક્યાં વસ્ર જેહ, પત્રજી ગયાં અપાર,
 હંચાં ન ન લીધાં તોય, ગતિ ત્યાં ગદનમાં. ૩૩
 હિમકાશુભકી અતિ, કંડાપાણી મધ્ય કરે,
 મમન કરે તથાપિ, ચતુરાઈ દાખવા;
 કૃષ્ણશુ કટાક્ષ કરી, કોળેકોળ લેઈ કૃષ્ણા,
 કૃષ્ણશુ હસે અપાર, પય તિયચાખવા;
 હસવાનું કારણ ત્યાં, ભીમભડે જોયું જાણ્યું,
 હા હા કરી અદૃશ્યે, હસ્યો રૂકુ રાખવા;
 એવે હૃદ આલ્યો મોટો, રો પચાસ ડૂમે રાપી.

દૂબ્યો રાય તેમાં તર્ત, વામ લાગ્યો નાખવા. ૩૪
 મુકુટ જે માથાકેરો, પડી ગયો ડૂબી ગયો,
 શોધ્યો પણ લાધ્યો નહિ, રાય તરી નીચ્યો;
 માતુલ રાકુનિ જેહ, પૂઠે ચાલતો હતો તે,
 કેરો કટ રહ્યો તે તો, પથ ભ્રમિત કર્યો;
 રાયનો ન સા'ચો હાથ, શકે ડૂબવાનું મારી,
 વાહ ! વેળા શી વિચારી, હેવાલ આ સાંભળ્યો ! !
 વલ્લભ કવીશ વદે, મટ્યો રાય મહામદે,
 ઘટ્યો ગુણહીન થયો, વડો થતામાં યાગ્યો. ૩૫
 ભીનું વસ્ત્ર બાંધી શિર, ચાલ્યા જવાનું કરે તે,
 માર્ગ લાધે નવ એક, અરે કરવું કશું ?

૩૪ હિમકણુ—બરફના પરમાણુ. ચતુરાઈ દાખવા—અર્થાત્ મને
 જળ જેવું લાગેછે તથાપિ આ સ્થળ છે તે હું સમજું છું એમ બતાવવા-
 ને. કટાક્ષ—વાંકી આંખથી અણસારા કાળેકાળ લેછને—શ્યામ રોકાઈ
 જાય તે પ્રમાણે. પથધ્રુ—પથ (દૂધ) જેવું લાગતુ જેર આખવાને. દમણા
 તો હાસ્યથી આનંદ ઉપજેછે પણ તેનું જેર જેવું માફું પરિણામ ભોગ-
 વવાને. અટ્ટહાસ્યે—અતિશય મોટેથી હાસ્ય કરીને. રડું રાખવા—દુર્વૈધનની
 હાસી થવાથી—રાત્રીની રજેતી તે પોતાનું રડું એમ જાણી જૂન હસવા
 લાગ્યો. હદ—પાણીનો ધરો. વામ નાખવા લાગ્યો—ગરવા લાગ્યો કે હાથ
 પછાડવા લાગ્યો.

૩૫ માતુલ—મામો. પથ ધ્રુ—તેણે ભ્રમિત કરનાર પથ (માર્ગ)
 ને રૂબો (જાણી લીધો). શકે ધ્રુ—સ્થેને હું જાણુ ડૂબી જઈ, એમ
 ધારીને રાખનો હાથ મુકાં આલ્યો નહિ. વાહ ધ્રુ—કવિ કહે છે કે વાહ !
 રાકુનિ મામાએ પણ વખતનો ગો વિચાર કર્યો ! ! અર્થાત્ સમયપર સા-
 હાય ન કરતાં દૂર ખસી ગયો ! મટ્યો ધ્રુ—રાખનો મોટો મદ કિતરી
 ગયો ! ઘટ્યો—(મટ્યો). બડો ધ્રુ—પોતે બડો થવા ગયો એટલામાં
 તો તે જણા બહોળા (હાસી થવાથી).

એવે એક દાર દીકું, મીકું લાગ્યું મન મધ્ય,
 નિકળી જવા વિચાર્યું, જાય ક્યાં જગનપથ !
 ભીમાદિક ભાળે નહિ, તેમ ઉતાવળો આલ્યો,
 અંધદાર ભ્રમ હતો, ન જુલ્યું એકે તમુ;
 અકળાયું શીશ અતિ, પડ્યો રાય પૃથ્વી પર,
 શૃંગાલ શું સા'ય હસતી, શકુનિકેરું તથું. ૩૬
 પડ્યો રાય નેધ ખોદ, ખુશી ઊડી આવ્યા સર્વ,
 ભીમભડ કહે ભાઈ, ભ્રમિત રોણે થયા ?
 કૃષ્ણા મંદહાસ્ય કરી, ખોલી ખોલ ખોલવાનો,
 દિગેરજ ખોટું થયું, ઉઘાડે માથે રહ્યા !
 ભીમ હસી કહે પ્રિયા, અંધમુત અંધ માટે,
 માથુ ફાડી ઊભો રહ્યો, ગુણ વારિમાં વહ્યા ! !
 ઠેકાણે રાખા ખોટું ત્યાં, કૃષ્ણ કહે હા હા એમ,
 રંગ તેવો પાસ બેસે, વંવાઈ એ તો ગયા ! ! ૩૭
 યુધિષ્ઠિરે જાણી વાત, ઝટ દોડી આવ્યા તહીં,
 અન્ય વસ્ત્ર આપી કરી, હસતાં નિવારિયા;

૩૬ જગનપથુ—યજ્ઞમાં હોમવાને આણેલા પથુ જેવો અસ્વતંત્ર.
 બંધદાર ઈ૦—જે દાર દુર્યોધને ખુનુ ધાર્યું હતું તે દાર તો વસ્તુતઃ બંધ
 હતું, અને ખુનુ દેખાવાનો માત્ર ભ્રમ હતો. પડતા રાખને શકુનિએ
 જાણ્યો કેમ નહિ ? શૃંગાળ ઈ૦—શૃંગાળ હસ્તીને શું સા'ય (પકડી રાખે) ?
 શકુનિનુ પથુ તથુ (તેવુ) જ જાણવુ.

૩૭ ખોઈ ઈ૦—રાખને ખરેખર વાગવાથી દાસ્યથી થયેલી ખુશી
 તથુ દેઈને ખોલવાનો ખોલ—મેહેણા રૂપ ઉઘાડે માથે રહ્યા ! મુકુટ રહિત
 થયા—રાજ્યચિન્હ નાશ થયું ! અંધમુત—આપળા ધૃતરાષ્ટ્રનો ઊકરો.
 રંગ તેવો ઈ૦—આંધળાનો રંગ લાગવાથી આંધળાપણાનો પાસ બેસે,
 એમાં આશ્ચર્ય નથી !

દુર્યોધને દાબી હોઠ, પાણિ પીસી વાર વાર,
રક્તનેત્ર કરી નાખ્યા, હીન હીન ડારિયાં;
જીવતી તું જોજે જોજે, વૃકોદર વાર વાર,
એમ કહી ચાલ્યો ગયો, વેણ હૃદયે શારિયાં;
યુધિષ્ઠિરે વાર્યો અતિ, ડાર્યો કૃષ્ણજીએ તેમ,
લલકાર્યો ભીમભડે, વેર એ વધારિયાં !!

૩૮

હસ્તિનાપુરે ગયા તે, મળ્યા ચાર જાણ ત્યાહી
ચોકડીને ઘાટે ખેઠા, વિચારતા વારતા;
ચંડાળ ચોકડી મળી, નિર્ણય કર્યો ત્યા નકી,
વિદુર પઠાવ્યા તર્ત, ધ્યાનમાં શું ધારતા;
ધૂતની રમત જોઈ, યુધિષ્ઠિર જાણે નહિ,
રમાડી હરાવી લીજે, હજો લહો વારતા;
શક્રમર્ય પોગ્યા એવે, વિદુરજી વાટ કોપી,
કાકા ભતરીજા મળ્યા, કે ધૂતથી ડારતા.

૩૯

૩૮ દુર્યોધનના ક્રોધના અનુભાવ વર્ણુ છે: દાબી હોઠ ૪૦ પાણિ—
હાથ દીન ૪૦—દીન અને હીન મળ્યો દુર્યોધનનો ક્રોધ જોઈ કરી ગયાં.
અર્ધાત્ તેથી ભીમાદિક ક્રાધ કર્યા નહિ. જીવતી ૪૦—દુર્યોધને દ્રૌપદીને
અને ભીમને કહ્યું કે જીવતી ! તું જોજે જોજે—ખજર રાખજે, અને હે
વૃકોદર ! વારં પછી તારી વાત છે ! અર્ધાત્ આ મારી મરકરી કરી છે
તેનું હું વેર લેપશ. વાર્યો—ભીમને (પ્રત્યુત્તર આપતાં) ડાર્યો—
(ભીમને). તોયપણ ભીમભડે તેને લલકાર્યો—‘જા, તારાથી થાય તે કરી
નાખજે ! એમ કહ્યું.

૩૯ ચોકડીને ઘાટે—ચંડાળ ચોકડીની પેઠે. પઠાવ્યા—મોકલ્યા (પા-
ડવો પાસે તેમને બોલાવવાને). ચંડાળ ચોકડાએ શેર નિશ્ચય કર્યો હતો
તે કહે છે: ધૂતની ૪૦. કાકા ભતરીજા—વિદુર અને પાડવો. કે ૪૦—મ-
ળ્યા કે તરત વિદુરે ઉપદેશ કર્યો કે દુર્યોધનના કહેવાથી હું તમને તોડવા

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું તાત, જે તો છે પ્રતિજ્ઞા મારી,
 ઘૂત સમરે તેડે કો, જ્યાં મારે નેમ છે;
 આ તો તેડવા પંઘવ્યા, હવે જેથી રહું કેમ ?
 પરવાયો એમ કહી, ધર્મ તહીં જોમ છે;
 ચાર બંધુ સાથ ચાલ્યા, કૃષ્ણ પાણ કને રહી,
 તૃણાં સુખકેરી તણ, કે'વું મારે નેમ છે;
 રથારૂઢ આવ્યા સર્વ, દુષ્ટ રીઝ્યા જોઈ અતિ,
 સાધુ જન દુખી થયા, રંકે પર રે'મ છે. ૪૦
 અંડાળચોકડી મળી, દશ કે વધારે તેથી,
 માન સનમાન અતિ, ખાનપાન આપિયાં;
 આવોજી આવો પધારો, તમે આવ્યે સુખી અમે,
 સમે સાચો લાધ્યો પામ્યા, કષ્ટ તમે કાપિયાં;
 સેવક જ્યાં એક લાગે, ત્યાં ચતયકી અધિક,
 હીકાહીકે કર્યું સહુ, વા'લ અતિ વ્યાપિયાં;
 નિઃશ્વાસ નાખી નરેશ, નર સાચું જોઈ વધા,
 દુષ્ટ દાવ રચે કેવા, સજ્જન સંતાપિયાં ! ૪૧

આવ્યો છું, પણ ઘૂત રમવું વિનાશકારક છે માટે તમે તે કબૂલ કરશો નહિ !

૪૦ તાત—વિદુરનું સંબોધન ઘૂત સમરે ૪૦—કોઈ ઘૂત રમવાને તેડે તો ત્યાં જવું અને કોઈ સમરે (મંગ્રામમા) તો ત્યાં જવું ધર્મ ૪૦—તમે એમ કહેશો કે જાણી જૂઝીને ઘૂત રમવા જશો તેમા હાનિજ થશે, તો હું કહું છું કે જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંજ પરિણામે બધું થવાનું છે. સાધુજન કેમ દુઃખી થયા તે કહેજે. ૨૩ ૪૦—કેમકે પાડવો મરીજોના ઉપર રહેમ રાખતા હતા, તેમને આમ ઘૂતમા ફસાતા જોઈને સાધુજન દુઃખી થયા.

૪૧ તમે ૪૦—તમે આવ્યે અમે સુખ પામ્યા અને સાચો સમે લાધ્યો, એ અન્યથ. નરેશ—યુધિષ્ઠિર નર સાચું—અર્જુન સાચું. ૬૪—દુર્યોધન વગેરે

રાયધર્મ પાળવાને, ધૂત રમવું છે મારે,
 તાલમેલ તાલુ કરે, દુષ્ટ દુષ્ટ કાળ છે;
 હશે ભાવિ તેજ થશે, હવે ચાલો મંડપમાં,
 બેઠું ભીષ્માદિને જઈ, ગ્રહ વાંકા આજ છે ।
 વાત એમ કરી ઊઠી, મંડપમાં ગયા પાંચ,
 દીઠા અરિઓ અપાર, શું રાક્ષી આ રાજ છે;
 થવાનું હોય તે થાય, નમ્યા ભીષ્માદિને પાય,
 પિતામહ ! કૃત્ય આવે, કુરુકુળ લાજ છે ॥ ૪૨
 ભીષ્મ વધા નવ કાંઈ, દ્રોણાદિકે નીચું લહ્યું,
 ધૃતરાષ્ટ્ર વધા ત્યારે, વત્સ ! આ તો ઝેલ છે;
 કૃપ દ્રોણ ભીષ્મ સુણી, ઊઠી ગયા ત્યાંથી ઝટ,
 એવે દાસે ઘૂત આણી, મૂઝ્યું પૂરે મેગ છે;
 પાસા પાણિ મધ્ય લેઈ, રાકુનિ રમવા આઘો,
 બરાબરીઓ નથી એ, વક્ર ને વઢેલ છે;
 રાય સાથે રાય દીપે, સુયોધન ઊઠો રમો,
 સર્વે કહ્યું ખરી વાત, જુડી આ તો બેગ છે. ॥ ૪૩
 દુર્યોધન વધો તદા, એ હારે તો હાર્યા અમો,

૪૨ રાયધર્મ—રાજનો ધર્મ. કોઈ ધૂત રમવા કે મંથામ કરવા બોલાવે
 તો રાજાએ જવું જોઈએ, એવો પરંપરાગત ધર્મ હોવાથી. દુષ્ટ ઇ—
 દુષ્ટનું આ દુષ્ટ દાગ છે. શું ઇ—શું આ રાજ તે કોઈ રાક્ષી (રાક્ષસોનું)
 છે કે કેમ ? પિતામહ ઇ—ભીષ્મને નમીને સુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, દે પિતામહ !
 આવા કૃત્યથી કુરુકુળને લાજ લાગે છે ॥

૪૩ વત્સ—દીકરા । સુણી—(ધૃતરાષ્ટ્રની વાણી). કેમકે ધૃત-
 રાષ્ટ્ર પપ્પ કપરધૃતમાં અનુમતિ આપે છે એ અન્યાય છે મારે દાનિયધર્મ-
 વાળાને લાં બેમતું થશે નહિ. વક્ર—વાંકા—વાંકા બોલો. જુડી ઇ—
 આ બેગ (બેડ) જુડી છે—સારી નથી !

એ જીતે તો અમો જીત્યા, પછે કરો બાધ છે ?
 ભૂમિપાળ એ પણ છે, યુધિષ્ઠિર નેવો બાણ,
 માતુલ છે મારો વળી, સત્યતામાં સાધ છે !
 મુણી બોલી ઊઠ્યા ઘણા, બાધ નથી બાધ નથી,
 દુર્યોધન ખરું કે'છે, ધર્મ અપરાધ છે,
 સામો આવી બેઠો તર્ત, વઘો શર્ત કરો રાય,
 ગર્તમાંહી ગાડ્યા બાણો ! આ પાશ આ વ્યાધ છે ૪૪
 ધર્મન દન વધા ત્યા, વાત થાય અવળી આ,
 મુણ્ય શકુનિ કહું હું, પાસા નાખ્ય તું ભવે;
 શર્ત મુચોધન કરે, વાણી વદ મુનશુ તે,
 સર્વે કહ્યું હા હા એમ, દાવ માંડીઓ બળે !
 સાગરતર ગ જેમ, ચઢે અને ઉતરેછે,
 તેમ ભીમાદિક બાળે, અતર ઘાણું બળે !
 પે'લું પણ કર્યું નૃપ, ઈંદ્રપ્રસ્થ પુરકેરે,
 હારી ગયા હેલા મારી, સત્ય જ્યાહી નાં મળે !! ૪૫
 બીજા પણ મધ્ય હાર્યા, પૃથ્વીતણુ રાજ્ય સર્વ,
 ત્રીજા પણ કર્યું ત્યારે, દામ દામી ધનનુ,

૪૪ ભૂમિપાળ—રાજા એ—શકુનિ માધ—સાડુ પુરુષ ધર્મ ઈં—
 ધર્મનો અપરાધ છે (શકુનિ સાથે રમવાનું ના કહે છે મારે) બેઠો—
 (શકુનિ) કવિ કહે છે કે, ગર્ત ઇં હવે યુધિષ્ઠિર વગેરેને ગર્ત (ખાડા
 મા) ગાડ્યા (દાટ્યા) એમ બાણો ! કેમકે આ (પાસા રૂપી) પાશ
 (ફાદો) છે અને આ (શકુનિ રૂપી) વ્યાધ (પારતિ) છે.

૪૫ બળે—બગાડારે પણ—સરત કેમ હારી ગયા તેનું કારણ
 કહેછે સત્ય ઇં—જ્યા સત્ય છે નહીં ત્યા હારી ન જાય અર્થાત્
 શકુનિએ કપટ કરીને યુધિષ્ઠિરને દરાવ્યા

સવળા પાસા પડયા ત્યાં, યુધિષ્ઠિર જીત્યા જાણ્યે,
 અવજીવં વધા ત્યાં સર્વે, ખરું પડ્યું જનનું !
 અનેક વાયસ મળ્યા, રાજહંસ એક તેમાં,
 કશુ કરી રાકે તેહ, ફાંચિયું દુર્જનનું;
 ભીમભડ દાળી દંત, વધો આકું ખોલો અધ્યા,
 મોત વિના મરો નક્કી, વેણ ખગ મનનું ! ! ૪૬
 નાખવો ફરીથી દાવ, નીકાલ થયો ત્યાં એવો,
 રાકુનિ જીત્યો છે તેમાં, બીજું પણ કર્યું ત્યાં,
 એમ પણ પારવનાં, કરી હરાવિયો રાય,
 યુધિષ્ઠિર જીત્યો જ્યારે, વાંકાપાણું ધર્યું ત્યાં;
 પંચ ભાઈતણા પિંડ, હારી ગયો પાંડવ તે,
 હાહાકાર હવો મોટો, અનર્મથા હર્યું ત્યાં;
 યુક્તિ વિદુરાદિકની, સિદ્ધ થઈ મત્વર જ્યાં,
 અંધે બંધ તોડયા સર્વે, કાર્ય કેંક સર્જ્યું ત્યાં. ૪૭
 કૃષ્ણાએ વરદાનથી, મહાન છોડાવ્યા પતિ,
 રથે બેસી ગયા ચાલી, વળી પાછા તેડિયા;
 પુનર્પિ મંડાણું ઘૂન, યુધિષ્ઠિર હાર્યા તેમાં,
 વાળ્યા નવ વળ્યા પાછા, ઉખરના ખેડિ ! !

૪૬ સર્વે—દુષ્ટ મહાજાના જોનારાના ખરું ઈન્—બહુ જને કશું
 તે ખરું પડ્યું—ખરું માનવું પડ્યું ! વેણુઈન્—આ વેણુ હું ખરા મનનું
 કર્યું.

૪૭ હાહાકાર ઈન્—જ્યારે આવી રીતે અધર્મથી યુધિષ્ઠરનું સર્વસ્વ
 દરણુ કર્યું ત્યારે મોટો હાહાકાર થયો ! (પ્રજામાં). યુક્તિ ધન્—વિદુર
 વગેરેએ મળી દ્રૌપદીને આધળા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે મોકલી તેની પામેથી દ્રૌપદી-
 ને વરદાન અપાવ્યું તેથી ઘૂતમાં હારી ગયેલુ સર્વસ્વ પાછું મળ્યું.

કૃષ્ણા કામિની સમેત, હારિયા હેલ ની માંય;
સલામધ્મ આણી તેને, વિધઆત્ર વેડિયા;
સુણી વાત એવી આવ્યા, સલામધ્ય ભીભ દ્રોણ.

નેઇ રહ્યા રોઇ રહ્યા, છતાળા છછેડિયા । ૪૮

ચતુરાનાં ચીર જેવ્યાં, ચતુર્ભુજે સા'ય કીધી,
ખોલ્યા નવ તોય કોઇ, શ્રીમંતનું સર્વ છે !

કર્ણે પંડતિલ કહ્યા, દુર્યોધને દાખ્યો અક,
દ્રૌપદી વદી ન કાંઇ, પુણ્યક્ષેત્ર પર્વ છે !

દાસી કરી રાખવાની, દુષ્ટે હઠ લોધી જ્યારે,
ત્યારે કૃષ્ણા કથી વેણ, ગાંડો સૌનો ગર્વ છે !

ભીભ દ્રોણાદિક ખેડા, નેક ન્યાયી સત્યધર,
ખુલાસો કરી દે ખાંતે, ધ્યાન મધ્ય ધર્વ છે !! ૪૯

દુષ્ટ સાથ ઘૂત રમી, પે'લા હાર્યા મારા પતિ,

૪૮ પુનર્પિ—પુનરપિ (ફરીને પણ). વળ્યા ઇ—ઉપરના ખેડિયા (ખાર ભૂમિમા ખેડીને વાવેલા દાણા) શુ પાછા વળ્યા છે? નથીજ વળતા. તેમ કુધિહિર આ વખત જે ઘૂતમાં હારી ગયા તે પાછા વળ્યા નહિ—હતા તેવા થયા નહિ । અર્થાત્ કાઈ પાછું મળ્યું નહિ. વિષ ઇ—દ્રૌપદીને સમામા આણીને દુર્યોધનાદિએ વિપના આત્ર (આખા) વેડ્યા. —ઝેરના ફળનો સંચય કર્યો । છતાળા—બળ, પરાક્રમ, વગેરેની છતાળા પાડવોને.

૪૯ ચતુરાનાં—દ્રૌપદીનાં ચતુર્ભુજે—કૃષ્ણે. શ્રીમંતનું ઇ—અઘી ન બોલવા રૂપ વિશેષ અર્થનું 'શ્રીમંતનું સર્વ છે' એ સામાન્ય વાક્યપદે સમર્પન કર્યું છે ખાતે અર્થાંતરન્યાસાસંકાર પંડતિલ—ખાવણા અક—ખોળો. દ્રૌપદીને કહ્યું કે આ ખોળાં ઉપર ખેસ. દ્રૌપદી ન વદી તેનું કારણ કહેછે. કેમકે એ રથજ યુધિષ્ઠિરે સર્વવદાન કરવા નેતુ પુણ્યક્ષેત્ર છે અને એ સમય પર્વ જેવો છે ! વક્રોક્તિ. ખુલાસો કરી દે—(દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો). ધ્યાન ઇ—દ્રૌપદીના ધ્યાનમાં ધર્વ(સંતોષ) છે. અર્થાત્ તે બાલુતી હતો કે મારા પ્રશ્નનો ખુલાસો કોઈથી અન્યથા ચલાવો નથી.

સમસ્ત વસ્ત ને કાય, સાંભળજે વારતા !
 પછે પણ કંઈ માફ, કેવી પેર કરાય તે,
 ન્યાય ન્યાયી થઈ કરો, દાસ થવા ડારતા;
 પાંડવની સ્વામિની હું, વેણ વાંકાં સુણ આજ,
 વિધિસમ પિતામહ, જોડું નથી ધારતા ! !
 ભીષ્મે ન્યાય કરી તર્ત, મુક્ત કરાવી સતીને,
 અદાળચોકડી ત્યારે, મર્મખાણુ મારતા. ૫૦
 ભીષણુ સ્વરૂપી ભીમ, જ્ઞેતજ્ઞેતા મધ્ય હરે,
 વેણુ ખાણુ વાગ્યાં તેણે, થયુ લાલ અંગ છે,
 દુઃશાસન રૂપી પશુ, પચાનન રૂપ ધારી,
 વિહારવો મારવો છે, તેણે રંગ ભગ છે;
 કકરાવી મૂકે દંત, શકે તીવ્ર કરાવે તે,
 બંધાને થાળોઢે ઘણી, રાકય માંદી રંગ છે;
 નીચા હંચા હાથ કરી, શકે સાંધી મૂકે ચર,
 હણે શું કૌરવ શત, જૂદા હજી બંગ છે. ૫૧

૫૦ દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન વર્ણવે છે: દુષ્ટ ઇ. કાય—પોતાનું શરીર પછે
 ઈ—પોતાની જાતને દારી ગયા પછી મારૂં પણ (શરત—હોડ) કંઈ
 તે કયી રીતે કરી શકાય ? અર્થાત્ પોતાની જાત દારી ગયા પછી તે અસ્વ-
 તત્ર હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે પણ કરી શકે નહિ । દામ ઇ—જે દામ થવાને
 ડારતા હોય તે ન્યાય કરો સ્વામિની—પત્ની. વિધિસમ ઇ—અને એમ
 છતાં વિધિ (વ્રજા) જેવા પિતામહ (ભીષ્મ) ‘તે જોડું થાય છે’ એમ
 ધારતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે । । મારતા—(ચંડાળચોકડીના માણુઓ).

૫૧ ભીષણુ ઇ—તે વખતે ભીમ તત્કાલ ભીષણુ (બચાનક) સ્વરૂ-
 પવાળો થયો । લાલ—(ક્રોધથી) ખાણુ વાગે ત્યારે મન નીચાવાથી
 લાલ અંગ થાય છે, એ પ્રમિથજ છે હિત્તેશા. દુઃશાસન ઇ—(રૂપક).
 તેણે ઇ—તેથી ત્યાં રંગમાં બંગ થયો । તે ક્રોધથી દાંત કટકટાવતો હતો

ઘન જેવી ગર્જનાથી, વદો ભીમભડ વેગે,
 ધિક્ક મળ્યા ક્ષત્રી સર્વ, ભીષ્માદિક ધિક્ક છે ?
 ધર્મ કર્મ ધારે નહિ, અધર્મથી વારે નહિ,
 પાપે પરવારે નહિ, અરે યમબીક છે ! !
 દુઃશાસન દુષ્ટને હું, કરડી ખાઇશ કાચો,
 શૂર સાચા કરો સાંચ, જાણું ઠીકાઠીક છે !
 જીવો આ છે ગદા મારી, સદા નરભક્ષણી ને,
 કદા પાછી ફરે નહિ, અધિકી આ ઢીક છે ! ! ૫૨
 આ ગદાઘાતે કરીને, દુર્યોધનકેરી જંઘા,
 કચરીને ફૂટો કફં, તો તો ભીમ નામ છે !
 સો સુત આ અધિકેશ, એકજો હું હણું નિશ્ચ,
 ન હણું તો પકું નકે, સાક્ષી આ તમામ છે ! !
 લઘુ બ્રાત મારો પાર્થ, હણે કર્ણને ખચીત,
 શકુનિના પ્રાણ લેવા, લઘુબ્રાત હામ છે;
 મૌઢી આ પ્રતિજ્ઞા મારી, કદાપિ ખોટી ન થાય,
 જીવો જીવાય ત્યાં લગી, ધર્મની લગામ છે. ૫૩

તે વિષે ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે. કકરાવી ઇં. રાડચમાઢી—યુદ્ધ કરવામા આ
 કવિતમા લાલ અંગ થવું, દાત કકરાવવા, જઘા થાઓટવી, ઉંચા નીચા
 હાય કરવા, એ વગેરે રોદ્રના અનુભાવ વર્ણ્યા છે

૫૨ અરે ઇં—અરે તમને યમની પણ ખીક છે કે નહિ ? જાણું
 ઇં—એને સાહાય કરો એના સાચા શૂર કયા છે તે હું જાણું છું કે
 સર્વે ઠીકાઠીક છે ! અર્થાત્ માત્ર વગરના છે. અધિકી ઇં—અને એ ગદા
 કરતા પણ આ મારી ઢીક અધિકી છે !

૫૩ ગદાઘાતે—ગદાના પ્રહારથી. ધર્મની ઇં—હું મારી પ્રતિજ્ઞા
 હમણાજ ખરી કરી જતાવત, પણ ધર્મરાજની મર્યાદાને લીધે હું હમણા
 તમને હણતો નથી, માટે તમારાથી જીવાય ત્યાં લગી જીવો !

દુષ્ટ બોલ્યા બોલ ને ને, તોડી નાખ્યા તે તે સર્વ,
 ગર્વ ને ગુમાન ગાબ્યાં, ધાર્યાં વનફૂલ છે;
 બંધાયલા ધર્મબંધે, સિંહુ નેમ પિંજરામાં,
 તેમ નિરૂપાયી આલ્યા, મોઢું જેનું કુળ છે;
 યુધિષ્ઠિરને નિહાળી, ભીમભડ અંગ અગ્નિ,
 અતિરાય લાગ્યો જાણ્ય, માઠાનું આ મૂળ છે;
 પૂઠે આવ્યા લોક વાળી, રડતી મા મૂકી ભાળી,
 લીધી કૃષ્ણા સાથ બાળી, દૈવ પ્રતિકૂળ છે !! ૫૪
 વેણુ રૂપી કંટક જે, પરોવાઇ ગયા પૂરા,
 નીકળે ન ખેંચતાં તે, હુદ્દે પડ્યા સોંસરા;
 ભીમભડ કેરાં રોમ, તેટલા કંટક નહી,
 અનુદિન ઊભાં રહે, ઝૂકતાં નહિ જરા;
 શ્વાસ ને નિઃશ્વાસ મૂકે, યુધિષ્ઠિર સળગે છે,
 પવન રૂપ પાંચાલી, ધારતી જરાતરા;
 ધર્મધર ધર્મરાય, ધર્મને ન ત્યાગે કદી,
 શાંત કરે વહી વેણુ, દા ન પડે પાધરા. ૫૫

૫૪ નિરૂપાયી—ઉપાય વગરના. માઠાનું—આ બધું માઠું થવાનું
 મૂળ આ ધર્મરાજ છે.

૫૫ ભીમભડ ઈ—જેટલાં ભીમનાં રૂપાં હતાં તેટલા કંટક છે એમ
 નહીં જાણવું; અને તેથીજ તે રોમ અનુદિન ઊભાં રહેતાં હતાં. અર્થાત્
 તે ઠાંટા ભીમને રૂંધે રૂંધે વાગ્યા હતા ! શ્વામ ઈ—ભીમ જે શ્વામ અને
 નિઃશ્વાસ રૂપી અગ્નિ મૂકેના હોય તેથી યુધિષ્ઠિર રૂપી કાષ્ઠ સળગી જતું
 હતું અને પાંચાલી (દ્રૌપદી) તેમાં જરાતરા પવનનું રૂપ ધારતી હતી—
 ઉમેરણુ કરી આપતી હતી કે ભીમના વચનને ટેકો આપતી હતી. શાંત
 ઈ—ધર્મરાજ તેમને વેણુ વહીને શાંત કરતા હતા તેથી પાધરા દા (દાવ)

અજપુર મૃકી ગયાં, આ વનથી પેલે વન,
 બ્રાહ્મણ ભીખારી સાથે, બોગ છે દાતારના !
 મહાકષ્ટ વિધે ચિતા, બ્રાહ્મણના ઉદરની,
 મેળવ્યું અક્ષયપાત્ર, મુખી થયા ત્યાગના;
 સગા વા'લા મળ્યા આવી, સર્વ યુદ્ધ કેવળ કે',
 અન્યાયીને અન્યાયથી, છતો કરે વાર ના;
 માને નવ કુધિષ્ઠિર, સિરસાઠે વર્મ પન,
 પવન અધર્મકેરો, અંગે અડે સાર ના.

૫૬

હિતેન્દુહિતવચન.

કૃષ્ણ મળ્યા આવી જ્યારે, ત્યારે વધા તર્ત તે તો,
 એતો એતો હે અતુર ! હજી સા'ય શૂર છે,
 અરે રે હું પાસ નો'તો, વેળા જાય વાંતી હવે,
 ઉતાવળા થઇ લહો, કૃત્ય મહાકૂર છે !
 તમારા જે સા'યકારી, દુશ્મનના થયા તેહ,
 ઉપય ન કર્યા કાંઈ, ભૂલ ભરપૂર છે !
 ચાલો ચાલો આપ કરી, યાદવ હું તારું સર્વ,
 ગર્વ તોડું કૌરવનો, વશ્યો વનિહ ઉર છે !

૫૭

પડતા નહોતા ! કુધિષ્ઠિરને ક્રોધ ઉપજતો નહોતો તથા તેથી તન્મજ વેર
 લેવાનો ભીમનો વિચાર પેશ જતો નહોતો.

૫૬ ગ.જપુર—હસ્તિનાપુર. અક્ષયપાત્ર—જેમા સંધેલું અન્ન ખૂટે
 નહિ એવું પાત્ર. પવન ધ્વં—હું મારા માથા સાથે વનમા વસુ; પણ
 અધર્મનો પવન મારે અંગે અડે તે મારો નહિ ! અથવા તેમા માર નથી !

૫૭ તે—કૃષ્ણ. હે અતુર—હે અતુર પાંડવો ! હજી ધ્વં—હજી શૂરા

ધૂત રમાડી હરાવ્યા, યુદ્ધધૂત માંડી રમો,
 હારો તવ વસો વન, આ તો ખોટી વાત છે !
 સગા અમે કામના શા, અમ છતાં દુઃખ વેઠો,
 રૂચે નવ રજા ભ્રાત, આ તો પૃથ્વીપાત છે;
 સન્ને સન્ને રાસ અસ્ર, ઊઠતા નથી રો કોઇ,
 પૂરી થઇ પ્રતિજ્ઞા તો, શકે દિવનત છે !
 ક્ષત્રીકેરો ધર્મ ધરો, દિવનવૃત્તિ પછે કરી ?
 ઉત્તર ઘો યુધિષ્ઠિર, ગાહી આ તો ઘાત છે !!
 સાત્યકિ સહસ્રણ્ણા ત્યાં, નમન કરી સહુને,
 વધો વોણુ સુખદણુ, દુઃખા દુઃખા દુ.ખ છે;
 કપટથી નારી હારી, કરવો અગણ્યવાસ,
 ધિક્ક શિષ્ય મારા લેવા, શો ન અબુધું સુખ છે !
 સુખે વાસ વસો વને, આજ્ઞા આજ આપો મને,
 તાલાવેલી લાગી તને, વેરી મન સુખ છે;
 છતી આવું એકલો હું, નથી બીજકેડું કાજ,

૫૮

રાજાએ તમને સાહાય કરનારા છે કૃત્ય ઈન્—કેમકે કૌરવોતું આ કૃત્ય
 મહાનિર્દયતા બરેતું છે ! વલ્લિ—વૈર રૂપી અગ્નિ.

૫૮ ધૂત ઇન્—જો તમને ધૂત રમાડીને તેમણે હરાવ્યા તો તમે યુદ્ધ
 રૂપી ધૂત માંડીને રમો, અને તેમાં હારો તો પછી વનમાં વસો; પણ વગર
 યુદ્ધ કર્યે તમે આમ નિર્ભયની પેઠે વનમાં વસો, એ તો ખોટી વાત થાય
 છે ! પૃથ્વીપાત છે—પૃથ્વી રમાતળ જવા જેવું છે ! પૂરી ઇન્—જો તમે
 પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરશો—જાર વર્ષ વનમાં રહેશો તો રૂબેને તમારી જાતિ
 દિવનની (આદાણની) થઇ જશે ! અર્થાત્ યુદ્ધાદિ કર્મ વીસરીને તમે
 આદાણ જેવા શાંતવૃત્તિવાળા બની જશો !

રાજ્ય લીજે અરિકેઈ, રાડની એ રૂખ છે.
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વઘો વેગે, ભગિની મારીનાં વસ્ત્ર,
 શસ્ત્રમાર અમો છતાં, કોણ ખેંચનાર છે ?
 સજ કરી સેન આવ્યો, દર્શન કરાવા આજ,
 રાજ્યકાજ અન્ય કહો, રાત્રીમાં શો સાર છે ?
 ક્ષત્રી થઈ દિવ્યગૃત્તિ, ધારી બેઠા ભણે તમે,
 અમે કાર્ય કરો તેકુ, ભુંડાના રા ભાર છે ?
 યુધ્ધકાજ જાડે છું હું, કૌરવને જીતી આવું,
 વધારે શું વધું હવે, વાતમાં વિચાર છે ! !
 રકત નેત્ર કરી વઘો, પૂર્ણ છે પ્રસિદ્ધ વાત,
 દ્રોણુતણો કાળ મુને, સર્વ માને લોક છે;
 કૌરવના સા'યકારી, કદા વૃધ્ધ થાય એ તો,
 લય થાય લેઝામાંય, વાણી આ અલોક છે;
 બીજા ચોધ્યા એના જેહ, સ્વદેષ રહ્યા માનું તેહ,
 વીખેઈ વાણે મેહ, શાનો મન શોક છે;
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામ માટે, ધ્યાન યુદ્ધતાણું ધારે,
 રાક જેવા કૈક ડારે, કૌરવ શો કોક છે !

૫૯

૬૦

૬૧

૫૯ વિઃક ઇ૦—તો પછી મારા જેવા તિથ્યને ધિ કાર છે (સાત્ય-
 દિ આર્જુનનો શિષ્ય હતો માટે). તને—શરીર. રાડની ઈ૦—યુદ્ધ કર-
 વાનો ખરેખરો હેતુ એ છે.

૬૦ રાજ્યકાજ ઈ૦—નમારા રાત્રી તો જાણે છતાંયકાજ છે—એમને
 જીતવા એ તો મેરુજ બને એવું છે, પણ બીણું કાંઈ રાજ્ય સખંધી કાજ
 હોય તે પણ કહો.

૬૧ દ્રોણુતણો ઈ૦—દ્રોણુ મૃત્યુ કરવાને માટે કુપદરાગએ યત્ન કરી
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. કૌરવના ઈ૦—કદાપિ

ત્યા શિખડી વઘેા વેગે, ગો વિચર કરવો છે,
 ભડ કોઠ ભાણુ નહિ, યુદ્ધ કરનાર હું,
 ભને વસો વનવાસ, અમારે જાણુ જગત
 ભગિની હુ ખી આ ભણુ, જીન ધરનાર હું ?
 ભીખ ભડ એક એના, અડગ ને યુદ્ધ વિષે
 નૂર નરકર ધરે હું મ હરનાર હું !
 ગમે નમ માને એહ તો ॥ ગે મરે વિચાર ?
 ગભનય મારાથખી દાને ડગનાર હું ! ॥
 પરશુરામશુ મ્યુ, યુદ્ધ તો અપાર જોણુ,
 નવખ ડ નામ મળ્યુ, કીર્તિતા અથાગ છે,
 જોઈ મને ઝ તજે, વતુર્જાણુ પુજી ઊડી,
 પછે નાસો કોણુ કાન ? એ તો મારો ભાગ છે,
 હને વીર રહ્યો કોણુ, યુદ્ધ કરનાર કો,
 ઊઠો ચાનો આપ્તી ધીર, જીવદ આ જાગ છે,

૬૨

એ વૃદ્ધ (નાણુ) મૈત્રવના સાદાપમરી યાત તો લેજામાય—૬ યુ વારમા
 આતાક—અનૌકિદ વીરે ૬— વાયુ રૂપ થઈને મેદને સીંચેરી નાણુ
 ધૂધુધુમ્નમા વાયુનો અને બીજા ચોષ્ઠાઓમા મેદનો આરોપ કર્યો છે મારે
 અસેદનાદૂધ્યરૂપક.

કિરીટી કને જઈ કે', કેમ શાંત થયા તમે ?

ઊઠો ધરો ગાંડિય આ, નરપશુયાગ છે.

૬૩

અભિમન્યુ ઊભો થયો, સ્પષ્ટ વદી શકે નવ,

ખિલ્લસ બેનુ ધનુષ્ય, વાર વાર તાણીને;

અંધકેરા પૌત્ર સર્વ, ગર્વ વિના કડું તાત !

સાક્ષાત આ માનો તમે, હસો બાગ જાણીને ! !

વદી એમ કોપે ચઢી, દક્ષિણ ઠોકરો ત્યાં પાદ,

વળો પાછા પિતા મારા, માકમ પ્રમાણીને;

ચાર પક્ષે પૂરા અમે, છતાં તમે દુઃખ ધરો,

દીન થઈ બેઠા કેમ, ભોગ જાણો માણીને !

૬૪

પ્રતીત ન થાય કદી, જો મારા વચન પર,

અધુના આ અરજ મૂકું, શત્રુ લાવે સાઈને;

વદી એવું તીર મધ્ય, ધીર ધરી ધરે બાણ,

તકાવતો વાર વાર, બાણ છોડે ધાઈને !

કૃશ્ણદેવે ઊઠી તેને હંચવા લીધો તદા ત્યાં,

૬૩ ધનુર્બાણ—ધનુષ્ય અને બાણ. એ તો ઈ—એ બીજમ તો મારા ભાગમાં આવેયો છે ! અર્થાત્ શીખમરૂપી બલીદાન હુંજ સેનારો છું. બુદ્ધ ૬૮૦—યુદ્ધરૂપી બાગ બુદ્ધઃ (બળ) છે. નરપશુ ઈ—યુદ્ધ એ નર રૂપી પશુ હોમવાગી વચ છે !

૬૪ સ્પષ્ટ ૬૦—(બાળક હતો તેથી) ખિલ્લસ—વેત. રમવા માટે કરેલું બે વેંતનું ધનુષ્ય તાણીને. અંધકેરા પૌત્ર—ધૃતગપ્તના છોકરાઓના છોકરા. હસો ઈ—શું તમે મને બાળક જાણીને હસો છો ? દક્ષિણ—જમણો. ચાર પક્ષે—પોતાનો પક્ષ, પોતાના સસરાનો પક્ષ, પોતાના મોસાળનો પક્ષ અને પોતાના સ્નેહીનો પક્ષ ભોગ ઈ—તમે સુખે ભોગ માણી જાણો !—ભોગ ભોગવો !

અતિ થયુ શાંતિ ધરય, બેઠય પાંચ ભાઇને;
 જોઈ સુત શર અને, વાતો કરતા વડેરી.
 આહા ! પીર કેવો થયો, કો કે' ગુણુ ગાઇને ! ! ૬૫
 અભિમન્યુવેશુ મુણી, લીડ્યા પંચ સુત પે'લા,
 નમ્યા નરેશને • ઇ, અજા આજ દીનિયે,
 આપડેગ આત્મજ છું, જરૂર જૈ સુદ કડ ,
 આ અમારી માત મહી, કૂકુ ના કીનિયે,
 કતલ કૌર કરો, એક જણા કરી આવે,
 પચ મળી શું ન કરે, આવારાણા લીનિયે ! !
 શક્રપ્રસથ સભામધ્ય, આયો જઇ યેસું તાત !
 અમારા જેવા જો સુત, ભયે કેમ લીનિયે ! ! ૬૬
 યેશો પિતા જાડ અમે, રથ તમાગમા યેશો,
 દેખી દાવ દીન કરું, જુઓ જુઆ વીર છું !
 વહી એમ લીડી આડ્યા, એક રથે પાચ યેડા,
 મરને માનસ પેડા, દઢ ધર ધીર છું;
 ધૂષ્ટધુષ્ટને જતા વર્ષા, આજા ગ્રહી જાડ ગાયે,
 વાહ વાહ વાર ધીર ! તમથી હું મીર છું ! !
 વાર વાર કહું કેતુ, પરાજય પૂર તમે,
 શાંત પાવ ન ત પાવ, તમારે હું સિદ્ધ છું ! ! ૬૭

૬૫ પાંચભાઈને—પાંચ ખોડેવાના દ્રાવદી સી થયેવા પાચ પુત્રો ૬૬
 આ છું—કેમકે તેમજે આ અને મી માતને કહી છે. લીનિયે—પાનિયે.
 અર્થાત્ ભવથી કેમ બોલીશું જોડ્યો !

૬૭ રૂપી છું—રૂપી(કૌરવો)ના દાવને દીન કડ (બાગ રડિન
 કરી નાશ) ! મરને છું—અમે દરના ધાગણ કરનારા અને ધીર, ધીએ,

સહદેવ કહે બંધુ, સંધુ સિધ્ધ કરું અમો,
 રૂકાર થો ગુપ્ત તમો, વેળા વહી જાય આ;
 સંકેટ આ કંટકશુ, કોરે કલેજી કૃપાળ !
 પેલો શકુનિને હણું, દામ તો કે'નાય આ ! !
 પછે સ્વલ્પકાળ મધ્ય, સર્વ હું સૂનાડું સેન,
 વદો વદો વાંઝ આણી, કોપે ક'પે કાય આ;
 રાજનીતિને વિચારી, સમજ કેં ધરો સારી,
 ટાળો કષ્ટકેરી વારી, દેવગુણ ગાય આ ! ! ૬૮
 વહું શું હવે વધારે, મમબલ્લ વીર્ય જાણ,
 હાણ હેલા મધ્ય ટાળું, આસા મજે ભૂપ જો;
 અતિ થયું સત્યવ્રત, કષ્ટ ખુઓ બંધુતણું,
 વીરને અપીર કરો, ટોં તેણે રૂપ જો !
 આજ્ઞાનુસારવરતી, જણે કષ્ટ દૂરું સહુ,
 કોઇને ન કહું કદી, પકું કષ્ટરૂપ જો;
 શૂરત્વ જોવા અમારું, હૃદે હા કહે તમારું.

એમ જોણતા તે સર્વના મનમાં પેલા—સર્વના મનમાં તેમણે પોતાનું ભાવિ
 પરાક્રમીપણું દેખાવી દીધું ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઈ—જ્યારે તેમણે પાંચે જણે સાથે
 જવાની આજ્ઞા લીધી ત્યારે તેમને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જતા અટકાવ્યા, અને કહ્યું કે, હે
 વીર અને ધીર ભણેજો ! તમને વાદવાદ છે—ધન્ય છે ! હું તમારાવડેજ
 મીર છું ! ! પરાક્રમપૂર—પરાક્રમમાં પૂરા તમારે ઈ—તમારે માથે
 (મુરખી) છું છું.

૬૮ ઉપર થો—હા કરો. (' રૂચે તો કરો ' એ વાક્યમાનો પેહેલો
 અક્ષર માત્ર કરો એટલે અમે કરી નાખતા તત્પર છીએ) દામ ઈ—
 ' દાસ તો આનું નામ કહેવાય ' એમ કહીને શકુનિને હણું. દેવ ઈ—
 આવી રીતે પરાક્રમ કરનાથી દેવ તમારા ગુણ ગણો !

પાત એ તો હું વિચારું, માનીએ અનુષ જો ! ૬૯
 નમન કરી નકુલ, પદો અસિ કર ધરી,
 આગન્યા દો આગન્ય દો, આગે હવે જાવ ના;
 ભરિશ્રવા ભટ્ટ બેઠું, કદ કાય કાપું તેની.
 કૌરવ કંપાણું આજ, ભટ્ટી મન ભાવના;
 રહપડી મરું રાત, મહાન ! નિચાર કરો,
 સિંહ ન શૃંગાલ રૂપ, આપી દહો દાવ ના ! !
 શૂરકેરી જીએ સોઇ, આવા ધર્મો થાય કોઇ ?
 હા ! રે'વાનું કર્મ રોઇ, મૂકધારી થાવ ના. ૭૦
 વધુમાં નિચારો પાત, બૃહસ્પતિ જોવા પ્રાત,
 સત્રીકેરી જાત વિષે, દિન ધર્મ જાણતો,
 વધારે કે'વામાં નથી, માલ રહ્યો કંઈ હવે;
 કૃપા કરો દયા ધરો, સાથ આ સૌ જાણતો !
 શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત જીએ, સત્ય કોને કે'વું પ્રાત,
 કોઇનો ન પાત થાય, એવે સત્યે જાણતો;

૬૯ મમ ઇં—કેમકે તમે મારા બળને અને વીર્યને ગણનારા છો.
 અતિ યયું ઇં—તમારું સત્યવ્રત હવે ધણું થયું—સત્ય બદ્ધ પળાયું !
 અથવા હે સત્યવ્રતવાળા યુધિષ્ઠિર ! હવે બદ્ધ થયું ! ! આગાનુચાર—આગા
 પ્રગાળો. દૂણાં—બમણાં. શૂરત્વ ઇં—માત્ર અમારું શૂરપણું કેટલું છે, તે
 જોવાને તમારું ઉદ્દેશ હા પાડે છે કે નહિ, એવાનું જો તમે અનુષમ ગણના
 દો, તો તે હું વિચારું છું.

૭૦ ભૂરિશ્રવા—એ નામનો દુરોધનપક્ષી રાત્ર. સિંહ ઇં—તમે
 અમારા સરખા સિંહને ગિયાળનું રૂપ આપીને અમારો દાવ (આવેજો
 સાગ) દહો (ખાજો) નહિ ! ! મૂકધારી—મૌનધારણ કરનારા. અર્થાત્
 તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી !

નિશ્વાસ નકુલ નાખી, બેઠો નીરાશ થઇને,
 ગળી જાય ગર્જનાને, ક્ષારાબ્ધિ ન ક્ષોભતો ૭૧
 કૃષ્ણે કિરીટી ઊઠાડ્યો, અગુલિ કરી અનેક,
 વિવેકનુ પાત્ર માત્ર, સીખવ્યું વદે તદા,
 ત્યાં શિરસાષ્ટાંગ કરી, સવ્યસાચી વણે વેગે,
 સુખદેણુ વડગ્રાત, હિતેચ્છુ છે સર્વદા,
 કર્ણને કપાવે દાસ, કૌરવનો ટાળે ત્રાસ,
 ભાસ ભવાકેરો થાય, માનસ કરો મુદા;
 અવિનાશી અખિલેશ, કેશ કૃષ્ણાતાણા જુઓ,
 મહેશ શા દેખે નહિ, મર્દન થયા કદા । । ૭૨
 ધનજય જય કરે, દૈવાધીન અજય છે,
 નયજાણુ વયવૃદ્ધ, આજ્ઞાબદ્ધ દાસ છે,

૭૧ સાથ ઈ— આ બધા તમારા અનુભવની વાટ ભેઈ રહ્યા છે ।
 પાત્ર-દ્રોહ “સ્વપદ્માદ્વજન સત્ય માણ્ય ન કદિંચિત્-પોતાનો કે પારકો દ્રોહ
 ઉત્પન્ન કરે એવું સત્ય પ્રાપ્તિ બોલવું નહિ”-(સહજન ૬) એવે ઇ—
 હું એવા સત્યમા લોભ પાત્ર છું—હું એના સત્યનેજ ખરું સત્ય માનું
 છું’ ગળી જાય ઇ—પણ ક્ષારાબ્ધિ (ખારો સમુદ્ર) જેમ તેમાથી
 ઉઠતી ગર્જનાએને ગળી જાય છે, પણ ક્ષોભ પામતો નથી તેમ યુધિષ્ઠિરને
 તેમના કહેવાની કાંઈ અસર થતી નથી ।

૭૨ કૃષ્ણે ઇ—તે પછી યુધિષ્ઠિરને પાણી ચઢાવવાને કૃષ્ણે અનેક
 વાર આગળાઓ કરીને (ઇસારા કરીને) અર્જુનને ઊઠાડ્યો, પણ અર્જુન
 એ વિવેકનુ પાત્ર છે, માટે તે વખતે તે માત્ર કૃષ્ણે સીખવેલું જ બોલે છે
 અર્થાત્ પોતે વિવેકી હોનાથી વધારે પડતું કાંઈ બોલતો નથી । સત્ય
 સાચી—અર્જુન દાસ—તમારો દાસ હું અર્જુન મુદા-દર્પવાળું અવિનાશી
 અખિલેશ—(યુધિષ્ઠિર ॥ વિશેષણ) મહેશ ઇ—જે દેશને મહેશ સરખા
 પણ દેમે નહિ તે દેશ શું કાંઈ વખત મ ન થયા છે । અર્થાત્ કૌરવોએ તે
 કેશનું મદન કર્યું છે, એ મનની નાત થઈ છે ।

સલા' સારી આપો આજ, કાજ કરે કિરીટી યુ' ?

પાજ પુણ્યતાણી પ્રભુ ! તૂટ્યાતણી આશ છે !

વદી એટલું નિઃશ્વાસ, નર નાખે વાર વાર,

ગાંડિય નિહાળે નેન, એન નવ પાસ છે;

બોલતાં થયો તે બંધ, ગદ્ય વાચે વે'તી વાત,

કૃષ્ણાયકી ના સે'વાયુ, જાણ્યું નૃપનાશ છે ! ! ૭૩

દ્રૌપદી કે' દેવેશશા, મતિમાન નીતિમાન,

તમને કે'વાય કેમ, કામનું ન કામનું;

તોય ધનંધારી થઇ, શુભ કર્મકારી થઇ,

વડુ વેણુ આજ નીતિ-દામનુ ન દામનું;

સને જ્યાર હિત વાંચી, કહે કે'વાતણી વાત,

ત્યાર મારે પણ કે'વું, આમનું ન આમનું;

મારા વાત જો માનો તો, કાર્ય થાય તેમાં નકી,

કુઃખ થાય જાય વન, રામનું ન રામનું. ૭૪

૭૩ ધનંજય ઈ૦—ધનંજય (અર્જુન) તો જય મેળવનારો; અને તેને અજય મળવો એ તો દૈવાધીન છે. અથાત અજય તો થાય કે નામ થાય, પણ જય તો નકીજ. નયનખુ—નજનીનિ જાણનારા ! વયટદ—મોટી ઉગરવાળા ! આગાખદ—(તમારી) આગાયા બાંધેલા. જે મને આગા નોંઠ આપો તો હું પ્રેમુ ! પુણ્યની પાજ (એવું) તૂટ્યાનીજ આશ રાખતી ! નર—અર્જુન એન ઈ૦—તન સુખ થતુ નથી.

૭૪ અર્જુનને નિનન થએલું વનંદન દ્રૌપદી સુખિહરને કહે છે: દ્રૌપદી ઈ૦. દેવેશશા—હંદ્ર જ્યા. તમન ઈ૦—તમને કામનું કે નકામનું વેણુ મારાયા કેમ કહેવાય ? તમને કદવા વંટસો નાત આપેકાર નથી; કેમકે હું જો છું ધનંધારી—હું તમારી પન્ના છું માટે તમારું જયી દિન થાય ત વાત કહેવાનાં મારા ધર્મ છે, કેમકે “યદમનુવેદાદત્તમિત્તત્ત્વમ્” — “ જે રાત્રીનુંજ દિવ દેવેડ તેન પ ની કહેતી ” એવું શિષ્ટ પ્રમાણ

માતખર ઝરિ થયો, એમ તો જાણાય જ્યારે,
ત્યારે તર્ત મતિમાન, આમ કાર્ય કરે છે;
નીતિ દામના ઉપાય, ચોજતા અપાર રાય,
ચાય શત્રુ સ્વાધીનમાં, ધ્યાન એવુ ધરે છે;
એમ કરતા કદાપિ, ઝરિ વશ થાય નહિ,
ત્યારે ભેદ ભણે ભૂપ, તેવા નર તરે છે,
ઉપાય તે ભંગ થાય, વેતે પૂરે વહી જાય,
થાય નિરાશ ન રાય, કાર્ય તેનુ સરે છે !
અખંડ જે છે ઉપાય, દડધર થવાતણા,
ધરણીશ ધારે જાણ, ન ધારે તો હાણ છે;
વદો વા'લ આણી વા'લા ! તમે થયા જ્ઞે તૃપાળ,
કહો કશું ઠાજ્યુ કરી, આ શું વ્યર્થ વાણ છે ?
ક્ષત્રી થઈ ક્ષત્રીધર્મ, તણ જોઈ તમે કેમ ?

૭૫

વચન છે નીતિદામનુ ઈ—નીતિ રૂપી દામ (ધન) વાળું જના ન દામનું
(જેના દામ ખરચવા ન પડે એવું) વેણ વદુછુ અથવા નીતિ રૂપી
દામ (દોરડી—અધન) વાળું વેણ વદુ છુ, પણ દામનુ—દામણું (અવકા-
રમાં ન તથા જ સમાન ગણવાનો સપ્રદાય હોવાથી) વેણ વદતી નથી
આમનું ઈ—આમનું (તમારા હિતના પક્ષનુ) કહેવું, પણ આમનુ (શત્રુ
પક્ષને લાભકારી) ન કહેતુ અથવા આમ—જનમમુદ્ધ—સરેતા જેવુ નહિ
એમ પણ વર્થ થઈ શકે. દુ ખ ઈ—અને જેથી દુ ખ થાય એવું રામનું
(રામે ભોગવ્યું હતુ તેવુ) તથા રામનુ (રામ—સ્ત્રીને યોગ્ય) નહિ
એવું વન જાય—વનમા રહેવુ મટે. અથવા ન રામનુ—રામ (માન)
વગરનું—તુચ વને જાય—દૂર થાય

૭૫ આમ—આની રીતે—હવે પછી કહેવાશે તે રીતે નીતિદામના
—રાજનીતિના (સામ ઉપાય) અને ધનાદિકથી સાધ્ય થાય એવા
(દામ ઉપાય) ભેદ—શત્રુમડળમા કાઠશૂટ પડે એના ઉપાય ઉપાય ઈ—
એ ત્રણે ઉપાયથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય

નિઃશ્વાસ શું નાખો નૃપ ! ખરાં આ વખાણ છે !

રાજબ્રહ્મ થયા જ્યારે, ગઈ વેળા વંદી ત્યારે,

શુભ વાત ધ્યાને ધારે, નૃપ જે મા'પ્રાણ છે. ૭૬

અનેકની વાત જેહ, અસત્ય ન હોય તેહ,

પચવાયકાના ભેદ, મલુ જેવા ગણ્યા છે !

બહુ થયુ માટે નૃપ, હવે કેં કરો વિચાર,

કપટ રમશે કાયાતણુ, સુખદિન હણ્યા છે ! !

આજ્ઞા આપાંએ નૃપાળ, મળ્યા યોધ યુધ્ધે જય,

કરી યુદ્ધ સુખી થાય, ભેદ દડ બણ્યા છે;

નિઃશ્વય તમારો જય, આજ્ઞા કરતામાં થશે,

હઠીના તજ્જને હુકય, વેર ખરાં વણ્યાં છે ! ! ૭૭

તનયા હુ નૃપતણી, પત્ની છુ પૃથ્વીશકેરી,

જેથુ જાણ્યું ઘણું જાતે, માટે વડુ વારતા;

કપટ કપટીકેરું, જોઈ કપટી થવાનું,

વિચારી જે જાતે તે ના, ઝોટું ધ્યાન ધારતા !

અસાધુ લખી અપાર, સાધુપણું સૃષ્ટ રાખે,

હારી જય હેલામા તે. અરિ સાર સારતા;

૭૬ ચોથો ઉપાય કહેછે: અખડ ઈંઠ ધરણીશ—પૃથ્વીપતિ કહેા
 ઇંઠ—અર્થાત્ તમે એ ચારમાંનો કોઇએ ઉપાય યોગ્ય જાણ્યો છે ? મા'—
 પ્રાણ—મોટા બળવાળા (રૂપનુ વિરોધણ). અચત્ર જે શુભ વાત રૂપને
 મહાપ્રાણ જેવી વાહાણી છે તેને તે ધ્યાનમાં ધારે છે. અર્થાત્ સામાદિ
 ઉપાય આચરેછે.

૭૭ ભેદ ઇંઠ—તે રાજાએ ભેદ ઉપાય તથા દડ ઉપાય બણેલા છે.
 અર્થાત્ તમારે તેમને શીખવવું પડે એમ નથી ! વેર ઈંઠ—વેરરૂપી દોરડાં
 ખરેખરા વણ્યાં છે અથવા ખરાં વેર વીણ્યાં છે—એકલાં કરી રાખ્યાં છે, તે
 શત્રુનો ક્ષય કર્યા વિના તૂટવાનાં કે ખૂટવાનાં નથી ! !

એવી દશા વીસ વગા, ત્રિદશા સમાની થાય,
 વિચારીને વાત જુઓ, આ જનને તારતા. ૭૮
 દયાળું થઈ હું જો, તો થયા શે ભૂપ મોટા ?
 વિચારીને વાત જુઓ, સર્વ તો સાક્ષાત-છે !
 ધર્મ જ્યારે ધારવો'તો, તો તજ્યુ કૌશિકે રાજ્ય,
 રાજ થઈ દ્વિજધર્મ-ધાર્યે પૂરો પાત છે ! !
 ઉભયબ્રહ્મતા આ તો, કેમ નવ આવે મન,
 ધર્મધર તમે માટે, કુ ખી આ સૌ ગાત છે !
 અધર્મી થવાનું કદી, આપ્તવર્ગ આવોવડે,
 જાણુ ન એ જરૂર, દીનતામા ઘાત છે ૭૯
 જો સ્વભાવ શાત હતો, તો તો ઇંદ્રપ્રસ્થ એક,
 જે મળ્યું હતું તે સ્વામી, લેઈ સુખી થાવું 'તું ,
 કહો એમ કર્યું મળું ! સાથી નવ તેમ કયું,
 રાજસૂય આર ભીને, પાપમા શે જાવું 'તું' ?

૭૮ તત્ત્વા—પુત્રી કપટ ઇ—કપટીનું કપટ જોઈને પોતે પણ
 તેના પ્રતિ કપટી થવાનું વિચારીને જે જાય (શત્રુ સામે) તે પોતાના
 ધ્યાનમા કાંઈ ખોટું ધારે છે એમ નથી ! લખી—જોઈ સાધુપણ ઇ—
 પોતે સાધુપણ ધારી રહે । ત્રદશા સમાની—દેવ જેનાની આ ઇ—
 હે આ જનને (તમારા પરિજનને) તારનારા । (યુધિષ્ઠિરનું સંબોધન)

૭૯ કૌશિકે—વિશ્વામિત્રે અર્થાત્ ત્યારે તમે પણ એમ બ્રાહ્મણ થઈને
 બ્રાહ્મણનો ધર્મ ધારો પણ રાજ થઈને દ્વિજનો ધર્મ ધારતા પૂરેપૂરો પાત
 થવાનો—ધર્મથી પડવાના ! ઉભયબ્રહ્મતા—નથી ક્ષત્રિયનો ધર્મ સચરાતો
 અને નથી બ્રાહ્મણનો ધર્મ આચરાતો ગાત—(ગાત્ર) શરીર આપ્તવર્ગ—
 સ્વજનનો સમુદાય—જે તમારા પોતાનાજ મનુષ્ય કહેવાય તે આવો તમારો
 આપ્તવર્ગ તમને કોઈ વખત પણ અધર્મી થવાનું કહે એમ જરૂર જાણવું
 નહિ, પણ આવી દીનતા રાખ્યામા તો કેવળ ઘાત થવાનો છે !

સર્વને સમાન ગણો, દયાધર થઈ બેસો,
 તો તો આવું થાય કેમ ? જૂઠું ઢોંગે જાવ ના;
 દાનવ મરાવો ઘણા, ભણી પેર બ્રાતકને,
 માનવથી ગૈનધર, થઈ હવે વા'વ ના;
 અતિ દુઃખી થયાં રાય, દીનતા થું વ્યાપી તેણે,
 ખરાબોલાપણું દાખું, આપ્તથી લજાવ ના ॥ ૮૨

શક્ષિને અઢાવી કરી, કરાગુણિને હવાવી,
 શાર્ધને ધૂણાવી અતિ, વાગા વદી વેણુ ત્યાં;
 એક ચક્રાપુરે રથા, દ્વિજકેરું રૂપ ધારી,
 બ્રહ્માણીએ પૂછ્યું જ્યારે, વધા ખોટું મેણુ ત્યાં;
 અમો છું દિજની જાત, એ તો સત્ય હરે કેમ,
 એમ તે। વિચાર કરો, શાથી ઢળ્યાં નેણુ ત્યાં ?
 વાર વાર પૂછી મેં તો, જાત ભાત ભાવ આણી,
 ઉત્તર ન આપ્યો કદી, થા। દુઃખદોણુ ત્યાં ॥ ૮૩

વાન મુણુનાર નહિ, સ્માર્ણુ કરનાર નહિ,

૮૨ વા'વ ના—દેતરો નહિ. આપ્તથી છં—હું તમારી પોતાની
 છું માટે માગ ખગ બોલ સામગીને લાજનાનું કાઢ કારણ નથી ।

૮૩ મેણુ—મેટણું ? અથવા ખોટું મીણુ જેવું અર્થાત્ નશતાલ
 ખોટું. અમો છં—તમે તેના મનમાં ખોટો અર્થ સમજાવવાને બે અર્થેનો
 દિવ્વ શબ્દ કહ્યો. તેમાં તે તમને બ્રાહ્મણુ મમજી. તમારો આશય પણ તેને
 જૂઠું મગજનવાનો હતો, મ ત્ર તમે દિવ્વ ગણ્દવડે ક્ષત્રિય અર્થ થાય છે,
 માટે આપણે જૂઠું બોલ્યા નથી એમ માની લીધું પણ એ શી રીતે સત્ય
 હરે ? વાર વાર છં—મે સ્વયંવર વખતે પણ બાવ આગળીને તમને વારવાર
 તમારી જાત અને જાત પૂછી, પણ તમે કદી ઉત્તર આપ્યો નહિ, એના તમે
 દુઃખદોણુ ત્યાં પણ થયા હતા । અર્થાત્ તે અને પણુ જાત છુપાવવા રૂપ
 અમત્ય આચર્યુ હતુ.

ક્ષત્રી કુળધર્મ ધર્યો, માટે ક્યો કૂડાં કષ્ટ,
 યથા હોત તપસી જો, કૂડું ક્યાં ત્યાં ગાવું ?
 દુર્યોધન મારત ન, સાધુ લખી ડારત ન,
 શાંતમુદ્રા શારત ન, કષ્ટ સેવું આવું ? ૮૦
 અરે રે બિચારા રાય, દિગ્વિજય કરી કાર્યો,
 મોત આવ્યા વિણ માર્યા, પાપ લાગ્યું કેટલું ?
 નાખીને નિઃશ્વાસ વળી, વામા વદી વેણુ આગે,
 કરો કેંક તો વિચાર, યયુ જોવા જેટલું ! !
 સતધર્મી હતા જ્યારે, ત્યારે પેઢી ભીલડીને,
 બળવા દીધી શે તમે. તાન તને તેટલું;
 કર્ણ મહાકૂર ચોધ, એવું તમે વદા વા'લા,
 સંભારી આવું તે આજ, ધરો મન એટલું ! ૮૧
 વધા તમે ઘણી વાર, કે કર્ણનું નામ સુણો,
 હંધ નવ આવે મને, યોગીરાજ યાવ ના !

૮૦ કહો ઈ—હે પ્રભુ ! જો તમે એમ ક્યું (રાજધર્મ ધારીને ધૂત રમ્યા એમ ક્યું ?) તો તમે તેમ (શાંતિ ગળીને બેસી રહેવાનું) શા- માટે ન ક્યું ? અથવા, વાર કદાપિ તમે એમ તો ક્યું—ઈન્દ્રપ્રસ્થ લેખને બેસી રહ્યા, તો પછી તેમજ કેમ ન ક્યું—બેસીજ કેમ ન રહ્યા ? અને રાજસ- ય આરંભીને તેને અર્થે યુદ્ધ કરી તેમા દિ'સા કરવા કેમ પ્રવૃત્ત થયા ? લખી—જેષ. શાંતમુદ્રા ઇ—તમારી શાંત મુદ્રા (સુખાદૃતિ) ને તે શા- રત નહિ. કષ્ટ ઇ—જો આવું કષ્ટ સહેવું હતું તો.

૮૧ રાજસયમાં શું પાપ યયુ તે કહે છે: અરે રે ઈ. વામા ઇ— વળી વામા (દ્રૌપદી) આગળ બોલવા લાગી. ભીલડીને ઇ—વાક્ષાગૃહમાં કેાઇ ભીલડી પોતાના પાંચ પુત્રો માથે સૂતી હતી તે બળી ગઈ, તેને શું કરવા બળવા દીધી ? અને તમે પોતે શું કરવા નાગી નીકળ્યા ? અર્થાત્ તે વખતે તમારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? માટે તમે ધર્મ પાળવા સંબંધી જેટલું તાન રાખો છો તેટલું હવે તમે !

સર્વને સમાન ગણો, દયાધર થઈ ખેસો,
 તો તો આવુ થાય કેમ ? જૂઠું ઢોંગે જાવ ના;
 દાનવ મરાવો ઘણા, ભણી પેર ભ્રાતકને,
 માનવથી મૈનધર, થઈ હવે વા'વ ના;
 અતિ દુઃખી થયા-રાય, દીનના શું વ્યાપી નેણે,
 ખરાખોલાપણું દાખું, આપ્તથી લજાવ ના !! ૮૨
 મક્ષને ચઢાવી કરી, કરાગુલિને હવાવી,
 શાર્ધને ધૂણાની અતિ, વાગા વદી વેણ ત્યાં;
 એક અકાપુરે રહ્યા, દિનકેરું રૂપ ધારી,
 બ્રહ્માણીએ પૂછ્યું જ્યારે, વધા ખોડું મેણ ત્યાં;
 અમો છું દિનની જાત, એ તે સત્ય કરે કેમ,
 એમ તે। વિચાર કરો, શાથી હજ્યા નેણ ત્યાં ?
 વાર વાર પૂછી મેં તો, જાત ભાત ભાવ આણી,
 ઉત્તર ન આપ્યો કરી, થ'ા દુઃખદેણ ત્યા ૮૩
 પાન મુણનાર નહિ, સ્મર્યું કરનાર નહિ,

૮૨ વા'વ ના—હેતરો નહિ. આપ્તથી છં—હુ તમારી પોતાની
 છુ માટે મારા ખરા ખોલ સાંભળીને લાજવાનું કાંઈ કારણ નથી।

૮૩ મેણ—મેહેણ ? અથવા ખોડું મીણ જેવું અર્થાત્ નરાતાલ
 ખોડું. અમો છં—તમે તેના મનમાં ખોટો અર્થ સમજાવવાને જે અર્થને
 દિન શબ્દ કહ્યો. તેથી તે તમને બ્રાહ્મણ સમજી. તમારો આશય પણ તેને
 જૂઠું સમજાવવાનો હતો, માત્ર તમે દિન શબ્દવડે ક્ષત્રિય અર્થ થાય છે.
 માટે આપણે જૂઠું ખો'યા નથી એમ માની લીધું પણ એ શી રીતે સત્ય
 દર ? વાર વાર છં—મે સ્વયંવર વખતે પણ ભાવ આણીને તમને વારવાર
 તમારી જાત અને જાત પૂછી, પણ તમે કદી ઉત્તર આપ્યો નહિ, એના તમે
 દુઃખદેણ ત્યા પણ થયા હતા' અર્થાત્ તે વખતે પણ જાત છુપાવવા રૂપ
 અસત્ય આચર્યું હતું

ધ્યાને ધરનાર નહિ, વેણુ તેથી શું વરે ?

સારું સ્મરનાર નહિ, વારુ વરનાર નહિ,

ભુંડું ભરનાર નહિ, કશા કારમે કદે ?

હૃદ કરનાર નહિ, દાવે કરનાર નહિ,

સાથે સરનાર નહિ, નામ તેનું કેા ન દે;

ફાંકે ફરનાર નહિ, વાંકે વઢનાર નહિ,

મે'ણુ મરનાર નહિ, માન ન માટે મદ.

૮૪

વરસાદ ઉપરમાં, વા'ડ વાયુ ભૂપરમાં,

દુઃખ નહિ સુખરમાં, ઉપદેશ વ્યર્થ છે !

વિચારી જીજ્ઞાસે વાત, દાનેષરી ! દાનકેસે,

દેતા દિવને તમે તે, ગણાતો શું ગર્વ છે !

હિમપાદ તેવાં પાત્ર, દિવને બોજન દેવા,

બાજડાં ન ગણે આણે, જીવ્યામાં શો અર્થ છે !

નામ સુણી નૃપાળનું, કંપતા અરિ તમામ,

આજ કાયા આજ કંપે, કોણુ કે' સમર્થ છે ! !

૮૫

૮૪ રમણું ઇ—રાત્રીએ માતાં વચન કહ્યાં હોય કે અપકાર કર્યા હોય તેને સંભારનાર પણ નહિ તેથી—તેની સાથે. સારું ઇ—કોઈએ સારું (દિતકારક) વચન કહ્યું હોય તેને સંભારનાર નહિ વારુ ઇ—જે વારુ (દિતકારક) હોય તેને વરનાર (પસંદ કરનાર) નહિ. ભુંડું ઇ—શત્રુ-જ્ઞાના ધરના ભુંડું ભરનાર નહિ અથવા ભરનાર—ધારણ કરનાર—ચિંતવનાર. કશા ઇ—તમે કદે (મોટા મોટામાં) તો ખરા પણ કશા કારમે ?—શા કામમાં (આવે) ? દાવે—જત્રુજ્ઞાએ કહેલા દાવવડે. સામે ઇ—અમને સાદાવ કરવામાં પણ સરનાર નહિ—પાર પડનાર કે આવનાર નહિ. ફાંકે—ફાંકી રાખીને. માન ઇ—તમને માન નથી માટે મદ (મંદ રાખીને) મેઢેણીથી પણ મરનાર નહિ.

૮૫ વરસાદ ઇ—જેમ ઉપર આરવાળી ભૂમિમાં વરસાદ અને ભૂપર વાયુમાં ફેરવું વદાવ વ્યર્થ છે, તેમ યુનિવર્સને ઉપદેશ કરેલો વ્યર્થ છે.

ધાર જાત તનારા જે, અને પાંચમી હું નાર,
 સુતાદિક સર્વ શ્રદા, સુખિયાં વિચારીને;
 દુઃખિયાં તે સર્વ થયાં, દીન જેવી દશા થઇ,
 ઇન્જન ત ગોરીની ગઇ, ધ્યાને જુઓ ધારીને;
 કરે કાર્ય દામ દાસી, રે'તાં ધર્મને તપામી,
 મને ખાંત ધરી ખામી, રે'વું તેજી હારીને !
 જમવા અનેક વાની, માનિની હું કવી માની,
 પીડ તેની ના પિછાની, શૂર રાખ્યા હારીને । । ૮૬
 રાયકરે ધર્મ જીવો, યજ્ઞ કરવા અપાર,
 ભગ્ન મનવાળા થયા, ભટકતા ભૂપ છે । ।
 દુશ્મનને શિર પર, પાદ ધરી જીભા રહે,
 કંટક લાગ્યા તે કહો, આપ તો અનુપ છે ।
 રોગીને ઝીપ્યો અને, ભોગીને તો દુઃખભોગ,
 લાગે છે મમાન વા'લાં, કદ્દાંતકૂપ છે;
 કરવું ન પોતે કાંઈ, કરવા ન કોને દેવું,
 ધન્ય ધન્ય વૈયંવાન, દુઃખના સ્વરૂપ છે । । । ૮૭

જેમ સુખદર્શી દુઃખ નથી દોતું—અર્થ દોય છે, તેમ અહીં પણ ઉપદેશ
 વ્યર્થ છે. ગણાતો ઇન્—તે અર્થ શુ ગણાતો ઓટસો હતો ? અર્થાત તમે
 આગળિત મનનું દાન કરતા હતા । તેનાં—(દેમનાં). આજ ઇન્—તે તમા-
 રી આજ (એનીએજ) કાળા આજ કરે છે । તમને 'સમર્થ છે', એમ
 કહે કોણ કહે એવું છે ?

૮૬ સુતાદિક ક્રિ—પૂત્ર વગેરે સર્વ સુખિયા હતાં એમ તમે વિચારીને
 શ્રદા—પ્રિયાર કરીને જુઓ અને અતરમા ઉતારો. રે'વું ઇન્—તેમજી
 આજ દારીને રહેવું શુ ? માની—માનવતી શર—તમારા બાઇઓને. રા-
 ખ્યા—અટકાવ્યા

૮૭ દુશ્મન ઇન્—તમારા માથા ઉપર જે દુશ્મન પગ મૂકીને જીભા

તમે તે તો તમે નિશ્ચે, ઉપમા અપાય બીજી,
 છેદની પડે રસના, ધર્મધારી ધર્મ છે ।
 ચમુએ જુઓછો દુ ખી, આપ્તવર્ગ આપણો આ,
 મન ધરી રહ્યો ખેશી, બોગદારી શર્મ છે । ।
 આર્યપુત્ર । નમો નમો, વનમાહી ભમો ભમો,
 વા'લા જન દમો દમો, મેમીમણુ પર્મ છે ।
 નરવર નથી કોઈ, ગહ્વર ગુફા કે વને,
 જોડીલા કોડીલા કય । સત્ય ધર્મવર્મ છે । । ૮૮
 મોહનાથ આજ પૂછુ, અપરાધી આમા કોણ !
 મુજને જણાય નહિ, તમો મોટા રાય છે ।
 અપરાધ અમારાથી, તમારા જેવાને કષ્ટ,
 દૈવે દીધું વાર વાર, મુકોમળ કાય છે । ।
 ચિતા કરવાનું કાઈ, નરનાથ । નથી અમુ,
 ધૃત રમી હાર્યા રાજ્ય, ન્યાયધર રાય છે ।
 વાહવાહ પતિ મારા, દાનેશ્વર ! ખરેખરા,
 દુશ્મનને કર્યા રાજ્ય, કદ્યુ તેણે ગાય છે । । ૮૯

રહે, તો તમે તેને એમ કહો કે, રમે તમને મારા માધાના વાગ કાઢા જેવા
 ખૂંચે છે । આપ તો એવા અનુપમ ધૈર્યમંત્ર છે । । લાગે છે ઇ—સમાન
 વાહાના દાગે છે—મમતા નથી, (વડોદ્રા) અર્થાત્ તમને આ મારી વાણી
 પણ તેનીજ વાહતી વાગતી દગે । ૮૨ થુ કે તમે તો કદન્દાનના દૂરા
 (અર્થાત્ અંડાર) જેવા છે ।

૮૮ તમે પ્ર—ઉપમાન નથી માટે અનન્યસાધકાર બોગદારી ઇ—
 તમે તો ગર્મ (મુખ) ના બોગદારી છે । એમા તમને મુખ બામતું દગે !
 નન્દર ઇ—મહા ગુરુ, ગદ્ગદ કે સમા દે મોહિતા કય તમાગ જોડીના
 (જોડિયા) નથી । તમ તો મન ધર્મના રમ (રચ) રા । ।

૮૯ આમા—આપણુ મુન વન ભાગના રમ કટ આપી પડ્યુ

ક્ષમાખડ્ગ ધારકને, અગોઅંગે અલંકાર,
 અરિએ પે'રાવ્યા પૂરા, વિશ્વે વધો નામના !
 આહા ! શોભો કેવા ભૂપ, મૌનધર મોટા મુનિ,
 જાણે આ સૌ અરિ ઊભા, યુધ્ધે નયો કામના ! !
 ધન્ય ગુરુ ધન્ય વિદ્યા, અરિ સા જીતાઈ જય !
 ખોલણું પડે ન બેજે, થયા સૌ બદામના !
 ધીર વીર ધર્મરાજ, હવે હારી ગયાં અમે,
 ઘૂતકાર જીત્યા તમે, સમ ખાઈ રયામના ! ૯૦
 તપાસી ન્યાસી સંન્યાસી, જ્ઞેયા ખોયા સંશય મેં,
 ધર્મધર કર્મકર, આવા નવ કોઈએ ! !
 વચન્યા પૈરાગી ઘણા, ત્યાગી શ્રમસાધ્ય ભેખ,
 જાગી જીજીવ વરતી, અહીં સંશો ખોઈએ ! !
 ધન્ય પ્રભુ ! ધન્ય ભાગ્ય ! રાગી અર્પા અર્ધ્યું વળી,

તે કાર્યમાં વક્રોક્તિથી દ્રૌપદી પોતાનો અપરાધ કહેછે. અપરાધ ૪૦—અ-
 મારા અપરાધથી, (એવો અન્વય). ન્યાયધર ૪૦—તમે ન્યાય ધારણ કરના-
 રા રાય છો માટેજ ઘૂત રમીને રાજ્ય હાર્યાં ! અર્થાત્ કપકલૂત રમતાં રાજ્ય
 હારવું એ ન્યાયજ નથી માટે તમે અન્યાયને સ્વીકારી રહ્યો છો ! વક્રોક્તિ
 અને પરિકરાલંકાર. કહ્યું ૪૦—તેણે તમને ગાય જેવા કહ્યા, અને તેનો
 જવાબ ન આપીને દુરમનને રાજી કર્યા, માટે તમે ખરેખરા દાનેશ્વરી છો ! !

૯૦ ક્ષમાખડ્ગ—ક્ષમારૂપી તરવાર. દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરના આપ્તવર્ગને
 શત્રુતું ૩૫૩ આપીને વક્રોક્તિથી કહેછે. કહ્યું છે કે “ ક્ષમાલહ્ન કરે यस્ય
 દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ !—” જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી તરવાર છે તેને દુર્જન શું
 કરવાના છે ! તે પ્રમાણે તમારા હાથમાં ક્ષમારૂપી ખડ્ગ છે, તેથી તમારા
 બાઈ વગેરે આપ્તજન રૂપી જીતાયલા અરિએ તમને વચન રૂપી અલંકાર
 અગોઅંગે પેહેરાવ્યા, તેથી તમારી નામના વિશ્વમાં વધી ગઈ ! ! આ સૌ
 —બાઈઓ વગેરે. યુધ્ધે ૪૦—(કેમકે તમારા ક્ષમાખડ્ગથી જીતાયલા છે).

વૈરાગીયકી અધિક, કિયી આંખે રોઇએ ?
 રાજ્યસુખ માણ્યાં ઘણાં, તરીલાં તો તાણ્યાં ઘણાં,
 જવાનીઆં જાણ્યાં ઘણાં, આઠ બીડ જોઇએ ! ! ૯૧
 વસિષ્ઠની વાત સૂઝી, કૌશિકેના કલહમાં,
 ક્ષમાધર બ્રહ્મજાપિ, બીજ સહુ આપડા !
 ક્ષમાધારી અન્ય ઘણા, તજી ક્ષમા દીધી તેણે,
 કામિનીના કષ્ટ કાજ, આજા બન્યા આંપડા;
 આવા ક્ષમાધર નવ, ખલકમાં જોળ્યા જડે,
 કષ્ટ જોઇ ધારે ધ્યાન, આપડા સો આપડા;
 અર્થ અર્થમાં સમર્થ, છતાં કેર કામિનીનો,
 જોઇ રહ્યા જાણી રહ્યા, ધન્ય ક્ષમા આપડા ! ! ! ૯૨

૯૧ ન્યાસી—ત્યાગી—વૈરાગી. શ્રમસાધ્ય ધૃ—વૈરાગીપણું શ્રમ-
 વડે સધાય એવું છે માટે પોતે લીધેલો ભેખ ત્યાગીને વચળ્યા—વચળી ગયા.
 કેમ વચળી ગયા ? જગી ધૃ—તેમાં તેમના ઉપર જે ભુલુભ ધાય છે તે
 વરતીને તથા જગી (જમત—સાવધ યજ્ઞને). અહીં ધૃ—પણુ તે મંશય
 આદી (મુધિશ્ચિર પાસે) જોઇએ છીએ । અર્થાત્ તમે તમારા દૃ નિઃ-
 મથી વચળ્યા નથી । । રાગી ધૃ—રાગી (સંસારી) માણસ જે અર્પણુ
 કરે તે તમે દુશ્મનને અર્પણુ કરી દીધું. એટલુંજ નહિ, પણુ વૈરાગી આપે તે
 કરતાં પણુ અધિક આર્પા દીધું । ધન, સ્ત્રી, અને પરિવાર વગેરે તો રાગી
 પણુ અર્પા શકે છે, પરંતુ પોતાની જાતને તો વૈરાગી પણુ આપી શકતો
 નથી, તે પણુ તમે અર્પણુ કરી દીધી । અથવા રાગી(તમારા ઉપર રાગ
 —પ્રીતિ રાખનારા)ને અર્પા દીધાં. આઠ બીડ ધૃ—પણુ ગન્યસુખ ભોગ-
 વતાં આઠ બીડ જોવામાં નથી આવ્યાં તે સાક્ષાં દષ્ટે લેઇએ । ।

૯૨ દાનિયમાં તો કાઇ ક્ષમાધારી નેય નહિ, પરંતુ આત્મજુમાં પણુ
 તેવો એકજ જોયો છે, તે વિષે કહે છે: વસિષ્ઠની ધૃ—કૌશિક (વિશ્વામિત્ર)
 મુનિએ વસિષ્ઠના સો પુત્ર આપ્યા હતા તથાપિ તેમજે ક્ષમા છોડી નહોતી ।
 ક્ષમાધર—ક્ષમા ધરનાર. કષ્ટ જોઇ ધૃ—કે જે પોતાના બાઈ વગેરેનું કષ્ટ

અજતશત્રુ અનેરા, આવા સૂણ્યા દીકા નથી,
ભલુ ભાગ્ય મોહું અતિ, રક્ષણ કેવું કેવું ! !
બ્રાત્ર મિત્ર મળી ભણે, વેરને વિસારો નવ,
જૂડી વાત જાણે તેહ, દૃઢધ્યાન શું ધર્યું ! !
નમ્ર ગજ રૂપ ધારી, લેખો નવ શુનીભર્યું,
મોઢેરી મહતાધર, જાળવુ પૂરું તર્યું ! !

કોણ નર આવો લેખુ, દુષ્ટુ નવ દુનિયામાં,
ચેખુ નવ પૂર્ણ કોઇ, સર્વ માફ તો સર્યું ! ! ૯૩

કર જોડી નમું નાથ, આ વિદ્યા શીખાવો મને,
ભવોભવ ભૂલું નવ, અર્પું કરું બદલે ?
અલંકાર એક નહિ, વસ્ત્ર પણ લાધે નહિ,
અર્થ મારો સાધે નહિ, આ વિદ્યા ક્યાંથી મળે ?
પૃલ નહિ ત્યારે મળુ, પાંખડી અર્પું હું તેની,
સ્વીકારી શીખાવો વિદ્યા, રંક આવું ક્યાં રળે ?
કપાળમા કકુકેરો, આંદલોધ નથી મારે,
કાન્તજની કાળી રેખા, તેય પણ ના કળે ! ! ૯૪

જોઇને ધ્યાનમાં એમ ધારેછે કે જે આપણા છે તે આપણાજ છે—આપણી પેઠે કદ વેઠનારાજ જોઈએ ! અથવા તે સો કૌરવે બલે અમને કષ્ટ આપ્યું, તથાપિ તે આપણા તે આપણાજ છે ! એમનું અનિદ કેમ કરાય ! ! કેર—જીલમ કામિનીનો—કામિની સબધી—કામિની ઉપર ક્ષમી—ક્ષમાધારક. આપડા—આપણા—યુધિષ્ઠિર.

૯૩ નમું ઇન્—હે ગજરૂપધારી (હાથી જેવા મોટા મનના) રાજા ! તમને હું નમું છું, હાથી જેમ શુની (કૃતરી) નું ભશ્યુ લેખવનો નથી. તેમ તમે મારા બોલવા ઉપર રીસ ન કરશો !

૯૪ આ વિદ્યા—આવી ક્ષમા રાખવાની વિદ્યા. (વક્રોક્તિ). અર્પું

કંકુના કરાય નવ, મેશ મેં અર્પાય નવ,
 શીર્ષમાંથી સ્નેહ કાઢી, અરપી વિદ્યા ગ્રહું;
 અરે રે ! નથી શું સ્નેહ ! સંતાપો હૃદયમાં શું,
 હવે અર્પું કશું સ્વામી, વિદ્યાવની શું રહું ?
 એમ કહી દાળી હોઠ, કેશ પર કોપ કરી,
 ખેંચી તોડવા તે લાગી, અરે હા ! કોને કહું !
 વારી તેને વાર વાર, વાળતાં વળી ન તેહ,
 વળી પાછી વદી આમ, સ્વામી શું કહું બહુ ! ! ૯૫
 ગુણવાન દયાવાન, ધર્મધારક નરેશ,
 અવદશા તમારી આ, આડી અવળી સાલે !
 ચતુરમાં શિરોમણિ, ખલકમાં ખ્યાત ઘણી,
 (ને) ભણતાં ન જાય ભણી, ન કો અવનિ આલે;
 ચાર લોક પૂછે આવી, ભાવિતણા જ્ઞાનધર,
 ન અસત્ય હગ ભર, કૂંડું શું કીધું કાલે ! !
 યજ્ઞો યજ્ઞ્યા તમે ને ને, તે તે તરણી શું વદે ?
 અન્યાય આવ્યો ન હર, ખોટો કૃત્ય ન ચાલે. ૯૬

૯૦—દુઃ તમને ગુરુદક્ષિણાના બદલામાં કાંઈક આપીશ, એમ કહી આપવાનું જુએ છે તો કાંઈ છે નહિ, એવું કહીને દ્રોપદી યુધિષ્ઠિરની ક્ષમાથી યથેક્ષી દુર્દશા સુચવે છે, એ વ્યંજ્ય છે.

૯૫ કંકુના ૯૦—(કંકુ નથી માટે) અર્થાત્ તમે ગતુનો પરાજય નથી ક્યો તો તમારા કપાળમાં કંકુનો ચાંદ્યો દુઃ શી રીતે કરી શકું ! મેશ ૯૦—દુઃ તમારી સ્ત્રી તેવાથી તમારા કપાળમાં ક્રોધો ડાઘ માતાથી લગાડાય નહિ ! શીર્ષમાંથી—માથામાંથી—માથા ઉપરના ચોટલામાંથી. સ્નેહ—તેજ. સંતાપો—ત્યારે તે સ્નેહ (પ્રીતિ) શું માથામાંથી ખસીને હૃદયમાં સંતાપો છે ? ઉત્પ્રેક્ષા.

૯૬ ચતુરમાં ૯૦—કોઈ મનુષ્ય ચતુર શિરોમણિ અને કીર્તિમાન

તમારી જે ઉપમા તે, માત્ર તમનેજ જાણે,
લક્ષ્મીપતિ જેવા લાગે, તેની દશા આવી આ !
અરિ મધ્ય વાસ કરી, વશ્યા વા'લ દાખી ઘાણું,
તેણે કૃત્ય આણું કર્યું, માનું ભુંડું ભાવિ આ ! !
વનવાસ વેઠા અતિ, જોાટી મતિ કરી નહિ,
વિધાતા શા લેખ લખ્યા, આવી ઘડી લાવી આ !
મનાવ્યું શુ માતમન, જુલે જીત્યા ઘણા જન,
રણે રનવન કર્યા, ફેંક થયા ફાવિયા ! !
માતની મર્યાદા કાળ, વિશ્વથકી અવળું જે,
કબૂલી કૃતાર્થ ધયા, નવ ખડે નામના;
સમજાવી શત્રુપક્ષ, માત્ર ગ્રામ પાંચ લીધાં,
બંધુમેમ પૂરો ધરી, ઘયા મોટા નામના;
રાજસૂયાદિક કરી, અરિમાન મર્દો તમે,
દાન જીવકેરું દેવા, કરી સ્વામી ના મના;

૯૭

હોય તથાપિ તે અવનિ—પૃથ્વી (દુશ્મનને) ન આણે, અથવા તમે 'ચતુર
શિરોમણિ' વગેરે મુશ્વેવાળા છો અને તમારી આણે (બરોબર) કોઈ અવ-
નિમાં નથી. આર ઇન્—વળી તમને આર સોઠ આવીને સવાહ પૂછે એવા છો;
ભાવિ(હવે શું બનશે તે)ના તમે જાણવાળા છો; અસત્યનું ડગલુ બરો
એવા નથી; એમ છતા કાળે (દુર્લભ રૂપી) આ શું કહું કીકું ! ! યજ્ઞો ઇન્—
તમે જે જે યજ્ઞો યજ્યા તે તે મારા જેવી તરણી શુ કહી શકે ? વળી જેના
ઉરમાં અન્યાય આબોધ નથી તથા તે જોટા કૃત્યમા ચાલતા નથી, તેનું કાળે
આ શું કહું કીકું ! !

૯૭ તેણે—તેવા ડાહ્યા પુરુષે—તમે. મનાવ્યું શું માતમન—(એ-
રાવત આણી આપીને). રણે ઇન્—અને જેમણે શત્રુઓને રણ્યૂમિમાં રનવન
કર્યા—નસાડી મૂક્યા હતા, તથા જે સૈના ઉપર ફાવિયા (ફાવી ગયા) હતા,
તે આજ ફેંક ધયા ! —નેમનું બળ, પરાક્રમ અને બુદ્ધિ મિથ્યા થયા ! !

આંખ મીચી ઉઘાડતાં, વાર વધુ લાગે પણ,
 આ તો નવ થઈ કદી, શુભ કામના મના. ૯૮
 એવા ધીર વીર છતાં, વદો વા'લ આણી વા'લા,
 ઘૂત રમવા શે બેઠા ? અન્યથા અતિ છે !
 મનસા એ પૂરો મારી, સમજતુ નથી સ્વામ,
 આમ કેમ થયું આ સૌ ? ખરું શું આ રતિ છે ! !
 બોલો બોલો જુઓ ઉંચું, સમાધાન કરો સર્વ,
 અકૃત્ય આવું શું કર્યું, થઈ મૂઠ મતિ છે;
 પણ કૃધણાકેરું કરી, જુગારી રમ્યા જુગાર,
 મતિમાન મેંશ મટી, કંક થવા ગતિ છે ? ૯૯
 અરે રે ન ઊતર દો, ક્રિયા કર્મકરા બોમ,
 બોલતા નથી શું નાથ, આહા હવે શું કરું ?
 હાં હાં ! હું સમજી ગઈ, સર્વને સમજવું તે,
 એક ચિતે મુણા આજ, જેવું છે તે ઉચ્ચરું !
 ઇશ્વરશો કવીશ્વર, નર નામધારી થયો,
 ચાલે નવ તેનું કાંઈ, કર્ણથકી હું ડરું;
 જીવ શિવવશ નકી, નથી પોતાકેરે વશ,

૯૮ માતની ઇ—માતાનું વચન ધાજવાને કબૂલી ઇ—(એક
 સ્ત્રીને પાંચ જણે વરવાનું). મોટા નામના—મોટા નામવાળા. દાન ઇ—
 હે સ્વામી તમે જીવતુ દાન આપવાને પણ મના કરી નહિ—ના કહી નહિ.
 આ તો ઇ—શુભ કામનાની મના કદી ન થઈ.

૯૯ પણ ઇ—જુગારમાં કૃષ્ણા(દ્રૌપદી)નું પણ કરીને તમે જુગાર
 રમ્યા, તો હે મતિમાન ! હવે તે મેંશ (કલંક) મટીને તે ઠેકાણે કંક થાય,
 એની તમારી ગતિ છે ! ! અર્થાત્ તે શત્રુઓનો પરાજય કરીને તમે વૈર લેઈ
 શકો એમ છે ?

માટે આવું બન્યું હશે, બોલયકી એ વરં. ૧૦૦
 વદી એમ કૃપણા પછે, અતિશે નિઃશ્વાસ નાખે,
 યુધિષ્ઠિર નીચેયકી, હૃદયું નવ ભાળતા;
 દ્રોપદી કને જમ કં, સ્કંધ હલાવી હલાવી,
 ઉત્તર ન આપો એ શું, રૂડેરી છે રાવતા ?
 'કંઈ નહિ' કહ્યું ધર્મ, તારું કે'ણું સહુ સત્ય,
 ઉપાય છે હવે કંઈ, ફેલ કરો ક્ષાપતા !
 કુખિયાં મેં કર્યાં સર્વ, ગર્વાળના ગળ્યા ગર્ન,
 ખર્વ આદિ ખોટા થયા, ગુણને લખવતા ! ૧૦૧

૧૦૦ ઈશ્વરશો છં— ઇશ્વર જેવો કવીશ્વર (વલ્લભ) નરતું નામ
 ધારણ કરનારો થયો ખરો, પણ યુધિષ્ઠિરને વીગત્ય ઉપજાવવામા તેનું કાષ્ઠ
 આલતું નથી. કેમકે હું કર્તાથી (ભારતના રચનારથી) હરું છું. વ્યાસે જે
 વજ્ર્યુ છે તેથી ઉલટું વણાય નહિ માટે યુધિષ્ઠિરને આટલા મેહેણા લાગતાં
 છતાં કવિ તેને વીર વર્ણી શકતો નથી । બીજો અર્થ—મારો વલ્લભ (સ્વા-
 મી) નરનામધારી (અર્જુન) થયો પણ તેનું પોતાના મોટા ભાઈ આગળ
 કાંઈ આલતું નથી; અને હું કર્તા (સ્વીધર્મના કર્તા—ધર્મશાસ્ત્ર રચનારા
 મનુ આદિ) થી હરું છું કે રખેને તેમણે કરેલી મર્યાદાનો ભંગ કરતાં મારાથી
 અકાર્ય થઈ બેસે । બીજો અર્થ—મારો વલ્લભ (સ્વામી-યુધિષ્ઠિર) નરના-
 મધારી (કહેવા માત્ર પુરૂષ-આયતો) થયો, તેથી તેનું (શત્રુપ્રતિ) કાષ્ઠ
 આલતું નથી, અને હું કર્તા (પરમેશ્વર) થી હરું છું । કેમકે તે સર્વસામર્થ્યની
 ઇચ્છા વિરૂધ્ધ વર્તવાથી તેનો કોપ થાય । જીવ ઈં—જીવ એ શિવ (પરમે-
 શ્વર) ને વશ છે, પણ સ્વતંત્ર નથી માટે આવું બન્યું હશે, અર્થાત્
 યુધિષ્ઠિરે ભાગ્ય રૂપી ઈશ્વરની પ્રેરણાથી આ કામ કર્યું હશે એમ હું મારા
 બોલવાથી વરં—વસંદ કરે— સમજી છું ।

૧૦૧ સ્કંધ—ખજો. રાવતા—રાવપણુ—રાગપણુ । ધર્મનો જવાબ
 કહે છે કંઈ નહિ છં. ખર્વ આદિ છં—ખર્વ સંખ્યા વગેરેથી ગણાતા મારા
 સાદા કરનારાઓ તે પણ મારે લીધે ખોટા થયા ।

હું તો સભા મધ્ય વઘો, ખરું તેહ કરવાનો,
 કદી નહિ ફરવાનો, પરવાનો ખરાનો;
 જેમ રૂચે તેમ કહો, આપ્તગણુ મારો સહુ,
 એકલો હું રહું બેસી, નથી વાંકા વરાનો;
 સર્વકરો રનેહ ઘણો, મારા પર છે હું જાણું,
 બંધનથી બચું નહિ, હૂબેલો હું ધરાનો;
 મુઠ્ઠ કરોને અધુના, વા બેસી રો' આઠે જામ,
 હું ના નવ વડું કદી, મે'મા જાણું મરાનો. ૧૦૨
 જૂઠું બોલું જાણી હવે, ઝોછો દામું દુઃખદેવે !
 વળી પાછા વધુ કરું, પાપ ભાર જાણીને !
 કૃષ્ણા ! કર્મ કૂડાં મારાં, બંધુ આમ દૂભવ્યા મેં,
 વળી બેઠો દૂભવવા, સમજાવું શાણીને !
 મારા મનતાણી વાત, સર્વના સમક્ષ કરી,
 વદી એમ બંધ રહ્યા, તૂટ્યા તને તાણીને;
 સર્વ શાંત રહ્યા પણ, વૃકોદર વેર જાણું,
 વઘો વેગે નૃપ સાથ, પ્રાક્રમ પ્રમાણીને. ૧૦૩

૧૦૨ પરવાનો છં—જે ખરું હશે તે કરવાનો પરવાનો હું તો આ-
 પીશ. નથી છં—જોડો વરો કરનાર નથી. અર્થાત્ હું અધર્મનો ઉપયોગ
 નહિ કરું. બંધનથી છં—પણ જો હું તમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલું તો, હું
 પાપના બંધનથી બચુ નહિ અને ધરાનો (જિડા પાણીનો) હૂબેલો
 હું તરું નહિ. મે'મા છં—અધર્મથી મરે કેમ ચાપ છે તેનો ખદિમા હું
 જાણું છું.

૧૦૩ તું કહેછે કે તમે પૂર્વે કેમ જૂઠું બોલ્યા હતા ? તો, શું હું દુઃખ-
 ના દવમાં ઝોછો દામું છું કે જેથી હવે જૂઠાં કળ જાણ્યા છતાં પણ વળી
 જૂઠું બોલું ? વૃકોદર—ભીમ.

અરેરે વદા શું બ્રાત, બંધુ ક્ષાવે તેમ કરે !
 ઠીક ઠીક ઠીક કહ્યું, કિયો બંધુ એવો છે ?
 રસના કપાઇ શે ન, ઉચ્ચાર આવો કરંતા,
 ધિક ધિક ધિક ધર્મ, દાવ આવો દવો છે !
 કૃષ્ણા પર કેર થયો, વળી નહિ લોહીકેરી,
 નીક નીક નીક એ તો, માન્ય મીઠો મેવો છે,
 વદવું તું આવુ ત્યારે, વારવા બેઠા'તો કેમ,
 બીક બીક બીક લાગી, જમવી શું સેવો છે । । । ૧૦૪
 પેખ્ય પેખ્ય પાર્થ અત્યા, ઉચ્ચાર કર્યો શો એણે,
 અવગણના કરે શું, આજ એજ આપણી !
 એના કુર બાળતો હુ, જુગાર રમ્યો એ નેથી,
 અગ્નિ ન તેં આણી આપ્યો, માપી માપ માપણી । ।
 દાબી દત શ્વાસ લઇ, મુઠ્ઠી સ્વય હૃદયમા,
 મહાજ્વેર કરી મારી, થયો ઘાસતાપણી;
 તારે કાળે કષ્ટ વેઠ્યાં, વીસરી ગયો તે સર્વ,
 વિચારી જો બચે કોણ, હસે ગદા સાપણી । । ૧૦૫
 ધિ કાર આ ધનુષ્યને, યજ્ઞ અજ્ઞને ધિ'કાર,
 ધિ કાર આ ગદા ગાદી, કૃષ્ણા કુખી મેં લહી !
 દંત દાબી વદ્યો વળી, અરેરે હું કશું કરું !
 આવાં વેણુ વદી બચે ? ગદા ગ્રહી ના ગ્રહી । ।

૧૦૪ કૃષ્ણા પર છં—કૃષ્ણાપર જે કેહ્યો થયો એ તો લોહીની નીક નહિ વળી હોય ? ॥ એને બલે મીઠો મેવો માન્ય

૧૦૫ ઘાસતાપણી—ઘામની તાપણીની પેઠે ઝટ બડકો થઇ ગયો—જલદી કોપાકુળ થયો

વદા વદા રાય મોટા ! કૌરવના વીર સર્વ,
હતા માહરે હિસાબ ? આવિયો હું શે અહીં ?
જાંધુજ ધે જાંધાઈ હુ, તારી પૂકે આવ્યો માત્ર,
નીકર દુર્યોધનને, મર્યો હોત મેં મહી ! ! ૧૦૬

મુકટ એના મરોડી, તન તાન તોડી સર્વ,
જોડાવી જુગમ હાથ, નમાવત નીચને;
દેખાડત ભારે ભૂપ, ભીમભડતું સ્વરૂપ,
રૂધિર વે'વરાવત, દેખાડી તે કીચને;
આશવાસના કરી શે, દુઃખી આમ કરવા'તા ?
પામી નવ શક્યો કોઈ, તારા હૃદ વીચને;
દમગોટીજો કરીને, દેખાડત દુર્યોધન,
મિષોન્મિષ મધ્ય મહી, મગાવત મીચને. ૧૦૭

વાંક નથી તારો સર્વ, વાંક છે અમારો ભાઈ,
વપુ પડતું નથી આ, વેણુજાણુ વાગતાં !
એમ વહી અસિ કાઢી, છેદવા લાગ્યો તે ઘડી,
સ્વય અંગ શુદ્ધવનો, મુનિ નારી ભાગતાં ! !
વ્યાધ ને વિકાળ થયો, વારે કોણુ તેને પછે,
સર્વ જોઈરહ્યાં સીધું, ઉઘતાં કે જાગતાં !
કૃષ્ણ અને કૃષ્ણ દોડી, ભીમભડ કને ગયાં,

૧૦૬ મર્યો ઈ—મેં પૃથ્વીમાં રોળી નાખ્યો હોત ! ૧૦૭ કી-
ચને—રૂધિરથી થયેલા કાદવને આશવાસના—આશ્વાસના. પામી
ઈ—પણ તારા હૃદયની વચ્ચે શે મર્મ રહેલ છે તે કોઈ જાણી
શક્યો નહિ ! મિષોન્મિષમધ્ય—આંખ મીચીને બિલાડતામાં. મીચને—
મૃત્યુને. 'તું' અને જલદી મારી નાખીને મારી પીડાને અંત આણુ' એમ
ઠહેવરાવત.

હાં હાં કરો આ શું તમે, ક્રોધે બોધ ત્યાગતાં ! ! ૧૦૮
 કોતું કહ્યું માનો નહિ, સત્ય તો પિછાનો નહિ,
 દુશ્મન તે દાનો નહિ, પછે આમ શે કરો ?
 સહુદેવ ને નકુલ, સાત્યકિ આદિક ખોટા,
 કૃષ્ણા કૃષ્ણ શે હિસાબ ! તંત કરતાં તરો !
 ભૂકી જક આલવી આ, રૂએ ન અમોને રતિ,
 કોણ વદે રાય ધર્મ, ધારેલો પરહરો;
 કરો કાંક તો વિચાર, વિનાશકાળે ચધ શી,
 વિપરીત બુદ્ધિ ભૂપ, ધર્મ યાય છે પરો ! ! ૧૦૯
 યુધિષ્ઠિર માનો માનો, વાત મારી ખોટી નથી,
 પેર આ પિછાનો વ્રાત, અંતરે ઉતારીને;
 સજ્જન સુખદાયક, લાયક લાખેણું રાજ્ય,
 નાયક નર ના મરો, ધર્મરૂપ ધારીને ! !
 ધર્મ તજે એવું કહું ? અધર્મ સજે શું વદું ?
 અકર્મ ભજે હું ભણું ? પ્રણય પરવારીને ! !
 મુઆ પછે મારે પણ, જીવતાં રે'વાની આશ,
 ખરેખરી છે નરેશ, જુઓ તે વિચારીને ! ! ૧૧૦

૧૦૮ સ્વયં ઈ.—તે શુદ્ધિવિનાનો થઇને પોતાના અંગને હેલવા
 લાગ્યો ! તેથી ખીલીને મુનિઓ અને ઓઓ ત્યાથી નાશી ગયા ! ! ક્રોધે
 ઈ.—ક્રોધના આવેશથી બોધ(જ્ઞાન)ને છોડી દેધને.

૧૦૯ કૃષ્ણ વગેરેએ વારેલો ભીમ ફરીને યુધિષ્ઠિરને કહેલો: કોતું ઇ.
 ત ત ઈ.—તમે તો ત ત (વાદ) કરતાં તરોછો (પોતાનું બોધ્યું પ્રમાણ
 રાખો છો) ! કોણ ઈ.—જો તમે ક્ષત્રિયોએ ધારેલો ધર્મ પરહરો છો તો
 પછી તમને રાય કોણ કહે ?

૧૧૦ સજ્જન ઇ.—હે સજ્જન ! હે સુખદાયક ! હે લાયક ! હે નર-

ધર્મ કર્મ શર્મ વના, કામ દામ હામ વના,
 ધન જન મન વના, વન રે'લું આપણે;
 તેનું શું મયોજન છે ? કાંઈ નથી નિશ્ચે કહું,
 કરો મનથી વિચાર, વનપશુ આ હણે ! !
 આરોગી ઉદ્યોગી બની, દુર્લભનના ડામો દાવ,
 સાવ સત્ય વાત મારી, પળ્યા છો પૂરા પણે;
 તમે છો વિચારવંત ! અમે મૂર્ખ મળ્યા સર્વ ?
 કાંઈ નથી જાણતા શું ? ઘવાયા છું ઘા ઘણે ! ! ૧૧૧
 વિચારોને વડબ્રાત, દુર્યોધને કર્યું કેમ ?
 હરી રાજ્ય લીધું એણે, ધર્મ કે અધર્મથી ?
 વિકુરને આવતાં શું, નવ લાજ લાગી લવ ?
 ભીભાદિકે ભાળી રહ્યા, વાર્યા ના અકર્મથી ! !
 શૂરત્વ કે સરજતા, સંઘય એકેનો કરી,
 શું એણે લીધું છે રાજ્ય ? નર ટળો નર્મથી;
 ધૂતકાર નહિ તમે, તેને ધૂતકાર કર્યા,
 કપટી ફૂડાને કાપો, અંઝરઝ પર્મથી ! ૧૧૨

ના નામક ! તમે ધર્મરૂપ ધારણ કરીને લાખેણું રાજ્ય મહો ! ! મુઆ ૬૦
 —મારે પણ મુઆ પછી જીવતા રહેવાની (મોક્ષ પામવાની) આશ છે ! !
 અર્થાત્ હું તમને અધર્મ કરવાનો આમહ કરીને પાપી શામાટે પાઉ ?
 માટે જે કહું છું તે મથાર્યજ છે.

૧૧૧ કર્મ—(યશાદિ). શર્મ—શાંતિ—સુખ. મન—અર્થાત્ પ્રીતિ.
 ડામો—બાળી નાખો. પણે—સરત(હોડ)માં.

૧૧૨ આવતા—તમને તેડવા આવનાં અકર્મથી તમારી સાથે કપટ

મણિધરકેરો મણિ, સુદ્ર મંડૂક ગ્રહે કો,
 દેવેશનો મખભાગ, દાનવ લે આવીને !
 ભલા ભૂપતિનુ રાજ્ય, ભિલ્લ કોઇ લેઇ પડે,
 પછે ભોગદારી થાય, દુષ્ણ ઉપજવીને ! !
 પ્રાક્ષણુત્વ પ્રાક્ષણુનું, શૂદ્ર કો અધમ લેઇ,
 રાજ થાય મન અતિ, ભણે ભલા ભાવિને !
 મૃગ સિંહભાગ ગ્રહે, તેમ એણે ગ્રહ્યું રાજ્ય,
 અવગણી આપણ સૌ, ફેલે ગયો ફાવીને.

૧૧૩

વદા એમ થયું કે ના ! હાજર કેવી પડે નિશ્ચે,
 પછે વેઠવું આ કદ, કે' કિયા પ્રયોજને ?
 મારી મચડંવા ફુટ, સગા નવ ગણવા એ,
 ભાઇ નવ ભણવા એ, માણી ભક્તી મોજને !
 વાંકે લાકડે તો જાત, વાંકા વે'તણીજ વાત,
 સીધી નવ જાયે શાત, ભલું વાચ્યું કો જને ?
 મકાશ પરાક્રમથી, ફુટકેરો કરો નાશ,
 મુડકાં મારીને ફેંકો, આઘાં શત યોજને ! !

૧૧૪

કરીને તમારું રાજ્ય છીનવી લેવા રૂપ ફુટકમથી. નર ધૃ—કે જેથી તમે
 નર છતા શર્મ (સુખ)થી ટળો છો ?—તમે દુઃખી થાઓ છો ?

૧૧૩ કુદ્ર—અધમ—હલકો. મંડૂક—દેડકો. મખભાગ—મગ્ધભાગ.
 ભણે ઈ—અને ભાવિ (બનનારું—ભવિષ્ય) ભણે—કહેવા માટે !
 અવગણી ઇ—આપણ સહુની અવગણના કરીને ફેલે (કપટવડે) ફાવી
 ગયો !

૧૧૪ વે'—વેહ—હિં. સીધી ઇ—તેમ નુ કરતાં સીધી શતિ
 જાયે (ઉપજે) નહિ વાચ્યું—વાચ્ય.

અરે હા શું ગ્રહે રાજ્ય, ગાંડિવધર આપકી,
 ઈંદ્ર ચંદ્ર નમે જોને, આશ જોાટી રાખવી !
 સહદેવ ને નકલ, કુળ જોનું કાપી નાખે,
 દુકૂલ શું જીર્ણ ફાડ્યું, ચોટ જાણે ચાખવી !
 ભીમભડ જાણે છતાં, અરિ કરી ગર્જના કે' ?
 પાણુ વાંક કાઢું કોના, દાનાઇ જ્યાં દાખવી !!
 પૂરો કરોને પ્રમાદ, અતિ થયું વડભ્રાત,
 ખ્યાત કિતિ મધ્ય હવી, નામદારી નાખવી ! ! ૧૧૫
 પંડુ જેમ મર્દતને, વટાવવા ચોગ્ય નથી,
 શૃગાલ ન સિંહચક્રી, દંદમાં જીતી શકે;
 કર પાદ વનો નર, બિલ્વકુળ લેવા ચહે,
 નિષ્કુળ નકી તે થાય, ઝાઝી આવે જો જકે;
 કવિત્વ કવોરાકેરું, ભાટ છુંડાથી લેવાય ?
 તૂટ્યા ખાટ કોઇ પેર, અતિ કાળ તો ટકે !
 તેમ જો જીવત નહિ, અમો સર્વથકી જાણુ,
 સિદ્ધ સાચી વાત મારી, માનવી પૂરે હકે ! ! ૧૧૬
 તમારા માનસ મધ્ય, મહામોટી ઇચ્છા હતી,
 તે તો પૂરી પડી જાત, દુખી થયા સર્વ છે;

૧૧૫ ગાંડિવધર ઈં—અરે હાપ ! આ ગાંડિવધર (અર્જુન) પાસેથી
 એ (કૌરવો) શું રાજ્ય લેશે ! ! દુકૂલ ઈં—જેમ જૂનું દુકૂલ (વસ્ત્ર)
 ફાડી નાખ્યું હોય તે પેઠે તેમના કુળનો નાશ કરે ! અને કૌરવો સહદેવ વગે-
 રેની પાસેથી ચોટ ચાખી જાણુ ! કે'—જોલી શકે શું ? દાખવી—દાખવવી
 છે ! કિતિમધ્ય—પૃથ્વીમા.

૧૧૬ વટાવવા—ઓળંધી જવાને. દંદમાં—જે જશ્યુની લદાઇમાં.

બાલપણ્યકી કે'તા, વનવાસ ઉત્તમ છે,
 આશ તે પૂરાઈ આજ, ધ્યાને લહુ ધર્મ છે,
 અરેરે પ્રાચી પુરુષો, આગમ લખ્યા શે આવા !
 યુધિષ્ઠિર ! માનો તમે, આ સૌ ગાડો ગર્વ છે ! !
 વડબ્રાતહુકમમા, હમેશ લઘુએ રે'ણુ,
 છૂત સમે બોલ્યા નવ, માન્યા મોટા પર્વ છે ! ! ૧૧૭
 નીકર શુ નરપતિ ! અમે છતે રાજ્ય જય '
 હવા બેઠા મર્મ ખાય ! ખરેખરી વાત છે ! !
 વાધો હુ પાડત ત્યાહી, જ્યાહી જીલમને જોત,
 ખાતે ખોત ખોડું સર્વ કુષ્ટ ક્ષિતિખ્યાત છે,
 વડબ્રાત તારા જેવા, કષ્ટ દેવાનેજ હવા,
 શિવ શિવ શાત પાપ, ઘણેરી આ ઘાત છે,
 હવે આજ્ઞા આપો નૃપ, વાર કરચે વધુ કથું,
 જોગી થઈ જીવો જીવન, કોણ પૃથ્વીપાત છે ! ! ૧૧૮

૧૧૭ શી ઇચ્છા પૂરી પડી તે કહેછે બાલપણ્યકી ઇં ધ્યાને ઇં
 —હવે તમને ધર્મ (તપ્તિ) થઈ છે, એમ હુ ધ્યાને લહુ છુ—જોઈછુ
 રાજને કોઈ છૂત રમવા બોલાવે તો તેણે જવુજ જોઈએ, એવો ધર્મ
 લખનારને ઠપકો આપેછે અરેરે ઇં પ્રાચી—પૂર્વના—પ્રાચીન આગમ
 શાસ્ત્ર યુધિષ્ઠિરને કહેછે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે અમારૂં કહેણુ માનો, તમે આજે
 ધર્મ પાળવા રૂપ ગર્વ રાખોછો તે સૌ ગાડો ગર્વ છે ! માન્યા ઇં—કેમકે
 અમે તમને મોટા પર્વ રૂપ માન્યા છે ! !

૧૧૮ હવા ઇં—મૈ કૌરવો બેઠા બેસ હવા ખાય ! અર્થાત્ તેમને
 રાજ્યપાટ મળત નહિ ! કુષ્ટ ઇં—કેમકે તેઓ કુષ્ટ છે, એવુ ક્ષિતિ
 (પૃથ્વીમા) ખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) છે શાત પાપ—પાપ શાત થાઓ ! —પર
 મેશ્વર જીવનો નાશ કરે ! (અમૃત “જ્ઞાન્ત વાપમ” એ ઉપરથી) જોગી
 થઈ—જોગીની પેઠે તટસ્થ રહીને કોણ ઇં—પૃથ્વી ઉપર કોણ પડેછેતે ! !

નથી ખેસતા નરેશ, હાં હાં હું સમજ્યો સર્વ,
 દોષકોશ છે અમારો, વાંકે નથી ખાસમાં;
 આત્મજન દૂલવાને, કારણ રૂપી છું અમે,
 અઘાપિ ખેરી રહ્યા છું, વનવાસ વાસમાં;
 માની તમારું મહીશ, આ દશાને પામ્યા સર્વ,
 કાખ્યા નવ કૌરવને, તૂટ્યા ધર્મનાસમાં;
 અરિ મુખે કરે રાજ્ય, વનવાસ આપણને !
 રૂચતુ નથી એ રજ, આવી ખોટી આશમાં । ૧૧૯
 આ જન્મ કર્યાં ન કાએ, પાપ પૂર્વ જન્મનાં આ,
 ઉદે થયાં શાંત થયાં, માનતા મહીપતિ । ।
 અરે હા । સામર્થ્ય સર્વ, ગળા ગયું ગુણનિધિ ।
 પ્રણયસ્ત્રોત્કણાં પ્રણય, જાત જાત આ જતી । ।
 કૃષ્ણ કૃષ્ણ પાર્થસાર્થ, નકુલ ને સહદેવ,
 અભિમન્યુ આદિ મૃત, યુધ્ધની ધરે મતિ;
 માત્ર તમે મોટા યદ્ય, હું પદમાં ખોટા યદ્ય,
 વનવાસ વાંચ્યા કરો, કષ્ટ ન માનો રતિ । । ૧૨૦

૧૧૯ દોષકોશ—દોષનો જગર. ખાસમાં—તમારા પોતાનામાં.
 આત્મજન—સ્વજન અઘાપિ ઇ—કેમકે અમે અઘાપિ લગી વનવાસના
 વાસ (રહેઠાણ)માં ખેરી રહ્યા છું । ધર્મનાસમાં—ધર્મ સાચવવાને વેઠેલા
 નાસમાં તૂટ્યા—ફૂંડી થયા. આવી ઇ—ખોટી આશમાં બંધાઈને.

૧૨૦ કાએ—કાઈએ. ઉદે થયાં ઈ—પૂર્વ જન્મનાં જે પાપ ઉદે
 થયાં છે, તેને મહીપતિ શાંત થયા, એમ માને છે । પ્રણયસ્ત્રોત્ક ઇ—પ્રણય-
 સ્ત્રોત (યુધિષ્ઠિરનાં) પ્રણય, જાત, અને જાત, સર્વ જાય છે । । પાર્થસાર્ય
 —અર્જુન વગેરે સહુ સાથ. કષ્ટ ઇ—અમને સહુને કષ્ટ થાય છે તેને તમે
 રતિ પણ માનતા નથી । ।

કારણ જુઓ વિચારી, ધારણાને ધ્યાને ધારી,
ધર્માધર્મ લાગે કારી, દીન કરનાર એ;
આ તો ધર્મ મોટો અતિ, આ તો અધર્મ મહા છે,
એમ તો વિચારયા કરો, ભાર ભરનાર એ !
એવાં વ્રત ધરી યયા દીન હીન જન મધ્ય,
મીન જળ વિના ભાળો, દુશ્મિને ડરનાર એ;
નપુંસકપણું પામ્યા, સુખદિન વામ્યા સર્વ,
જામ્યા જુલમના મેઘ, હિત હરનાર એ.

૧૨૧

ધર્માત્મા ને યયા ત્યારે, પ્રાતઃધર્મ જૂલ્યા કેમ ?
દહ સુધ્ધાં દૂલ્યા કેમ ? વિચારોને વાતમાં;
મહાકૃત્યારંભ વિષે, પૂછી નવ કોને વાત,
ઘાત પાત કરી પૂરો, વંઠાડ્યા નિષ્યાતમાં;
એ તે ધર્મ ક્યાંનાં પ્રાત, પૂછવું ન કોને કંઈ,
ધર્મબ્રહ્મા ન એ શું, ઘડી નાખ્યા ઘાતમાં !
ધર્મી તમથી અમો છું, પ્રાતઃધર્મ જાણ્યા જણા,
વો'રી લીધી બજા માથે, સહી કષ્ટ જાતમાં ! !

૧૨૨

૧૨૧ ધારણાને ઈ—મારી જે ધારણા છે તેને તમે ધ્યાનમાં ધારીને જુઓ. કારી—દુઃખદ—મર્મવેષક. ભાર ઈ—એજ વિચાર પાપનો ભાર મરનાર છે ! મીન—જેવું જળ વિનાનું મીન (માછલું) દોષ તેજા અમે દીન અને દીન થઈ ગયા છીએ તેને બાળો; પણ એ શું દુશ્મિને (દુશ્મનથી) ડરનારા છે કે ? અર્થાત્ અમે જે દુશ્મનથી ન ડરિયે એવા છીએ તે તમારા ધર્મ રૂપી વ્રતથી દીન થઈ ગયા છીએ !

૧૨૨ જ્ઞાનધર્મ—બાધનો બાધવ્રતિ ધર્મ. મોટાબાધએ નાના બાધ-ઓનું રક્ષણ અને પાલન કરવું એ ધર્મ છે. પણ તેમને દાસ કરી દેવા

રાજા થઈ બેઠા બ્યારે, અર્થશાસ્ત્ર શીખ્યા ત્યારે,
 વધારે ન વાત કરે, સમજો આ સત્ય છે;
 સમૃદ્ધિ મેળવવામાં, અશક્ત જે આઠે જામ,
 ફલપ્રાપ્તિ માટે તેવી, માની બેઠા મત્ય છે;
 નરસ્વાર્થતણા નાશ, થાય જેમાં જાણો નૃપ,
 બેપર્વાઈ એવી ધરે, ગાંડી તેની ગત્ય છે;
 કરી એટલું નૃપાણ ! આતમાનું હિત ચહે,
 કુદ જાણવોજ તેને, રૂઠી ખટ રત્ય છે. ૧૨૩
 તમે નથી તેવા ભૂપ, છે સમર્થ શાંતિ રૂપ,
 અવનીશ અનુપમ, સુવિચારવાન છે !
 પરાક્રમ અમારાંને, જાણનાર જુદિધિર,
 થઈ કેમ ભૂલા પડે, મહીપ મહાન છે !
 અર્થાનર્થ જાણો નહિ, સૂક્ષ્મમતિ માણો નહિ,
 અસત્ય પિછાણો નહિ, ઘણા ગુણવાન છે !

એ કાંઈ મોટાભાઈનો ધર્મ નથી ! મહાકૃત્યારંભ વિષે—(ઘૂત રમત્રા૩૫),
 વંદાડવા ઇ—અમારી સારી કીર્તિનો પણ નાશ કર્યો ? જાતમાં—જાતે.

૧૨૩ રાજા ઇ—બ્યારે રાજા થઈને બેઠા છો, અને બ્યારે અર્થશાસ્ત્ર
 શીખ્યા છો, ત્યારે હવે હું તમને વધારે વાત કહેતો નથી, પણ આ એક
 સત્ય વાત કહું છું તે સમજો. સમૃદ્ધિ ઇ—જે માણસ સમૃદ્ધિ મેળવવામાં
 અશક્ત હોયછે, તે માણસ ફળપ્રાપ્તિ માટે (સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે)
 આઠે જામ (અહર્નિશ) તેવી (તમારા જેવા ધર્મ આચરવાની) મત્ય
 (-મતિ) માની બેઠાછે (“અસમર્થો મવેત્સામ્.” એ ન્યાયથી). પણ એમ
 કરવું યોગ્ય નથી, તે કહેછે: નરસ્વાર્થ ઇ. બેપર્વા ઇ—(સ્વાર્થ સિદ્ધ
 કરી લેવાની). એટલું—એએ પર્વાઈ રાખીને. ખટરત્વ—છ ઝગતુ. અર્થાત્
 તેને છમાંથી એકે ઝગતુ ફળ આપવાને અનુકૂળ થાય નહિ (નિરદોશી
 હોવાથી).

માની માહરું નૃપાળ, આજ્ઞા અર્પિયે હવે તો,
 વાર નવ વધુ કરો, ઐષ કુલવાન છે ।। ૧૨૪

અંધકેરા સુત અંધ, દામાવાન લડી અમો,
 માને અસમર્થ પૂરા, સમર્થ લે' આપને;
 દુષ્ટજનનો સ્વભાવ, નમ્યાને તો નિત્ય હણે,
 કરે ન કાંઈ વિચાર, માણે નવ માપને;
 સે'વાય ન ઐહ હુંથી, તાલાવેલી લાગી તન,
 થાય એમ મન મધ્ય, સાહ્ય ડ્યારે સાપને !
 મનમાં ઉમંગ મોટો, ડ્યારે યુદ્ધ કરે' એશું,
 અવનીશ ! પૂરો આરા, શાંત કરી સાપને ।। ૧૨૫

મોટામાં મોટું છે કષ્ટ, સૃષ્ટ મૃજ્યા શાને અમે,
 દુર્શિમન ન હણે અંગ, દુઃખ દિલ અતિ છે;
 સમરમાં સીધા રહી, માણ લે પૃથ્વીશ એ ન્તે,
 તો તો પરલોક પામું, ગૂઢ કેવી ગતિ છે ।।
 કપટથી મારે કૂટી, નર્ક માંહી પડું નકી,
 દુષ્ટ દાવ સાધે ઘણા, થયો પૃથ્વીપતિ છે ।।
 આજ્ઞા દીનિયે હવે તો, વાર નવ વધુ કરો,
 ભણું વાંચો સર્વકેરું, અસત્ય કો' રતિ છે ? ૧૨૬

૧૨૪ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન. ૧૨૫
 અંધકેરા ઇ—આંધળા (ધૃતગત) ના સુત અંધ છે, કેમકે અમને
 દામાવાન જણીને તે અસમર્થ માને છે અને આપને (પોતાને) સમર્થ
 લહે (જણાવે છે). માપને—મર્યાદાને સાપને—સાપ જેવા દુષ્ટ કૌરવોને.
 અવનીશ—પૃથ્વીપતિ—યુધિષ્ઠિર. સાપને—આપના ના કહેવા રૂપી સાપને.

૧૨૬ સદ—સહિમાં. દુર્શિમન ઇ—અમાગ અંગને દુર્મનો દણ્ડતા
 નથી એ આમારા દિલમાં મોટું દુઃખ છે. તેનું કારણ કહે છે: સમરમાં ઇ.

વિચારોને વાત વળી, ક્ષાત્રધર્મ ધારકનો,
 ધર્મ દઢ કેવો કા'વે, અરિ યુદ્ધ કાજનો;
 જન્ત મધ્ય કીર્તિ વધે, મરતામાં સ્વર્ગ મળે,
 એવું તને કોણુ ભૂપ ? ધન્ય દિન આજનો !
 ખરી ઠરે વાત મારી, માન્ય કરે બેઠા જન,
 અરપો આજ્ઞા તમે તો, શૂર જીવો સાજનો !
 રાજ્ય લેવા યત્ન કરું, તેમાં નિંદા થાય નવ,
 કીરતિ થશે અપાર, વેગ લહો આજનો. ૧૨૭
 ધર્મધર છો ધીમાન, તો તો કરિયે વિચાર,
 ધર્મનું સ્વરૂપ દાખો, મક્ક પૂછું મેમથી;
 ઉત્તર ન આપો એ શુ, ઘટિત ગણાય મળુ !
 વાર સુણો વહું અમે, ખંત ધરી ક્ષેમથી;
 ધારવો જે ધર્મ રાય, તેથી સુખ સર્વ થાય,
 દુઃખ દૂર પળી જાય, વિકારી દ વે'મથી;
 ધર્મ ધરે દુઃખ થાય, ધર્મ તે શાનો મનાય !
 અધર્મથી હીણું અતિ, નકી કહ્યું નેમથી. ૧૨૮

સમર—સંગ્રામ પૃથ્વીશ—હરકોઈ રાજા થયો છું—કેમકે તે પૃથ્વીપતિ થયો છે. અસત્ય છે—કહો, મારા કહેવામા રતિ (લગાર પણ) અસત્ય છે ?

૧૨૭ ક્ષાત્રધર્મ—ક્ષત્રિજોનો ધર્મ. આજનો—સંગ્રામનો ખરી છું—જો મારી વાત ખરી ઠરે, અને તે વાત અહીં બેઠેલા મનુષ્યો કબૂલ કરે, તથા તમે જો સુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો, તો પછી હે સાજનો ! તમે મારું શૂર જીવો ! ! લહો—જીવો. અર્થાત્ જીમરૂપી જાજનો. અભેદદ્રષક.

૧૨૮ અધર્મથી છું—જે ધર્મથી દુઃખ થાય તે ધર્મનું કાર્ય તો અધર્મ-થી પણ અતિ હીણું છે !

જેહુ ધર્મ ધારવાથી, ઇષ્ટ મિત્ર કષ્ટ પામે,
આખવર્ગ દુખી થાય, ધર્મ માનું તે અમે ! !
વિચારની વાત એ છે, કરી જીજ્ઞાસે વિચાર,
ખોદુ નથી ગજ મારું, વિચારી જીજ્ઞાસે તમે;
એવો ધર્મ અધર્મથી, હલકો અપાર ભૂપ,
મારું માનવું છે એવું, સાચવી લેવો સમે;
હવે આજ્ઞા દીને ભૂપ, ભલું બ્રહ્મરૂપ થાય,
અપરાધ અંગ મા'ય, ગુણાગુણ ના ગમે.

૧૨૯

ધારે ધર્મ સેવવાને, અસમર્થ તેમા અતિ,
તેવો ધર્મ ધારવાથી, હાનિ હય થાય છે,
એક તો હણાય ધર્મ, નાશ થાય અર્થ બીજો,
એણી પેર દે વિહુણો, શૂર થઇ જાય છે !
સ્થિતિ રાખવત થાય, સુખ કુખ જાણે નહિ,
શુભ કે નિષાને નહિ, ભયે રક રાય છે !
અવનીશ ! એવું અમે, કષ્ટ વેકું કાય મધ્ય,
માટે કરોને ઉચ્ચાર, કષ્ટ વાયુ વાય છે ! !

૧૩૦

આગમમા કહ્યું એવું, ધર્મ કાળે જેહુ નર
કનેશ પામે અતિકાય, વળી બીજું એક છે,

૧૨૯ ધર્મ માનું ઇ—અમે તેને ધર્મ માનીએ (એવું જે તમે
કહોહો—અધનાહાર) ભાતુ ઇ—મારૂં રૂપ બ્રહ્મ થાય કે મારા અગને
અપરાધ સદાય—મારૂં અગ અપરાધી થાય, તો ભયે થાય, હવે મને
કર્તવ્યકાર્યના ગુણ કે અગુણ વિચાર્યા કરવા ગમતા નથી !

૧૩૦ ધારે ઇ—જેવો ધર્મ ધારવાને અસમર્થ ધારે છે, તેવો ધર્મ
ધારવાથી હય (બે) હાનિ થાય છે દે વિહુણો—ધર્મ અને અર્થ બન્ને
રહિત ઉચ્ચાર—યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞાનો કષ્ટ વાયુ ઇ—પરિણામાસંકાર.

મેળવવા દ્રવ્યતણા, ઉદ્ધોગ ન કરે જોઈ,
 ઉભય તે મૂર્ખ માન્યા, પ્રમાણ અનેક છે;
 વિચાર કરોને વાર, ચિત્ત વિચરે ધરો આર,
 આરા પછે આપો આજ, વિવેકી વિવેક છે;
 અસત્ય જો હાય નારં, વેણુ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ,
 તો તો ભયે કબ્જ વેકું, તને ધર્યો ટેક છે । ૧૩૧
 વિચાર એવો ને કરે, ધર્મને ન જાણે તેહ,
 કાની પેર કહી દાખું, શાંત થાવ સાંભળી;
 અંધ જેમ જાણે નહિ, સવિતાતણા પ્રકાશ,
 પ્રયોજનતાણી પેર, માણે નવ તે મળી,
 ધર્મતાણું ધ્યાન એવું, દૃષ્ટાંતે જાણો સિદ્ધાંત,
 પ્રેરો પછે પૂર પ્રેમ, જાણિયે જાયે જાણી;
 સુખી કરો વસ્ત્રગને, માગ્યું આપે દવ મોટા,
 અન્યાય કરો ન રજ, છળે જાવ ના છગી । ૧૩૨
 ધનવડે થાય સુખ, ધનવડે જાય દુઃખ,
 ધને જન ધની બની, ધર્મધારકો બને;

૧૩૨ વિચાર ૪૦—જે માખૂમ એવો (પૂર્વોક્ત) વિચાર કરે નહિ તે ધર્મને જાણે નહિ દૃષ્ટાંતઃ જેમ આંધળો સૂર્યનો પ્રકાશ જાણતો નથી તેમ. પ્રયોજન ૪૦—જેમ આધો મર્ય તરફ જુએ ખરો, પણ તે જોવાનું પ્રયોજન જે પ્રકાશનું દર્શન થતું, તેં એને મળે નહિ, તેમ અવિચારી માણસ ધર્મ આચરે પણ તેનું પ્રયોજન જે કાર્યગિદ્ધિ, તે એને પ્રાપ્ત થાય નહિ. પ્રેરો ૪૦—એમ જાણીને પછી પૂર પ્રેમ આર્જીને અને સુદ્ધ કરવાને પ્રેરો કે જેથી બિચિટ શત્રુઓ જાણી જાય । વસ્ત્રગને—નમારા વાદાલા બીમને, કે વસ્ત્રમ કવિને.

ધને સૂર સાથે થાય, ધને સુર દર્શન દ.
 ધને ધ્યાનધર થાય, ધને સુખ લે વને;
 ધને કર્મ શુભ કરે, ધને પરમ પીડ વાને,
 ધને જામે જુક્તિ સર્પ, ધને આનંદ મને;
 ધને બૃહસ્પતિ સમા, મળી આવે છે આચારી,
 ધને પરલોક મળે, ધને સૌ જાણ્યું જને. ૧૩૩
 ધનવડે ધર્મ થાય, કૂડા કર્મ નામી જાય,
 એકી એ બેની ગણાય, કારણ કે'વાય છે;
 સમજે શાણા તમામ, ધારી હૈયા મધ્ય હામ,
 થઈ જશે સિદ્ધ કામ, રૂડામાં રે'વાય છે,
 કારમી કરામત છે, સે'લમાં સમજાવું તે,
 સમજી જાણીને આજ, દતાં તો દેવાય છે;
 દાનેશ્વર કવીશ્વર, જેવો કોઈ નથી નકી,
 વલ્લભ તે વલ્લભ છે, નામના લે'વાય છે. ૧૩૪
 ધનનો કરે છે જોડ, સ્વયં કા'જે સઘરો તે,

૧૩૩ સુર—દેવ. (ધનવડે યગદિ કરવાથી દેવ પણ દર્શન આપે છે).
 સૌ ઇ૦—સૌ (જે જે કાર્ય બને છે તે સદુ ધને (ધનથી) થાય છે
 એમ સોડાએ જાણ્યું છે)

૧૩૪ એકી ઇ૦—ધન અને ધર્મ એ બેની એકી (સપ) છે. અર્થાત્
 એ પરસ્પર કાન્જી રૂપ છે, ધનનું કાન્જી ધર્મ અને ધર્મનું કારણ ધન છે.
 રૂડામાં ઇ૦—ગાટે એ ધનરહેજ રૂડામાં (સારા લોકોમાં અથવા સારા
 હાડમાં) રહેવાય છે કારમી ઇ૦—ધન એ કારમી કરામત રૂપ છે:
 શાગાટે તેને કારમી કરામત કહેવી, એ વગેરેનો ખુબસો દેવે પછી કમ્મે.
 દતાં ઇ૦—તે ધન ધીમને દાનમાં ગાતુ એ નો આપી ચકાસ છે.
 અર્થાત્ ધનવડે દાન રૂપી ધન સાડી રોકાયે, અને દાનરૂપી ધર્મવડે
 પાછું ધન મળે, એ કારમી કરામત છે.

નકી માનવો નાદાન, અર્થથી અજાણ છે;
 ગોવાળિયો રક્ષે ગાય, એકુંજૂકું ખાવા આશે,
 તેવી દશા માનો તેની, પૂરું આ મમાણ છે;
 દાટયું નવ આવે કામ, ધનનું જાણું તમામ,
 ધનીએ કરવું કામ, કર્યું તે સુજાણ છે;
 ન કર્યું તે છે નાદાન, લોભાચો તે છે પાપાણ,
 દુઃખી કરે પાપ પોતે, પરાયા તો માણ છે. ૧૩૫
 ધનકેંગે ધણી થયો, પછે ખરચ્યું ન તેને,
 લોભે લક્ષણ ગુમાવ્યું, ન જાણ્યો શું ધર્મ છે !
 નીચ પાપી તેહ નકી, એમ અમો જાણું નૃપ,
 ભૂતપાતી માનું તેને, પાપાણ તે પર્મ છે;
 નિંદાચો નરની મધ્ય, ધનલોભી ધની જોહ,
 નકે માંહી પડ્યો તેહ, અદા જે અશર્મ છે;
 એવા ધનતાણી આશ, ભીમભડ જાણી કરે ?
 સમજે અમજું તે, ધને દૂડાં કર્મ છે ! ૧૩૬
 ધન મળી આવ્યું પૂર. શૂર વિપવમાં થયો,
 કર્યાં નવ ધર્મઃર્મ, દુષ્ટતા તેને જાણુવો,
 ધમ વિગડા આવ્યું ધન, આકળના જગ પેડ.

જશે એમ જાણુ અમો, માટે ધર્મ માણવો !

ધન અને ધર્મ જાય, નવ ધની ધર્મ ધારે,

હતો તેવો રહે નવ, પાપી તે પ્રમાણવો,

આશ્વર્ગ સાથ તેહ મિત્રનો મરાવનાર,

ધર્મ વિણ થાય નકી, એ પિયાર આણવો

૧૩૭

પૂર્વજના પુણ્યધકી, આણીપેર જાણુ અમો,

પ્રમાણ પ્રમાણુ અમો, ક્ષત્રીતણા બાળ છુ,

તમારા જેવાએ નકી, ધર્મ અને ધનમન્ય

આવા કદો રે'વુ નહિ, દીનતાના કાળ છુ !

ઉભય મળ્યા'તા શૂંપ ! જળવ્યા'તા જીવિતવડે,

શુભાવી દીધા નૃપાળ ! લહુ વૈરીબ્યાળ છુ,

જૂઠું જાણીને કર્યું છે, કગવ્યુ છે ફૂડું વળી,

પૂછુ પ્રશ્ન ઉત્તર દો, તો તો જાણુ ન્યાલ છુ ! ! ૧૩૮

ધર્મનુ મૂળ કારણ, ધન મનાયુ છે નકી,

દ્રવ્યનુ મૂળ કારણ ધર્મ ખરો કે નહિ ?

એમ એકમેક મળ્યા, સુસો જાણુ છે તમામ,

સમજવા કાજ આજ, દષ્ટાત દેઈ અહીં,

૧૩૭ વિષયમા—ઈત્રિયોના વિષય ભોગનવામા નવ ધૃ—જો ધની-પુરુષ ધર્મ ન કરે તો આપ્ત ધૃ—ધનવાન પુરુષ જો ધર્મ ન કરે તો તે પોતાના આશ્વર્ગ સહિત મિત્રોને મરાવનાર થાય, એમ જાણવુ

૧૩૮ પ્રમાણ ઈ—એ વિષેના પ્રમાણને પણ હુ પ્રમાણુ છુ—જાણુ છુ આવા—અર્થાત્ દીન થઇને ઉભય—ધર્મ અને ધન બંને શુભાવી ધૃ—હે નૃપાળ ! તમે તે શુભાવી દીધા એમ હુ વૈરીબ્યાળ (શત્રુઓનો સર્પ) લહુ છુ ! અથવા શુભાવી દીધા માટે હે નૃપાળ ! હુ તમને વૈરીબ્યાળ જેવા—લહુ છુ જૂઠું ધૃ—તમે જૂઠું જાણીને એ શૂતનુ કામ કર્યું છે અને કૌરવોએ જૂઠું જાણીને તે કરાવ્યું છે, માટે હવે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો

વર્ષાનું મૂળ કારણ, માયર મનાય જેમ,
 અગ્નિનું મૂળ કારણ, વર્ષા મનાય સહી;
 જાણે જેહ એવું રાય, તેહ કુખી થાય કેમ,
 વિચારીને જુઓ વાત, લક્ષણવડે લહી. ૧૩૯
 સૂક્ષ્મ ધર્મતાણી ગતિ, કેવી અમે જાણું બૂધ,
 જાણાવું તે આજ સવ, પછે કરો પાધરું;
 ધર્મધારી તમે એક, એમ માની બેસો શોણે ?
 અમે પણ જાણું સર્વ, અન્યાય શોણે કરું ?
 ખોટું હોય જો અમારૂં, ખોટાં આગમ તમામ,
 હસ્ત આપટી કે' એવું, દિલમાં હું ના હરું !
 શ્રવણ કરોને બ્રાત, વાત કરું વળી બીજી,
 મારે મત મળો તમે, અસત્ય ના આચરું. ૧૪૦
 કુમુમ ને ચંદનના, સ્પર્શથી જોહ રતિ,
 પ્રક્રમે થાય પૂગી, વગી ધાતુ સર્વથી;
 કામનાતાણા કયોલ, અનેક ઉપજે એણે,
 દહને એમાંનું કાંઈ. નથી ગુણગર્વથી;
 કામનાઓ માનસની, એ તો માનવીજ નકી,
 દહનું ન કાંઈ તેમાં, જાણો પ્રણય પર્વથી;

૧૩૯ ધન અને ધર્મ પરસ્પરનાં કારણ કેવી રીતે છે તે દૃષ્ટાંત આપીને
 કહી બતાવે છે વર્ષાનું ઇ. માયર—સાગર. અગ્નિ—મયુહ.

૧૪૦ મુદ્દમ—તત્ત્વરૂપ પાધરું—પથાર્ય આગમ—માત્ર આપટી
 —પણડી મારે મત—માગ મનમાં. મનસુ કે જેન તમે ધર્મધારી
 છો તેમ અમે પણ હીએ, ત્યારે તમે અમારા મનને મળતા કેમ થતા
 નથી ? વળી ધર્મનું મુદ્દમ અવલોકન કરતા એમ જણાય છે કે કપાળી
 આચરાર્થેયો ધર્મ એ ધર્મ નથી, તો તમે તેને શામાટે ધર્મ માનો છો ?

વિચારી જીજ્ઞાસે વાત, વળી આજે વદુ અન્ય,
 સમજો સિધ્ધાંત સર્વ, ધ્યાન માન ધર્મથી. ૧૪૧
 નર ઇચ્છા કરે કેવી, તેહ હું જાણાવું આજ,
 જાણવા જેવી છે રાય, એક રિતે સાંભળો,
 અર્થવડે અર્થ ચહે, મનુષ્ય મેળવવાને,
 ધર્મકેરી ઇચ્છા ધરે, કારણ એવાં કળો ?
 ખાનપાન માન મોધું, જેને ઉર વશ્યું આવી,
 તે તો દ્રવ્ય ઇચ્છે ભૂપ, વદે ધર્મ તો ટળો;
 એમ નર માનને તો, કામનાયકી વધારે,
 ઇચ્છા કોઈ થાય નહિ, તેવાથી પાછા વળો ! ૧૪૨
 સર્વ પ્રાણીકેરો જેમ, પારધિ પિનાશક છે,
 અધર્મ છે તેવો ભૂપ, નાશકારી નરનો;

૧૪૧ રતિ—પ્રીતિ ધાતુ—સુવર્ણ દિ કામના—મનોરથ ક્યોલ—
 તરંગ. ગુણગર્વથી—કદાપિ સદ્ગુણોનો ગર્વ કરે તોપણ દેહને તેમાનુ કાઈ
 નથી પણ એ તો મનનીજ કામનાઓ છે । તાત્પર્ય કે જડરૂપ દેહને જેમ કોઈ
 નિષય સાથે સંબંધ નથી તેમ ધર્મ સાથે પણ સંબંધ નથી; ધર્મ પણ ખીન
 નિષયની પેઠે મનને અનુસરે છે. જેમ જ્ઞાની પ્રશ્નો મનથી કંપેલા નિષયોને
 તુચ્છ ગણે છે તેમ તમારે પણ મનથી કંપેલો ધર્મ તુચ્છ ગણવો જોઈએ.

૧૪૨ અર્થ—ધન ધર્મકેરી ઇ—પણ મનુષ્ય જેથી ધર્મની ઇચ્છા
 ધરે એવાં કારણ તમે શા કળો છો ? વદે ઇ—તે તો એમ કહે કે ધર્મ ટળો
 (ધર્મ ન શ. પામે—અમારે ધર્મ જાણીને નથી) એમ ઈ.—એવી
 રીતે નરમાનને કામનાથી (પોતાના મનના મનેવા મનોરથ કરતા)
 વધારે ઇચ્છા થતી નથી, તો તમે તેવા મનુષ્યથી પાછા વળો—દર રહો
 મતલબ કે દુર્યોધનાદિ ધનને અર્થે ધર્મને તજે એવા છે માટે તેમનાથી દૂર
 રહીને અમે જે ધર્મને અર્થે ધનને તજીએ છીએ તેમના કહેવાને માન્ય
 કરો—એવા દુષ્ટો સાથે યુધ્ધ કરવું એ અમારે મતે ધર્મ છે તે માનો

અમો જાણું તે જરૂર, અધર્મથી હાનિ થાય,
 માની થાય, મૂર્ખ થાય, થાય કૂડા કરનો;
 જૂઠું અંગ જામી જાય, ધર્મકૃત્ય વામી જાય,
 સતીતણે સ્વામી જાય, ભાવ જાય હરનો;
 ધર્મી રંક થાય રાય, અકરમી જાય રાય,
 માટે થવું ધર્મીરાય, પ્રેમ માની પરનો. ૧૪૩
 ધર્મ અને ધન મજ્યાં, આપણને બંને ભૂપ,
 દુઃખ દિલ થયું તોયે, કેવું તે જાણાવું છું;
 ધનાદિકથકી થાય, કામના સ્ત્રીઆદિકમાં,
 તેવી થઇ ગઇ ભૂપ, ગુણજા ગણાવું છું;
 દ્રવ્ય મળ્યું હોય જેને, સ્ત્રીઆદિક મળે તેને,
 સુખ પણ લાધે સાચું, તન ત્યાં તણાવું છું;
 અધનીને મળે નહિ, માનિની કે મોંઘા મુત,
 પરિજન પામે નહિ, જાણું તે જાણાવું છું. ૧૪૪

૧૪૩ ક્ષત્રિયનો મુદ્ધરૂપ ધર્મ તમે નહિ સ્વીકારો તો અધર્મી કહેવા-
 શો, એ અર્થને પ્રતિપાદન કરેછે: સં. ૬૦. કૂડા કરનો—નદારા હાથનો
 —પોતાને હાથે જુઠાં કામ કરનારો. જૂઠું—અસત્ય વામી જાય—તણ
 જાય. સતીતણે ૬૦—ને સતીનો સ્વામી રહે નહિ. અર્થાત્ તે પોતે નામ
 પામે કે તેની સતી સ્ત્રી અસતી થાય. હરનો—દર (પરમેશ્વર) ઉપરનો.
 ધર્મી ૬૦—જે ધર્મી છતાં તે અધર્મ આચરે તો, હે રાય ! તે ધર્મી
 છતાં રંક થાય, અને અકરમી (અભાગિયો) જાય (ઉપજે—થાય).
 ધર્મી—પોતાના ખરા ધર્મને માનનારા. પરનો—પરમેશ્વરનો.

૧૪૪ ધનાદિકથકી ૬૦—જેને ધન મળ્યું હોય તેની સ્ત્રી આદિકમાં-
 જેવી કામના થાય તેવી આપણી દસા થઈ ગઇ છે અર્થાત્ આપણી ઇચ્છા
 એ ધનને આધારે ઉત્પન્ન કે નાશ થનારી છે—ધન એજ આપણો નેતા

ધનહીન હોય તેને, સ્ત્રી આદિક મળ્યાં નહિ
 મળ્યાં હોય ભલે ભાગ્યે, તોય કેવુ થાય છે;
 નિયોગવેરા વિકાળ, વનિતાદિ સુખ ટાળે,
 દુખ થાય દિલ કેવું, જવવાનું તે જાય છે;
 અતિ વૃદ્ધ કાયા થઈ, ગયા મરો સુત દાગ,
 દુઃખ દિન તેને કેવુ, વહુ શું કે'વાય છે;
 એવું થયું હોય જોને, મતિમાન કહે તેને,
 અનર્થપ્રાપ્તિ છે એને, અલક્ષ્મી લે'વાય છે. ૧૪૫
 એવા કં એથી અધિક, અર્થવનો અનર્થ જ,
 વો'રી લાધો શે નપાળ, જોઈશે જાણાવવુ ?
 પા'લાકેરાં વેણુ નવ, રજ રચતાંજ આવે,
 ફાવે નવ રૂંચ એવા, ગુણુસે ગાણાવવું '
 જવાધો એ જૂઠી વાત, આસા ઝટ અપો આજ,
 કાજ કરો મહારાજ, ન છુ'કુ ભાણાવવુ,
 સત્યારથ જોધો સિદ્ધ, પ્રસિદ્ધ પડિત પૂરા,
 અધૂરા ન બનો આવા, ન તાણે તણાવવું ! ૧૪૬

હોય, તેવી દશા થઈ છે । અધની—ધનહીન પરિજન પામે નહિ—તેને
 દાસ દાસી પણ ન મળે તાત્પર્ય કં ધન જવાથી આપણી દશા નિર્ધનતા
 જેની લાચારીભરેલી થઈ ગઈ છે ।

૧૪૫ જવવાનું ઇ—જે જવાનુ છે તે તો જાય છેજ, તથાપિ તે જવા-
 વડે દિલગા કેવું દુઃખ થાય છે, તે જુઓ । અલક્ષ્મી—ધનહીનતા.

૧૪૬ ગુણુસે ઇ—અને એમ છતાં તમારે ગુણુગમા ગણાવું છે ?
 ન ઇ—દુ ખરૂંપી તાણુમા તણાવવું (પોતાના આપ્તજનને વેહેવા દેવાં)
 નહિ । અધના પીત્તના તાણુમાંથી તણાવુ નહિ (પ્રયોગ્યરૂપ ધણી વાર
 મૂળરૂપે વપરાય છે)

ધારણા તમારી એવી, કે હું ધર્મધર મોટો,
પણ અમો જાણુ કાક, ખરી કહું વારતા;
વિષયમા વર્તનારી, પચ ઇંદ્રિયો મનાય,
મન હૃદ્ય પ્રીતિવાળા, ચોગી મુનિ ધારતા;
એના સર્વ કર્મકેરૂં, કૃણ કામના મનાય,
એમ અમો સમજી છું, દુરિમનને કારતા;
એવું સમજી સિદ્ધાત, રૂઢ મન કંઈ કેવું ?
તેહ તો જણાવું આજ, હું એ નવ મારતા.

૧૪૭

પ્રત્યેક પ્રકૃષ્ટે પૂરું, પિછાણવું પ્રમાણ આ,
ધર્મ અર્થ કામ સર્વ, જૂના જૂદા છે નકી;
એવું જાણ્યા પછી જ્ઞાત ધર્મમા કે દ્રવ્ય મધ્યે,
અથવા કામના મધ્ય, ન પૂરા રે'વું ટકી;
ગમે તેહ એક મધ્ય, પચવું ન પૂરેપૂરા,
શાસ્ત્રસંમત છે વાત, વેદમા એવી વકી;
ત્યારે કેમ કરવું તે, જણાવી દઉં હું આજ,
જાણી જાવ જાણ મોટા, ન જાણું જૂરું બકી.
વાસગનો પૂર્વભાગ, ધર્માચાર્ય મધ્ય લેવો,
દિવસનો મધ્યભાગ, ધન કાજ થાનાનો;

૧૪૮

૧૪૭ વિષયમા—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાચ વિષયમા
પંચ ઇંદ્રિયો—કાન વગેરે મન હૃદય—મન અને હૃદય (યુદ્ધિ રૂપી અત-
કરણ) એ પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયથી પ્રીતિવાળા થાય છે કામના—મનોરથ-
ની પ્રાપ્તિ

૧૪૮ કામના મધ્ય—કામમા શાસ્ત્રસંમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલી.
જાણી જાવ છું—અર્થાત્ જેમ અર્થમા કે કામમા માણુમે આસક્ત થતું
ન જોઈએ તેમ ધર્મમા પણ આસક્ત થતું ન જોઈએ. કારણ કે એ આ-
મકિત, એજ અધનમા નાખનારી છે

દિનકેરે અતભાગ, કામનાનું સેવન તો,
 જેહ નર કરે નકી, તેહ સુખી થવાનો;
 ધર્મ, દ્રવ્ય મેળવવું, સેવવા વિધવાદિક,
 કહ્યા તે પ્રકારે પૂરા, પથ નથી વા'વાનો;
 વક્ષણ કવીશ કથે, આચરો જો કહ્યું તેમ,
 તરો જાવ તો તો નકો, સત્ય રાહ સા'વાનો. ૧૪૯

બેદ એ મધ્યે લાણે છે, તેહ પણ ભણી દાખું,
 મતિમાન માન તજો, ભજો ભક્તી વાતને;
 વાસરની પૂર્વાવસ્થા, કામનાને સેવવાની,
 કહી ગયા મુનિ મોટા, વિજ્ઞાદિક જાતને;
 મધ્યાવસ્થા મધ્ય દ્રવ્ય, જી પાર્જન કરવાનું,
 શુદ્ધ શાસ્ત્ર મધ્ય ભાખ્યું, પ્રગ્ધ મખ્યાતને;
 દિનકેરા અંત ભાગે, ધર્માચાર્યું મધ્ય ધાવું,
 વાત શાસ્ત્રમત છે, પામવું ન પાતને ૧૫૦

૧૪૯ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ પુરુષાર્થના નિયમિત ત્રણ કાળ વહે છે વાસર ૬૦ વાસર—દિનસ અતભાગ—અર્ધાત પાછલા ભાગમા. પથ ૬૦—આ માર્ગ જે મે ભતાવ્યો તે કાંઈ વા'વાનો નથી, પરંતુ ખરો છે મતલબ કે ધર્મ જે ત્રણ પુરુષાર્થમાનો એક છે, તે દિવસના પેહેના ભાગમા સાધવાનો છતાં તમે તો આખો દહાડોજ ધર્મના ધ્યાનમા કાઢો છો એ યોગ્ય નથી.

૧૫૦ બેદ—મતબેદ. વાસરની—દિવસની અથવા આ જગોએ 'વાસર' શબ્દથી મનુષ્યનો આખો આયુષ્ય સમજવો અને 'કામના'વડે અધ્યયનાદિકની ઇચ્છા સમજવી કેમકે “સંગતેન્ન્યસ્તવિય સ્વાયૌવને ધન-સમ્રાટી । તાર્દ્ધે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ય ગૃહ એવ હારિ મજેત્ ” — ‘બાહ્યાનસ્થામા વિદ્યા ભણુની, જીવાનીમા ધન મેળવવું’ અને ‘વૃધ્યાનસ્થામા નિવૃત્તિ પામીને ઘેર બેઠાજ હરિ ભજના,’ એમ મનવાદિક સ્મૃતિનરોત્ત કહેવું છે.

ચતુર નૃપાળ એમ, શાસ્ત્ર પોકારી નદે છે,
 આર્ન આચરે છે એમ, મુગોબુગ જાણુ છે;
 જેહ નર પર્મ સુખ, પ્રાપ્ત થવા ઇચ્છતો તે,
 સર્વકેરો ત્યાગ કરે, તેના તો વખાણુ છે !
 નિરપેક્ષ નામ તેણુ, નવેખડ વ્યાપી રહે,
 ભણુ ખૂડું તેને નવ, એવા અ સુખાણુ છે;
 બીજા નર કેવા રૂડા, અહુ પથે જાનાવાળા,
 ખતા નહિ ખાવાવાળા, કમાયા જે લા'ણુ છે. ૧૫૧

ગુણજી ગણાવુ તહ, બીજા નર બુદ્ધિમાન,
 રાજ્યસમૃદ્ધિચાહિ સુખ, વાચે પૂરા પ્રેમયા;
 અ જે ઉપાય કહ્યા છે, પટશાસ્ત્ર વેદ વિધે,
 રૂચે તહ ગ્રહાં રાય, વચ્ચો ન વે'મથી;
 ઉભય એ સુખરૂપ, માર્ગ મોટેરા મનાય,
 ગ્રહણ કરોને. અક, નકા કરી નેમથી.
 એ જે સુખ નિહાણુ જે, જીવુ તે વ્યર્થ ગણો,
 ભણુ નવ ભુડો વાત, રાચું રાય ! રે'મથી. ૧૫૨

ધર્મેધ્યાન ધરો તમે, તહ વાત જાણું અમે,

૧૫૧ આર્વ—આર્ન પુરપો તેના તો ઇ—અર્થાત તમે જો બધુ તજી
 એસો તો તમનકોઈ કહેવા ન આવ । નિરપેક્ષ—અપેક્ષા (દરકાર) રહિત.
 બીજા નર ઇ—એક તો નિરપેક્ષ થઈને રાઈ । તબ્બનારા, અને બીજા
 નિવામત ધમ આચરી રામાર જાનવનારા, એ જે જનતાનું ઉત્તમ પુરપો
 કહેવાય છે, તેમાર્વ જે બીજા કહ્યા ત ક્વા છે, (તે કુહુ—અધ્યાહાર)

૧૫૨ ગણ્યસમૃદ્ધિચાહિ—ગણ્ય સંપત્તિ તમેરે એ જે ઉપાય—નિરપેક્ષ
 થતુ અ એક, અ । (૧૫૧) ત ધમાય જુ કરતુ, એ બીજો રે'મથી—(ત-
 મારી) કૃપાની

ઉપદેશ દેહ દમે, ભણુ લાગે ભાઈના;
 રનેહી તમારા અમે છું, માટે વાત સત્ય વદું,
 વેદના પ્રમાણવાળી, અમત્ય તો રાધ ના;
 દાન યજ્ઞ અને વળી, સતપુરૂષની સેવા,
 વેદાધ્ય'ન સત્યતાની, કમાયો કમાઈ ના;
 નીવડ્યો ન તેહ નર, ન જીવ્યા પેટેજ જીવ્યો,
 કમાયો ન એ કમાઈ, શ્યામ થાય સા'ઈના. ૧૫૩

એમાં પણ એક વાત, જાણવા જેવી જરૂર,
 જાણાવી તે દેહ આજે, સજ્જન સા સાંભળો;
 અન્ય ગુણ સર્વ હોય, એક દ્રવ્ય ગુણ વિના,
 કામના ન કોઈ રજ, કાળો ધન કામળો !
 જેમ સર્વ રંગકેરો, લય શ્યામ રંગ કરે,
 તેમ દ્રવ્ય રૂપી ગુણ—તણો વડો આમળો;
 ધર્માચાર્ય થાય નહિ, દેવ કરે સાય નહિ,
 ધાર્યું તે કમાય નહિ, કૃપ જાણો ભામળો. ૧૫૪

સર્વ જન્મકેરું જાણુ, મૂળ કારણ છે ધર્મ,
 ધને તેહ સાધ્ય થાય, માટે ધન મેળવો;
 કામીધર્મ ધારવો જો, તો તો ધનકેરું કાજ,

૧૫૩ ઉપદેશ છં—પણ તમારો ઉપદેશ અમારા દેહને દમે છે. વેદા-
 ધ્ય'ન—વેદનુ અધ્યયન (ભણવું) ની રીતો છં—તે નર નીરડી આપ્યો
 એમ ન જાણવું શ્યામ—હરિ સા ઈ—સાહાય

૧૫૪ કામના—ઉપયોગના મગો ધન છં—અર્થાત્ શન્ય જેવા છે
 કૃપ છં—જણે ભામળે (મોળા પાણીરાગો) કૃપો દોય તેરા ખીજા મધા
 ગુણ જાણવા અર્થાત્ મોળા કૃવાના પાણીથી જેમ તૃષા છીપતી નથી, તેમ
 દ્રવ્ય વિનાના ગુણોથી કોઈ છંદ્રા પૂર્ણ થતી નથી.

લિક્ષા ન મગાય રાજ, છુ કું નવ બેળવો,
ગભરાય ને ગુંચાય, દીક્ષા ધરી લિક્ષા માગે,
તોય ધન લાધે નહિ, કાગ્નિકને કેળવે;

મારું કહ્યું માની જૂપ, ક્ષત કરે ક્ષત્રી થઇ,
બેળવોને ધન મોઘુ, દેત પ્રીત હેળવો

૧૫૫

દુખાડી ઘો જાણતા જો, ધર્મધર થઇ બેડા,
દિજ વૈશ્ય શૂદ્ર વૃત્તિ, ક્ષત્રીને છે કામની ૧
આગમ જોયા તમામ, નિગમ, તપાશ્યા ચાર,
નિકળતુ નથી કાંઈ, મહત્તા છે દામની ।

મારવુ ને મરવુ જો, ધર્મ ક્ષત્રીકેરો ધીર,
મુદ્દત ન માગવાનુ, હિમ્મત તો હામની;
ક્ષત્રી થયા જ્યારે તમે, ત્યારે દીન થાવ કેન ?

મુઠ્ઠ કરવાને જોડો, સેવ સાધી રયામની.

૧૫૬

ક્ષત્રીધર્મ ધારી કરી દિજવૃત્તિ મારી કરે,
કુશિનને ડારી કરી, ધિ ગા ધીર થાવને;
બોદ ભાવ ભારી કરી, દીનવૃત્તિ ન્યારી કરી,
સ્વધર્મથી ચારી કરો, શસ્ત્ર પડ્યા સાવને;
સમજ તો સારી કરી, પિતૃગણ તારા કરી,
સમરે સીધારી કરી, જીત કરો જાવને,

૧૫૫ દીક્ષા ધરી—મત્રોપદેશ લેખને—મુકામીને—વેરામી કે રાન્યા-
સી થઇને ક્ષત—ધા (કેમકે તે ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે)

૧૫૬ દિજ ઈ—દિજની, વૈશ્યની કે શૂદ્રની વૃત્તિ (જનિકાનું સાધ-
ન) તે ક્ષત્રિયને કામની છે ? અર્થાત્ શું ક્ષત્રિય આદિજની પેઠે વેદ ભણી
યજ્ઞ કરાવશે કે દાન દક્ષિણા લેશે ? અથવા શું ખેતી કે વેપાર કરશે ?
અથવા શું દાસત્વ કરશે ? આગમ—શાસ્ત્ર નિગમ—વેદ

અરિસાર સારી કરી, ધરી ખાંત જ્વારી કરી,
 ધરી હઠ હારી કરી, રૌદ્રાબ્ધિમાં ના'વને ૧૫૭
 ધૃતરાષ્ટ્રસૂતૃરૂપી, જનવનું વન જાણો,
 અર્જુન હું મન જાણો, વન્હિ તેહ વનના;
 વેણ રૂપી વાયુ થઈ, ઝગઝગાવો જીવુમ,
 પ્રગટે પાળક કેવા, દાવ લે દુર્શિમનના,
 કરો આજ્ઞા કરો ભૂપ, અરે શું હજી ન વદો.
 વદો વદો વેગે વીર, ઉભરા આ મનના,
 કેમ થઈ બેઠા મૂઠ, અરે રે કરે શું હવે,
 કંપ કાયા મધ્ય વાખ્યો, સંપ શા સજ્જનના. ૧૫૮
 સુધી જન વદે આમ, તેહ ધ્યાન મધ્ય ધારો,
 ધર્મક્ષત્રીતણા કેવો, જાણાવુ હું જાણુ છો;
 જોમ સિંહ ધારે મન, વનપશુ સર્પકરો,
 રોકદાર રાજા હું તો, પુણ્યશાળી પ્રાણુ છો;
 તેમ નરમાત્રકરો, ક્ષત્રીધર્મધારી રાય,
 ધણી રણી માને નકી, સત્યવક્તા વાણુ છો;

૧૫૭ મારી કરી—અર્થાત્ તથા દેઈને બેદલાવ—રાજનીતિના બેદ
 વગેરે ઉપાય સ્વધર્મથી—ક્ષત્રિય ધર્મથી પિતૃગણ્ય—પિતૃઓના સમુદાય
 અર્થાત્ તમે ક્ષત્રિયધર્મ ધરો તેથી પિતૃઓ તરફ પ્રથમ કાર્યનું કથન કરીને
 કારણનું પછી કથન કર્યું છે માટે અપભ્રંશાતિશયોક્તિ. ધરી ઇં—તમે
 જે હઠ ધરી છે તેને તથા દેઈને રૌદ્રાબ્ધિમા—રૌદ્રસરૂપી સમુદ્રમા અર્થાત્
 ક્રોધ ધરીને શત્રુઓને મારો નાગશિશુબ્ધ ચિત્રકાવ્ય.

૧૫૮ ધૃતરાષ્ટ્રસૂતૃરૂપી—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર કૌરવો રૂપી જનવનું—
 ઉજડ. અર્જુન હું—અર્જુન અને હું. વન્હિ—અગ્નિ વેણુરૂપી—તમારા
 વચન રૂપી. સંપ ઇં—અરે આ સજ્જનના સંપ શા (શા કામના) ?
 પદ્ધેકિત.

જીવું કિયો દેશ જઈ. કે'વાઈ શે નરનાથ,
 એવો પ્રેમ પૂરો ધારો, પૃથ્વીમાં પ્રમાણુ છો ! ૧૫૯
 દુશ્મનથી દીન હું છું, હઠી ગયો હીન હું છું,
 પાણી વનું મીન હું છું, તર્ફકુ જીગારથી;
 ધિ ક વદો એવુ મુખ, બીક બીજમતણી ધરો,
 ઠીક નવ દ્રોણે ડરો, થઈ મોટા મા'રથી,
 લડો લાખવાર જઈ, અડો અરિગણ મધ્ય,
 પડો કે પાડો તમામ, શાંષો શર સારથી !
 અરે રે ન અંગ મધ્ય, ઉમ ગ કરો જાણાય,
 ગણાય ન ગણના કે', ભીમ ભારે ભારથી. ૧૬૦
 અડો વડપ્રાત મારા, ક્ષત્રીવૃત્તિવડે મરે,
 પ્રજા સૌ ઉદેગ પામે, તેહ જાતિમાં થયા !
 તેના ધર્મ જાણો તમે, ધર્મનંદન કે'વાણા,
 માટે માનો માડું કહ્યું, અર્થા વારિમાં વહ્યા !
 મજાપાલન કર્યાથી, ન અશુભ કૃત્ર થાય,

૧૫૯ સુધી જન—સારી બુદ્ધિવાળા પુરૂષો. જણાવું છું—જો કે તમે
 તો જાણ છો તથાપિ હું જણાવું છું ! પુણ્યશાળી છું—તમે પુણ્યશાળી-
 ઝોના પ્રાણરૂપ છો ! અથવા પુણ્યશાળી આત્મા છો ! (માટે હું તમને
 કહું છું). તેમ છું—તેમજ ક્ષત્રીધર્મધારી રાજા પોતાને નરનાથકેરો ધણી-
 રણી માને. સત્યવ્રતા છું—તમે વાણીના સત્યવ્રતા છો (માટે મારે કહેવું
 ખરું છે કે કેમ તે કહો)

૧૬૦ દ્રાણે ડરો—દ્રોણથી ડરો. ભીમ છું—ભારે ભારથી (લડવૈ-
 યા) ભીમની કાંઈ અહીં આગળ ગણના ગણાતી નથી ! અથવા ભીમની
 આ ભારે ભારથી (ભારતી—વાણી)ની અહીં કંઈ ગણના ગણાતી
 નથી !

સ્વધર્મને ત્યાગતાં તો, જાણે નરકે ગયા;
 તજશે જો ક્ષત્રીધર્મ, હાંસી લેલા મધ્ય યશે,
 કૂટકૂટ કે'શે મર્મ, વિના વનિહ તો દહ્યા !! ૧૬૧

સામ્રજ્ય વા દુર્જન હો, પુર્ણ પડિત વા મૂર્ખ,
 સ્વધર્મનાં કર્મ તજે, નીચ માંચધર તે;
 તમે નવ થાવ તેવા, વિચારો હૃદય વાત,
 અભિમાન માન રાખો, શૂન ભાર ભરતો;
 પરાક્રમ પૂર્વજગાં, પૃથ્વીશ થયા તો કરો,
 દિજ દેહ દમે જીવ્યો, શીદ આલ્યા શરતો;
 સ્વધર્મ તજે જો દિજ, શિક્ષા તેને કર સા કો,
 અરે થયા તમે તેવા, નામ નોધ્યુ નરતો । ૧૬૨

ભારા માંહી બજ નથી । રે રે હું ધરમધારી ।
 હવે નારી ના અમારો । દુરિગત બને દંગો ।
 વેણ પાળવાને કાજ, વેણુઆણુ ગ્રાત ખમો ।
 આપણો નથો આ સમો । રાઠયમાં અરિ રમો ।
 કંપો પેરી શત જોઇ । ભાઇ ભવેકો ન કરો ।
 નાચું જોઇ બેસી રહે । શાંત થઇને રમો ।
 અર ક્ષત્રીધર્મવારો ! શે ઐતી વાણી ઉચ્ચારો ।

૧૬૧ ક્ષત્રિવૃત્તિ—=શૂનગ્રામ વગરે મારકૂટનો ધધો. અર્ધા ઈ—
 તમે રાજ્યપાટ હારીએલા માટે અર્ધા તો તમે પાણુઆ તણાયા છે ।

૧૬૨ માંચધર—મૃત્યુને ધારણ કરનારો—મુઆ જેવો શર ઈ—
 શરનો ભાર ભરવાવડે દિજ ઈ—જીવ્યો, આ દિજ છે માટે તેઓ દેહ
 દમેછે; તમે મર્ડ દિજ નથી તો સામાટે દેહ દમેછો ? નરતો—નહારામા—
 અપકીર્તિમા ।

છતુ' કિયો દશ જઈ કે'વાઈ શે નરનાથ,
 એવો પ્રેમ પૂરો ધારો, પૃથ્વીમાં પ્રમાણુ છો ॥ ૧૫૯
 દુશ્મનથી દીન હું છું, હઠી ગયો હીન હું છું,
 પાણી વનું માન હું છું, તર્ફકુ જીગારથી;
 ધિ ક વદો એવુ મુખ, બીક ભાખતાણી ધરો,
 હીક નવ દ્રોણુ ડરો, થઈ મોટા મા'રથી;
 લડો લાખવાર જઈ, અડો અરિગણુ મધ્ય,
 પડો કે પાડો તમામ, શાધો શર સારથી !
 અરે રે ન અંગ મધ્ય, ઉમ ગ કરો જાણાય,
 જાણાય ન ગણના કેં, બીમ ભારે ભારથી. ૧૬૦
 અહો વડપ્રાત મારા, ક્ષત્રીવૃત્તિવડે સર્વ,
 મળ સૌ ઉદ્દેગ પામે, તેહ જાતિમાં થયા !
 તેના ધર્મ જણો તમે, ધર્મનંદન કે'વાઓ.
 માટે માનો માડેં કહ્યું, અર્ધા વારિમાં વહ્યા !
 મળપાલન કર્યાથી, ન અશુભ કૃત્ર થાય,

૧૫૯ સુધી જન—સારી યુધ્ધિવાળા પુરૂષો જણાવું ઇ—જે કે તમે
 તો જાણુ છો તથાપિ હું જણાવુ છું ! પુણ્યશાળી ઇ—તમે પુણ્યશાળી-
 ઓના પ્રાણરૂપ છો ! અથવા પુણ્યશાળી આત્મા છો ! (માટે હું તમને
 કહું છું) તેમ ઇ—તેમજ ક્ષત્રીધર્મધારી રાજ પોતાને નરમાત્રકેરો ધણી-
 રણી માને. સત્યવ્રતા ઇ—તમે વાણીના સત્યવ્રતા છો (માટે મારે કહેવું
 ખરું છે કે કેમ તે કહો)

૧૬૦ પ્રણે ડરો—દ્રોણથી ડરો. બીમ ઇ—ભારે ભારથી (લડવે-
 યા) બીમની કાઈ અર્ધી આગમ ગણના ગણાતી નથી ! અથવા બીમની
 આ ભારે ભારથી (ભારતી—વાણી)ની અર્ધી કઈ ગણના ગણાતી
 નથી !

સ્વધર્મને ત્યાગતા તો, જાણે નરકે ગયા;
 તજશે જો ક્ષત્રીધર્મ, હાથી હેલા મધ્ય થશે,
 કૂટકૂટ કે'શે મર્મ, વિના વનિહ તો દહ્યા !! ૧૬૧

સાજન વા દુર્જન હો, પુર્ણ પડિત વા મૂર્ખ,
 સ્વધર્મનાં કર્મ તજે, નીચ મોચધર તે;
 તમે નવ થાવ તેવા, વિચારો હૃદમા વાત,
 અભિમાન માન રાખો, શૂર ભાર ભરતે,
 પરાક્રમ પૂર્વજાં, પૃથ્વીશ થયા તો કરો,
 દિજ દેહ દમે જીએ, શૌદ આલ્યા ચરતે,
 સ્વધર્મ તજે જો દિજ, શિક્ષા તેને કરવા કો,'
 અરે થયા તમે તેવા, નામ નોધ્યુ નરતે ! ૧૬૨

મારા માહી બા નથી । રે રે હું ધરમધારી ।
 હવે નારી ના અમારા । કુશિનત ભવે દમા ।
 વેણુ પાળનાને કાજ, વેણુઆણુ ગ્રાત ખમો ।
 આપણા નથો આ સમો । રાઢયમા અરિ રમો ।
 કંપો વેરી શત જોઇ । ભાઇ ભવેડો ન કરો ।
 નાચું જોઇ બેરી રહો । શાત થઇને સમો ।
 અર ક્ષત્રીધર્મધારો । શે અંતી વાણી હમ્યારી ।

૧૬૧ ક્ષત્રિવૃત્તિ—જીમગ્રામ વગરે મારકૂટનો ધધો અર્ધા ઈ—
 તમે રાજ્યપાટ હારીએકા માટે અર્ધા તો તમે પાણુમા તણાયા છે ।

૧૬૨ મીચધર—મૃત્યુને ધારણ કરનારો—મુઆ જેવો શૂર ઈ—
 શૂરનો ભાગ ભરવાડે દિજ ઈ—જીએ, આ દિજ છે માટે તેઓ દેહ
 દમેડે; તમે મર્ત દિજ નથી તો શામાટે દેહ દમોછો ? નરતે—નકારામાં—
 અપકીર્તિમાં ।

વિના અસ્ત્ર નાખ્યા મારી ! વનભૂપ ચૈ ભમો ! ! ૧૬૩

યદને ધર્માત્માવાન, બેશી રે'ણું ક્ષત્રિયને,
ક્રિયા શાએ વધું કહો ? શિરોમણિ સ્વામ છે;
ધર્મી ચૈ ધર્ણીશ બેસે, કેમ ખામે પ્રાદુ' રાજ્ય ?
સમૃદ્ધિ ને સિદ્ધિ કેમ, મળે મહાનામ છે ।

માંસપિંડ પરાવીને, મત્સ્યજીવી મત્સ્ય મારે,
આજીવિકાને વધારે, ધર્મતણા ધામ છે ।

દુશ્મનને ડારે તેમ, ક્ષત્રી ધીર ધારે તેમ,
અંગ અરિ શારે તેમ, બાણતા તમામ છે. ૧૬૪

દૃષ્ટાત દયો દરકેડે', દૈત્ય બાઈ તેમના છે,
વડેરા વિષ્ણે મનાય, દેવધર્મી દાનવો;
દુશ્મન થયા તે જ્યારે, દેવે નાશ કર્યા ત્યારે,
દયા નવ ધરી રજ, બોધ મારો માનવો;
મોટા બય જેહ માર્ગ, તેહ માર્ગે જવું નકી,
બીજે પથે પજો નવ, આપણુ છું માનવો;
કપટથી કૂટયા દુષ્ટ, ગ્રાત દયા આણી નવ,
કયા એ શું બાણી નવ, પથ છે શું આ નવો ? ૧૬૫

૧૬૩ વન ઈં—તમે ભૂપ યદને વનમાં ભમો છો, એ શોકકારક છે ।

૧૬૪ ધર્ણીશ—પૃથ્વીપતિ ક્ષત્રિયધર્મન હિ સાપ્રધાન માનીને તજ્યા
હો તો, માંસપિંડ ઇં—માંસના ગોળાને આકડીમાં પરાવીને મત્સ્યજીવી
(માછલાંધી જીવનાર) માછલાને મારેછે અને પોતાની આજીવિકાને
વધારે છે તેને તમે અધર્મ માનો છો કે કેમ ? તે કહો

૧૬૫ આપણુ ઇં—તો આપણે તો માનવો (મનુષ્યો) છીએ,
(માટે દેવની પેઠે સત્ત્વોનો નાશ કરવા એજ હયિત). કપટથી ઇં—
દેવાએ દુષ્ટ દાનવોને કપટથી કૂટયા.

દક્ષાંતથી સિકાંતને, સિદ્ધ કરી શત્રુ સા'વ,
 કૂટી નાખે કપટથી, વીર વાર કરો ના;
 કપટ જો રૂચે નહિ, તો ભલે કરો ન તેમ,
 ધનુર્ધર ધનંજય, દિલ બિચ કરો ના;
 ગદાધર ભીમ સમો, દુઃખનો સમો શે દુખો,
 ઉવેખો ન આવી વેળા, કૃશી પડી કૂરો ના;
 પરાક્રમ પૂર કરો, શૂર નામ સાચું ધરો,
 હોંસ નવ આવી હરો, વૈરાગ્યને વરો ના ! ૧૬૬
 જે બલિષ્ઠ શિષ્ટ શૂર, તેહ સપરાક્રમથી,
 કમર સમર કસે, શત્રુ સામે થવાને;
 અનેક ન સાથ તેને, કદાપિ જોઈએ જાણી,
 એકલો જીતીને આવે, ન લે' સવા કવાને,
 શત્રુપક્ષ સેન મધ્યે, બેઠ પાડવા ન વાંચે,
 સ્વપક્ષ વધારવાને, થાય નવ રવાને;
 સ્વપરાક્રમે લડે તે, નામના કરે પોતાની,
 અડે અરિગણ મધ્ય, દૂણી દાખે દવાને. ૧૬૭

૧૬૬ કપટ ન કરવાનું કારણ કહેછે ધનુર્ધર ઈ.—ધનંજય (અર્જુન) સરખો ધનુર્ધર છે, માટે તમે દિલમાં કરશો નહિ ! ઉવેખો ન—ઉપેક્ષા (બેદરકારપણું) ન કરશો અને જુગાર રૂપી કપટમાં કૃશી પડીને તમે ફરશો નહિ. હોંસ ઈ.—અમને જે ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયો છે તેને હરશો નહિ.

૧૬૭ સમર—સંગ્રામમાં. ન લે' ઈ.—તે સવા (સારા વાયુ) કે કવા (નહારા વાયુ) ને જોતો નથી ! અથવા સવે કે અસવે જોતો નથી ! દૂણી ઈ.—શત્રુના સમૂહમાં દૂણી (જમણી) દવા (મૃત્યુનોગને) દાખે —અર્થાત્ આપે અથવા દવા રૂપી કોઈ ઉપાયને તે દૂણી (રીસાધને) દાખી નાખે !

ધરણીમાં ધન વનું, જીવિત વૃથા મનાય,
 જાણાય ન જન જીવ્યો, દ્રવ્ય એવું કામનું;
 તે દ્રવ્યનું જાણો તમે, મૂળ કારણ પિછાનો,
 પરાક્રમ મૌઢું એજ, મૂળ કો' તમામનું;
 એ વિનાનાં કારણ જે, તારણવાળાં ન તે તો,
 શીત ઋતુ વૃક્ષ છાયા, સેવન બદામનું;
 પરાક્રમ કરો પૂર, શૂરવીર સાચા થઈ,
 લડો ને લડાવો બ્રાત, નામ લેઈ શમનું. ૧૬૮
 સ્વાર્થ કુંતીસૂત્ર ! જેને, સાધવાનું મન હોય,
 તેણે આ દષ્ટાંત જોવું, આચરવું એમ તો;
 કૃપીકાર જેમ નાખે, કણ પૂર્વક્ષેત્ર માંય,
 સ્વાર્થ તેમ ત્યાગિયે જો, પામિયેજી સ્ત્રી તો;
 તેમ કરતાં કદાપિ, ઉલટો અનર્થ થાય,
 સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થાય નવ, વધી પડે વે'મ તો;
 તો તેવો ઉદ્યોગ નવ, કરવો કદાપિ જાણો,
 ખુલાસો કરું છું ખાતિ, ટાળી જાય વે'મ તો. ૧૬૯
 તેવો ઉદ્યોગ કર્યાથી, જેમ રાસભ શરીરે,
 ખંજવાળ્યાથકી નકી, સ્નાન રૂપ દુઃખ છે;
 તેમ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, માટે માનો નૃપ મારું,
 કૃપીકાર દષ્ટાંતમાં, દષ્ટિ દીધે મુખ છે;
 અણ્ય ધર્મ ત્યાગી કરી, મહાદુર્મ સેવી કરી,

૧૬૮ શીતઋતુ ઈ—જેમ શીતઋતુમાં વૃક્ષની છાયાનું મેવન બદા-
 મની કીમત જોઈતુ છે તેમ પરાક્રમ વિના બીજાં બધાં દ્રવ્ય મેળવવાનાં
 કારણ (સાધન) ઘટ્ટ છે ૧૬૯ કૃપીકાર—જેસૂત. પૂર્વ—પેદેશાં—પ્રથમ

નામના તો એવી કરી, ધન્ય માત કૂખ છે;
 એવાનો આચરનાર, તરી ગયો ત્રણ લોક,
 ધન્ય ધન્ય તે કે'વાયો, માંડ્યું તેણે મુખ છે. ૧૭૦
 મતિમાન કરે કણું, જાણાવી દઉં તે જીવિત,
 પિછાનો પ્રયુક્ત પૂરી, કહી નાખું આજ હું;
 મોઠડાં ઢાળી જે મુખ, મિત્ર જેવું માન રાખે,
 દાવ અરિનેજ દાખે, વળી કહું રાજ । હું;
 ભીંતરથી શત્રુપણું, રાખનાર નર જોઈ,
 હાણાવવો રાયે નકી, કહું સર્વ કાજ હું;
 મરાવવા મિત્ર એવા, બલે સગા બ્રાત હોય,
 ધરવી ન દયા ઉર, લગાડું ન લાજ હું. ૧૭૧
 અપરાક્રમી જો હોયે, શત્રુ રૂપ ધારી વપ,
 અણુદા મળી આવ્યો તો, આમ ત્યાં કરાય છે,
 ગુપ્ત મિત્ર પોતાનાથી, વશ કરી લેવા તેમ,
 પછે હાણવા તમામ, દુશ્મિને કરાય છે,
 શિષ્ટને બલિષ્ટ હોય, શૂરવીર શત્રુશિર,

૧૭૦ રાસમ—અધેડો જેમ અધેડાને શરીરે ખંજવાળતા મેલા થયાપ
 અને તેથી નાહાવાનું કષ્ટ વેઠવું પડે કૃપીકારના દૃષ્ટાંતનું દાષ્ટાંત કહે છે:
 અદ્ય ઇ—જેમ ખેડૂત થોડા દાણા નાખી દેઈને ઘણા દાણા લાવે છે તેમ
 તમે પણ થોડો ધર્મ તજવો પડે તો તમે અને તેથી મોટો વર્મ ઉપાર્જન
 કરો માંડ્યુ ઈ—તેણેજ ધન્યવાદ લેવાનું મુખ માડ્યુ—શરઆન કરી.

૧૭૧ “પરોક્ષે કાર્યં દતારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ । વજ્રવેત્તાદશ મિત્ર વિપકુર્મં
 પયોમુલ્લમ્ ॥” —“પરોક્ષમા કાર્યના અગાડનાર અને મોઢે મીઠું બોલનાર
 મિત્રને મોઢા આગળ દૂધભરેલા ઝેરના ઘડા જેવો જાણીને તજવો ” એ નીતિ-
 શાસ્ત્રના વચનનો બોધ કરે છે મોઢા ઇ.

પરાક્રમ પૂર કરી, તે શું તો લડાય છે;
 તમે કર્યું જેમ તેમ, અદ્ય દંડ સાંત્વનતા,
 નવ થાય એવા પર, ભરતે ભરાય છે !
 સવિતાની જુઓ સોઇ, કવિતા કરે કવિ કો,
 રવિતાની રીતિ ડડી, નૃપના છે કામની;
 અખર કિર્ણોએ કરો, પાલન મળનું કરે,
 પ્રખર કિર્ણોએ કરી, મળ ટાળે નામની;
 તેમ મળ પાળો જૂપ, પરાક્રમે અરિ હણે,
 સવિતા સમા થઇને, હાક દીને હામની;
 ઊઠો ઊઠો વડ વીર, દઢ ધીર ધરો કરી,
 હીર હેલા મધ્ય હરો, રડે અરિકામની !!
 સત્રીકેરો ધારો ધર્મ, પર્મ કીર્તિ પામે તેમાં,
 શર્મ ગ્રહો અર્પો સૌને, સાંત કરો સ્વામની;
 આપણા પિતાએ કર્યું, પિતામહે કર્યું જેમ,

૧૭૨

૧૭૩

૧૭૨ અપરાક્રમી શત્રુને બેદ કરીને વશ કરવાની રાજનીતિ કહે છે:
 શુભગિત્ર ઈં. પણ તમે જે રાજનીતિ ધારી છે તે ઉસડી છે: તમે ઈં—
 પણ તમે જેમ કર્યું તેમ એવા (દુર્બોધન જેવા) શત્રુપર અદ્યદંડ પણ ન
 ધરાય કે સાંત્વનતા (સાંતિ) રાખીનેએથી પણ ન રહેવાય! ત્યારે શું થાય?
 ભરતે ઈં—એ તો ભરતામાં ભરાય છેજ. અર્થાત્ એમ રહેવાથી તો ઉસ-
 ટી તેની આખાદી થાયછે! (માટે એમને તો હણવા એજ નીતિ છે).

૧૭૩ સવિતાની ઈં—કોઈ કવિ કવિતા કરે છે તે પ્રમાણે તમે સવિ-
 તાની (સૂર્યની) મોઢ જુઓ. રવિતાની—સૂર્યપુત્રાની. અખર—કામળ.
 પાલન કરે—(જટિ કરીને). પ્રખર—અત્યંત તીક્ષ્ણ પ્રભ ઈં—પ્રગલ્ભ
 નામની પણ ટાળે—પ્રગલ્ભ નામ પણ ન રહેવા દે—નામ કરે (તાપ કરીને)
 હાક ઈં—દિગ્મતની હાક દેવી—દિગ્મત આખી હાકી બેઠું. દીર—ગળ
 (શત્રુનું) રડે ઈં—કે જેથી ગત્રની ઓઓ રડે !

ઇત્યાદિકે કર્યું તેમ, કરી તારો ભામની;
 વેદશાસ્ત્ર સંગત છે, નિશ્ચે માનેા મારી વાત,
 ઉણટે પથે જો પજો, કકળાવી કામની.
 તો તો થયું ગયું સુખ, દુઃખદિન આત્રી પડ્યા,
 કીર્તિ ફૂડી થઇ જાણો, તમે તો બદામની ! ૧૭૪
 તપશી જે તપયતી, કીર્તિ કમાય રૂડી,
 ક્ષત્રિય કમાય તેથી, વધુ અરિ મારતાં;
 કમર કરીને શૂર, સમરમાં ઉતરે જ્યાં,
 ભમર અરિની જીંસે, શૂરત્વ સંભારતાં;
 મરે છે વા મારે પોતે, મરતામાં પામે સ્વર્ગ,
 મારતામાં કીર્તિકન્યા, ધ્યાને શુભ ધારતાં;
 વાહ વાહ વધાય છે, ધન્ય જીવ્યું ગાતું તેતુ,
 બીજા બાપડા તમામ, વગોવાયે હારતાં !! ૧૭૫
 મળકેરી કળ ભાજો, સળ થઇ માને સર્વ,
 ધળ ભાગી ધર્મકેરી, દુઃખ થશે તથકી;
 સવિતા ન અર્પે મુખ, અંદ્ર ઐષધી ન પાપે,
 અરે હાય કરૂં કેમ, રે'વાશે શાથી ટકી ?
 વૃષ્ટિ કરશે ન મેઘ, સૃષ્ટિ પીડાશે સરવ,
 કાટી એમ મળ કહે, વાત મારી છે નહીં;
 એવો અવસર જોઇ, જલણું ન ભડા જૂપ,

૧૭૪ શર્મ—સુખ. સ્વામની—પત્ની—દ્રૌપદીને ભામની (સ્ત્રી—
 દ્રૌપદી)ને તારો (દુઃખથી). બદામની—(કીર્તિ).

૧૭૫ તેથી ઈત—તેથી વધારે કીર્તિ શત્રુ મારતાં ગણી શકે. ભમર
 જુસે—ભમરો જુસી નાખે—મતલબ કે નાશ કરે.

માની મારું વેણુ ઊઠા, ઝાઝા ના થવું જકી ! ૧૭૬
 જીઆ ઘેરેઘેર તમે, નિંદાયછે દુર્યોધન,
 રક રાજ મધ્ય અતિ, એ સૌ સારી સોઈ છે;
 ભીખાદિક દ્રાણ ગુરુ, રાજ નથી એના પર,
 એના વખોડે સૌ એને, હોવાની તે હોઈ છે;
 આ ઘડીએ ચૂકો નહિ. દાવ આપ્યા મૂકો નહિ,
 રૂકો નહિ કરો રાઠય, કીર્તિકન્યા રોઈ છે;
 તમે રમ્યા ધૂત જ્યારે, ત્યારે આમ કે'તા સર્વ,
 ગર્વ ધરી કરે આ શુ, આવો રૂડો કોઈ છે ! ૧૭૭
 વાહ વાહ કે'વાઈ મૈ, વૃધો પણ વધા આમ,
 ધન્ય ધન્ય યુધિષ્ઠિર, નવખંડ નામના !
 મોહ જીત્યો મોટો અરિ, કૃપણતા તજી કૂડી,
 લોભને લગાવી લાત, મોટેરી છો મામના;
 ભયયકી ભાગ્યા નહિ, સત્યધર્મ ત્યાગ્યા નહિ,
 ઘણું થયું હવે ભૂપ, દાવ જોયા દામના,
 અવસર જોઈ આવો, કેર કરો અરિપર,

૧૭૬ તમે રક્ષણ નથી કરતા તેથી પ્રજા પીડાય છે તેનું પાપ તમને
 લાગશે, એમ કહીને પાણી ચઢાવે છે પ્રજાકેરી ધનઃ ન અર્પે સુખ —
 (પ્રકાશ વગેરે ન દેખને).

૧૭૭ એ સૌ ધન—અર્થાત્ દુર્યોધન ઉપર જ્યા સુધી પ્રજાની અ-
 પ્રીતિ તાજ છે ત્યા સુધી આપને સારી સોઈ (અનુકૂળતા) છે. રૂકો નહિ
 —અટકો નહિ રોઈ છે—અર્થાત્ શત્રુની કીર્તિ નાશ પામી છે. અથવા
 તમે રોકાયા માટે કીર્તિ રૂપી કન્યા (વરી શકતી નથી માટે) રોઈ રહી છે.
 ગર્વ ધન—દુર્યોધન ગર્વ ધારીને આ શુ (અકાચ) કરેછે ! અર્થાત્ શત્રુ-
 ઝોની નિંદા એ આપણી અનુકૂળતા છે.

ભુંડું કોઈ ભાષે નહિ, સમ ખાઉ રામના, ૧૭૮.
 તમે કે'શો લાગે પાપ, બોલ્યુ અબોલ્યું કરંતાં,
 સમજવું સે'લી વાત, એ માટે અમે જુઓ;
 ક્ષત્રીધર્મ ધારી નૃપ, રાજ્ય ત્રે'વા કાજ કદી,
 પાપાચર્યું કરે પૂર, ખર્ચે'શો ખાંતે જુઓ !
 યજ્ઞાદિક કરી ટાળે, પૂર પાપને પ્રજાળે,
 સત્ય પછેથી સંભાળે, અશ્વ સતીના લુઓ !
 દઇને દષ્ટાંત ભૂપ, સિદ્ધાંતને સમજવુ,
 માની જાવને મહાંત, જુગ આવ્યો આ જુઓ, ૧૭૯
 પાપ કરી પામ્યા રાજ્ય, પછે પુણ્ય કરે પ્રૌઢ,
 ગ્રામ દિવને દે ઘણા, ગાયો દે ગણી ગણી;
 ચાચકે જે ઇચ્છી વાત, તેહ તર્ત આપે નૃપ,
 દુઃખદિન જાય તેના, ભાખું શુ ભણી ભણી,
 રાત્રિકેરા તિમિરથી, મુક્ત થાય અ દ્ર નેમ,
 તેમ મૂકાયે નૃપાળ, પાપ સૌ હણી હણી;
 માનો માફ હે નૃપાળ, કૃપાળ કરણા કરી.
 દયાળ જાણોને દુ ખ, કષ્ટ તો શણી શણી ! ! ૧૮૦

૧૭૮ મોટરી ઈ—તમે મોટી મામ(મયાદા)ના છે ૧૭૯ જુગ
 ઈ—હવે આ કળિયુગ આવ્યો છે તેને તો જુઓ ! અર્થાત્ આ કેવળ
 ધર્મને વળગી રહેવાનો સમય નથી, પણ જે પાપથી મોટો ધર્મ થતો હોય
 તે પાપ કરીને પછી ધર્મવડે તે પાપને દૂર કરવાનો સમય છે .

૧૮૦ રાત્રિ ઈ—જેમ દિવસનો ઉદય થતાં ચંદ્રમા રાત્રીના તિમિર
 (અંધકાર)થી મુક્ત થાય છે, તેમ રાજા પણ યજ્ઞાદિકના પુણ્યના ઉદય-
 વડે પાપથી મુક્ત થાય છે. શણી શણી—માંભળી માંભળીને.

પ્રજાકેરો પ્રેમ જીઓ, નેમ જોઈ સંશે જીઓ,
 રે'મપથ પજો ભૂપ, વે'મને વિડારીને;
 માને પ્રજાજન આમ, કામ કથળ્યું કહેછે,
 રામ જપે દા'રો રાત, રામને સંભારીને;
 શ્વાનચર્મ મધ્ય દુગ્ધ, મુગ્ધ મહિલાને વાત,
 શૂદ્રને સીખાવા વેદ, ધ્યાને જીઓ ધારીને;
 હિપચોગી નથી જેમ, તેમ દુર્યોધન કાજ,
 રાજ્યપ્રાપ્તિ માને સર્વ, રહ્યાં યાકી હારીને !! ૧૮૧
 સત્ય સાચવવા માટે, ઘાત કેટલાના થશે,
 વાત તે વિચારો ભૂપ, માની જાઓ માહરં;
 રાખભડત પ્રજા સર્પ, રડી રડી મરે સર્પ;
 અમારોય ગળે ગર્વ, હતું કર્યું જાહરં,
 સૌના જીવ જામ એમ, વે'મને નાજો વિડારી,
 ખાંતે કોમ ધાગે તમે, લંબાવો ન લાહરં;
 અતિ દહ્યું થયું ઘણું, માન્ય માન્ય માની જાત,
 કારજ કરો લે હવે, પાણી જોયું તાહરં !! ૧૮૨
 પ્રજાને અમે તમામ, માર્ગ કષ્ટ માંહી લેખી,

૧૮૧ નેમ—નિયમ (પ્રજાનો). રે'મપથ—દયાને. માર્ગે (પ્રજા ઉપર). શ્વાન ઈં—જેમ શ્વાનના ચર્મમાં દૂધ રાખતું ધરિત નથી, જેમ મુગ્ધ (મૂર્ખ—અલેતી) મહિલા (સ્ત્રી)ને (છત્રી) વાત કહેવી ધરિત નથી, તથા શૂદ્રને વેદ સીખાવવા ધરિત નથી, તેમ દુર્યોધનના હાથમાં રાજ્ય રહે તે પણ ધરિત નથી. બહુપ્રમાદકાર.

૧૮૨ રાખભડત—રાખ ઉપર પ્રીતિવાળી હતું છં—જે હતું તે તમને જાહેર કરી દીધું । વે'મને છં—માટે વચન ફેવતાં પાપ થશે એવા વેહેમનો નાસ કરો લંબાવો ઈં—વાત લાહરે નાખીને—આજ કરીશું, કાલ કરીશું, એમ લાંબો વખત ચલાવીને લંબાવો નહિ—મોડું કરો નહિ.

મુકત કરો મહીપાળ, વારવાર શું કહું;
 ઊઠો સન્ને શસ્ત્ર તમે, અસ્ત્રવાળા કરો હાથ,
 સાથ આ સૌ તેડો બ્રાત, કબ્લ સહ્યું આ બહુ !
 દિવનને ખોડાવી કરી, સ્વસ્તિવાચન કરાવો,
 ડરાવોને દુરિમનને, રાડચમાં રાજ રહું;
 દુઃખે દૂખ્યા તારો બ્રાત, વારો યુદ્ધકરો આણી,
 પારોપાર પડયાં વેણ, ખેંચી તે કા'ડો સહુ. ૧૮૩
 વધુ વાર કરો નહિ, દુરિમનથી ડરો નહિ,
 હામ રજ હરો નહિ, કરવાનુ તે કરો;
 પચાનન મુખ જેવા, પાંચ બંધુ સાથ લેઈ,
 રણમાં સિધાવો રાજ, કર્ણ અરિના ધરો;
 એકને ન છોડે કોઈ, પચની જ્યાં સોઈ હોઈ,
 રામા યમની રે' રોઈ, દિલમાં રોણે ડરો;
 ગન્ધપુર ગાજી ચડો, વાજી નેડયા રથે અડો,
 લાજી જાય અરિ તડો, મારો કે બ્રાતા ! મરો ! ૧૮૪
 મરતગણથી જેમ, મઘવા વીંટાઈ શોભે,
 દોભે અરિગણ નેઈ, શોભા એ સલૂણી છે;
 હજી દેવ દાનવને, બ્રાત હજી માનવને,

૧૮૩ મર્ણકબ્લમાંની—મરણતુલ્ય દુઃખમાં. પારોપાર ઇ—રાત્રીએ
 કહેવાં વચન ડી જાણ અમાગ હૃદયમાં પારોપાર પડયાં (ચોટયા) છે તે
 સહુ ખેંચી કાઢો. અર્થાત્ વેર લેવા નૈવાર થઈ જાઓ !

૧૮૪ પચાનન ઇ—પચાનન (મિંદ) ના મુખ જેવા —અર્થાત્
 વિકાળ. રામા ઇ—તો સાક્ષાત્ જમરામની ગ્રી પણ રડીને રહે—અર્થાત્
 જમરામ પય મૃત્યુ પામે, તો ખીનની તે શી તાવ કહેતી ? ગન્ધપુર—
 હસ્તિનાપુર બહી. લાજી જાય ઇ—જેવી રીતે રતુના લાજી જાય તેમ
 તમે તેમના પર હસારો કરો.

તેના જેવું સેન સર્વ, રાકે સંખ્યા દુણી છે ।।

નરનારાકારી ગદા, ભીમભડ કને ભાજો,

વેગે મન વાજો વ્રાત, હણો દુષ્ટ નાણી છે;

જાણાય છે વ્યામ્રમુખ, અજા કરતાં છે સે'લ,

દંતે મેલ ચડ્યો મહું, પોચીપચ પૂણી છે ।

૧૮૫

કિરીટીની કરામત, કોઇથી કરાય નહિ,

બન્ને કરે મારે બાણ, યાકનાર જે નહિ;

નકુલ ને સહદેવ, કાળને કંપાવે અટ,

મારા જેવો વડો વીર, એક પાણુ છે તહીં ?

અમું 'યું' કહું વખાણુ, હાણુ હેલા મધ્ય કહું,

કોનો ડરાવ્યો ન ડરું, સત્ય વેણુ છે સહી;

મતિજા છે મૂર્ખું મારી, અરિ હણું એટલા હું,

યમને ભૂલાવું નિશ્ચે, લખતાં વાડ વહી ।।

૧૮૬

વળી સા'યકારી જુઓ, સંશય જુઓને સાચ,

વાચ મારી મિથ્યા નથી, સૃંજય સૌ સા'ય છે;

સખ્યા ગણતાં તેમની, સરસ્વતી હારી જાય,

રાય પછે શોચો શોણ, આય તેની વાય છે;

કારમા જે કેકય મૌ, સા'યકારી આપણા તે,

૧૮૫ મરતગજથી—દેવના મમદથી મધવા—ઉદ્ધ. શોભે—ખજ-
બળી ઠોઠે. ગોભા ઈં—એ ગોભાને મનુષી (મીઠી) માનવી. અર્થાત્
આપણી પણ એવી શોભા યને । દુણી—જમણી. નાણી—(આપણા)
દેવાદાર.

૧૮૬ છે તહીં ?—અર્થાત્ નથી યમને ઈં—દું એટલા મનુષ્યોને
મારું કે તેમ કરીને દું યમરાજને પાણુ વહી (મરેલાનું લેખું લેવાનો
ચોપડો) લખતા ભૂલાવું । અર્થાત્ ઘણા યજુઓને મારું.

પછે ડર કોનો ગણો, વાયુ વર વાય છે;
 વૃષ્ણિકુળકેતુ કૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા દે,
 છતે કોણ તેને કહો ? રૂકું સહુ રાય છે ! ! ૧૮૭
 આવા સાંયક અરિના, ગણવોને ગુણનિધિ ?
 જાણવાની છે જરૂર, જાણાવી સુખી રહો;
 સાંયક જો એક આવો, દેખાડી દો દુરિમનનો,
 સાયક ન ધરું કર, જાણતા હો તો કહો ! !
 વીર વાર એટલી છે, વજો યુદ્ધમાટ પાછા,
 નમશે અરિ આવીને, લક્ષણા મારી લહો;
 દંદ્રમથ આપે તર્ત, રત્ત ત્યારે કરો આવી,
 ગજપુર જોએ મારે, વક્તા મધ્યે વહો ! ! ૧૮૮
 કર જોડી કહું જાત, મહીપત મૂકું માન,
 માફ કહું માની ઊઠો, ગયુ પાછુ વાળવા;
 નેહ નમાવું છું શીશ, કષ્ટે કાય કંપે ઘણી,
 ઊઠો ઊઠો શૂરમણિ, દીનત્વ આ ટાળવા;
 દૂટાઇને કાનનમાં, શૂરવીરે મરણું તે,
 સાચમાચ સાફ નથી, લણું ઘોને લાળવા !
 ગોપ્રાક્ષણપ્રતિપાળ, અળગાની લ્યો સંભાળ,
 જ તને રીઝાવો રાજ, યુદ્ધ મધ્યે માલવા ૧૮૯

૧૮૭ સંજય—સંજય નામે કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયો કેકય—
 કેકય દેશના ક્ષત્રિયો વાયુ ઇન્—શુભ શકુન સચવનારો વર (શ્રેષ્ઠ)
 વાયુ પણ વાય છે । વૃષ્ણિકુળકેતુ—વૃષ્ણ નામે કુળમાં ધન ૩૫.

૧૮૮ સાંયક—મદદગાર. સાયક—ખાખૂ. લક્ષણા—તર્ક. જોએ—
 જોઇએ. વક્તામધ્યે વહો—અર્થાત વાંદા ચાચો ।

૧૮૯ કાનનમાં—જંગલમાં. ગોપ્રાક્ષણ ઇન્—તમે ગોપ્રાક્ષણ પ્રતિપા-

દાનેશ્વરી તમે વડા, મનસા પૂરક મોટા,
 ખોટા નવ થાવું જાન, મનસા મારો પૂરો;
 શોચ ટળી જશે સર્વ, ગર્વ અરિકરો ટળે,
 પર્વ મોઢ મળે આવી, ઝાઝા શાકાને ઝૂંચે !!
 માનો માનો મહીપાળ, ભીમભડ વદે આમ,
 છતી રસાતળે જાય, છૂંદા યાય ના ચૂરો;
 વાર વાત રૂચી કહો, વાર નવ વધુ કરો,
 બધુ તણ ઊઠો જાત, થયા સજ આ ચૂરો !! ૧૯૦
 અરે મૂઠ યુધિષ્ઠિર, સૂર્યે સૂર્યપણું તજ્યું,
 તથાપિ વદે ન મુખ, ધ્યાનમાં ધિઃકાર છે,
 શીતળ અગ્નિ જાણાયો, કોમળ ગાણાયો કાળ,
 તથાપિ ન રીઝ્યો રજ, સાર કે અસાર છે;
 કુષ્ટ કર્મ માફ કરી, હૃદયને સાફ કરી,
 તેડવાને આપ્યો યમ, ન જાણે ગમાર છે,
 શનિશ્ચરાદિક ગ્રહ, વાંકી વેળા સીધા થયા,

ણ છે, ત્યારે અખળા(દ્રૌપદી)ની સંભાળ લ્યો, કેમકે અખળા પણ
 ગાયત્રી વૃદ્ધ છે. 'ગોશ્વાલપ્રતિપાદ' વિશેષણ સંભાળ લેવા રૂપ અભિપ્રા-
 યથી મૂકેલું છે. માટે પરિકરણકાર.

૧૯૦ ઝૂરો—અખાઓ—કુ ખી યાઓ છતી ધૃ—કૌરવો રસાતળે
 (રસા-પૃથ્વી+તળ-પૃષ્ઠ) પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર. આપણને છતી જાય, એમ
 કહેતાં મારી જીભ કેમ ચૂરો ન થઈ જાય ! અથવા, કૌરવો આપણને
 છતીને રસાતળમા પણ જાય (પૃથ્વીની નીચેના પાતાળમાં જઈને પણ
 જીવતા રહે) એમ કહું કહું તો મારી જીભ ચૂરો શામાટે ન થાય ! અર્થાત્
 આપણને છતીને કૌરવો જીવતા રહે એ તો આશાજ ન રાખવી ! વાર ધૃ—
 —વાર હવે તમે એમ કહો કે તારી વાત મને રૂચી (પમંદ પડી)

મગરૂરી કરી ત્યારે, ખાંતે કહે ખાર છે. ૧૮૧
 બોલતો નથી શું અલ્યા, બકધ્યાની થઈ બેઠો,
 માણ લેઈ પેલા તારા, પછે અર્પુ આ તને;
 હજીએ ન બોલતો શું, બોલકો થઇને બેઠો,
 ભવોભવ રે'ને એવો, મૂર્ખ લેખિયો મને !
 સો કરી મેં સીધી વાત, ઉત્તર ન એકરો,
 આપિયો અલ્યા તં આજ, જાણીતો થયો જને;
 રક્ષા મધ્ય ઠંકાયલો, પ્રલયકાગે પાવક,
 જાણો અને નાણો નર, રખે જાણો કો કને ! ! ૧૮૨
 વરસો મૂશળધાર, વરસાદ વાર વાર,
 ગિરિ કાંઈ ગણે તેને, તેમ નૃપે ત્યાં ક્યું !
 છિદ્ધર છણાઈ જાય, જળ આવી મળે જ્યારે,
 અબ્ધિને શાનો વિચાર, રૂપ ગંભીર ધર્મ;

૧૮૧ હવે ભીમનુ શૈવ સ્વરૂપ વર્ણુ છે. અરે ઈં સૂર્યપણું—પ્રકાશ અને ગરમી. તથાપિ ઈં—સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ અને ગરમી કદી તજતો નથી, તેમ છતાં એ અસંભવિત વાત બની ગઈ; અને તારે તારા મુખથી બોલવું, એ તો સંભવિત છે, તથાપિ તું બોલતો નથી અને ધ્યાન ધરીને બેસી રહ્યો છે, ત્યારે તારા એવા ધ્યાનમાં ધિ.કાર છે ! અસંભવનો સંભવ વર્ણ્યો છે મારે અસંભવાલંકાર. શીતળ ઈં—સૂર્યના દૃષ્ટાંતની પેઠેજ અગ્નિમાં શીતળતા, કાળમાં કોમળતા, ૫મમા દુષ્ટ ક્રમે માફ કરવાનો શુભ, વાંકી વેળાએ ગનિશ્વર ગ્રહનું સીધા થવું, એ સર્વે અસંભવનાંજ દૃષ્ટાંત છે. મતલબ કે કોઈ પ્રકારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા નહિ.

૧૮૨ પછે ઈં—પછે આ મારા પ્રાણુ તને આપું ! મૂર્ખ ઈં—શું તં મને મૂર્ખ જણ્યો ! ગદ્યા ઈં—પણ હે નર જગતને પ્રવચ કરનારો પાવક (અગ્નિ) જેમ રાખોડીમાં ઠંકાયલો હોય તેવો મને જાણો; રખે કો મારી કને જતા ! અથવા હે મનુષ્યો ! આ યુધિષ્ઠિરને રાખોડીમાં દાંકેલા પ્રલયકારી પાવક જેવો જાણો, તેથી કાઢ, તેની પામે જશો નહિ !

એવી વાત જાણે કદા, તદા ભીમભડ શાનો,
 સદા ક્રોધકેરો સેવી, ક્રોધને જાણે વર્યું;
 બૂચટ ! ન બોલે હજી, બુદ્ધિહીન ! બેસી રહ્યો,
 અવજ્ઞા કરે શુ અલ્યા ! નીચપણ આ નર્યું ! ! ૧૯૩
 પેર પેરનો પવન, વાયો વેગ કરી અતિ,
 તોય નવ ગિરિરાજ, કંપિયો ત્યાંહી રતિ;
 તદા ગદા લેછે ઊઝ્યો, ભીમ બ્રાત મારવાને,
 પૃથ્વીમાં પછાડ્યો પાદ, ગર્જી દેખાડી ગતિ;
 મૃગપર સિંહ જેમ, તરાપ મારીને પડે,
 તેમ સાલ્યો યુધિષ્ઠિર, ક્રોધે મૂઠ ચે મતિ;
 કૃષ્ણાકૃમ્ભ શ્વાડી આલ્યા, જ્યાં ત્યાં કરી ઝલ્યો ભીમ,
 ક્ષમા કરો કરો કહે, કૂર કર્મ આ અતિ ! ! ૧૯૪
 ભીમભડ કહે ભાગો ! અનુરાગો આવાપર ?
 વાગાવનો નાગો નર, ગદાઘાત કામનો;
 હજી નવ હેલા મધ્ય, અવધ્યનો વધ કરું.

૧૯૩ ગિરિ ઈ૦—અર્થાત્ રાજા ભીમનાં એવાં વચનથી ન ડગતાં
 બોલ્યા આલ્યા વિના સ્થિર બેસી રહ્યો ! હિલ્લર—ખાળોચિયાં. છલાછ જામ
 —છવી જામ—ઉભરાઈ જામ. એવી ઇ૦—રાજા ગંભીર છે માટે મારી
 સારી માઠી કહેલી વાતોને ગળી જાય છે અને જવાબ આપતો નથી,
 એવી વાત જો ભીમ સમજે તો તેને ભીમભડ કેણુ કહે ? અર્થાત્ ભીમ
 એવું સમજતો નથી. ન સમજવાનું કારણુ કહે છે: ગદા ઇ૦—કેમકે તે
 સદા ક્રોધનો સેવી (સેવનાર) હતો, તથા તે ક્રોધને વર્યું (વરવાનું કામ)
 જાણતો હતો બૂચટ !—મૂર્ખ. (યુધિષ્ઠિરનું સંજોગન). અવજ્ઞા—નિરસકાર.
 નીચપણ ઇ૦—આ તો તારું કેવળ નીચપણું છે !

૧૯૪ પેરપેરનો ઇ૦—રૂપકાલંકાર. પવન—(ભીમની વાણી રૂપી).
 ગિરિરાજ—(યુધિષ્ઠિર રૂપી). બ્રાત—બ્રાતને (યુધિષ્ઠિરને).

નવ જો હું નર થઈ, તો થયો બદામનો;
 મારવા ઘો મૂઠમતિ, રૂડી રતિ રૂડી એની,
 ધર્મી થઈ બેઠો અતિ, વાંક કસો વામનો !
 રવોરવ નર્ક વિષે, હણું નવ તો હું જઈ,
 ખર્જ સર્વ સાચા સમ, નથી ખોલ નામનો !
 કૃષ્ણ કહે થયું અતિ, થઈ ગયું મર્ણુ એનું,
 હવે શાંતિ ધર્યા શૂર, કહું મોત મોટાનું;
 ભર્યા માનવંતા મધ્ય, માન લેવું મોટાકેરું,
 મર્ણુ તેનું તેહ નિશ્ચે, ભલે ખરા ખોટાનું;
 ભીમભડ વધો ત્યારે, છવતો ન મૂકું એમ,
 છવાડું જો ઉત્તર દ, જોયું જન જોટાનું;
 કરે સાહી હલાવતાં, ભૂમિ ભડ પડ્યો જૂપ,
 અવદશાએ ઉઠાડ્યો, રહે જાનું છોટાનું ! !

૧૯૫

૧૯૬

૧૯૫ અનુરાગો ઈ૦—અરે ! તમે આવા (નિર્લજ્જ) ઉપર શામાટે અનુરાગો (પ્રીતિ કરો છો) ? વાગાવનો—લાંબ રૂપી વસ્ત્ર વિનાનો હણું ઇ૦—જો હું એને હેઠામા હણું નહિ, અને એ અવધવ—વધ ન કરવા યોગ્ય- (મોટો ભાઈ હોવાથી) નો જો હું વધ ન કરું, તો હું બદામનો (તુચ્છ કીમ-તનો) થયો, એમ જાણવું. વાંક ઇ૦—આ તો અતિ ધર્મી થઈને (અર્થાત્ વનવાસી થઈને) બેઠો, પણ વામનો (દ્રોપદીનો) શો વાંક કે જેથી તેણે પણ એના જેવીજ ધર્મિણી થવું જોઈએ ? પ્રતિજ્ઞા કરે છે: રવોરવ ઇ૦. રવોરવ—રૌરવ. નામનો—મિથ્યા.

૧૯૬ ભયે ઇ૦—ભલે તે ખરેખરા ખોટો હોય, તથાપિ જો મોટો ગણાતો હોય તો તેનું ચાર મંભાવિત પુરૂષોની વચ્ચે અપમાન કરવું એજ તેનું મોન છે ! અથવા પછી ભલે તે ખરો હોય કે ખોટો ! જોયું ઇ૦—શું એણે મને પાગ એના જોટાનું (ખરાગરનું) જન (માણસ) જોયું કે ? અવદશાએ ઇ૦—ભૂમિ પડ્યો ત્યાંથી પાછો તે ગિફવા પામતાજ નહિ, પણ

નિખરાઈ ગયા કેશ, વેશ તો વિચિત્ર થયો,
 વ્યાધ અન્ન કને ઊભો, જોતાં તો જાણાય છે;
 પુણ્યના પ્રભાવથી કે, બલાદિકવડે બધું,
 અવળાનું સવળું આ, ભણતાં ભણાય છે;
 નર વારે કેસરીને, કંપ્યા વિણ અન્ન ખેડું,
 અવનવું ભાજો બલા, તાણતે તાણાય છે;
 કૃષ્ણ કહે સમજાવું, શાંત કરે તને રાય,
 રાસ તણ આધો જાને, ગુણગ ગણાય છે ॥ ૧૯૭
 કૃષ્ણ કહે શાંત કરો, વચ્ચળી ગઈ છે વાત,
 ઘાત કોકકેરો થશે, સમજાવો શૂરને;
 પછે મનગમ્યું કરો, વારતામાં વાંકો થાય,
 સમજે ન સમજાવ્યો, પ્રજાળી દ પુરને;
 ક્રોધી વશ કરવાનો, ઉપાય તો રાય ! એક,
 સમજાવો શાંતપણે, આશા દઈ ઉરને;
 માનો માહરું તપાળ, વાર કરવાની વેળા,

એની અવદશા થવી બાકી હશે તેથી પાછો જોડયા । ક્રોધી કહેશે કે એ વાત તમે કેમ જાણી । તેનો કવિ ઉત્તર આપે છે: રહે ઇ—એ તો ક્રોધી છોટો (નાનો—હલકો) માણસ હોય તેની વાત જાની રહે પણ યુધિષ્ઠિર જેવાની વાત જાની રહેજ નહિ ।

૧૯૭ ક્રોધી ભીમ અને શાંત યુધિષ્ઠિરને કવિ રૂપકાતિશયોક્તિથી વર્ણુ કે વ્યાધ ઇ—યુધિષ્ઠિર રૂપી આજની પામે ભીમ રૂપી વાધ જોમે છે. અવળાનું ઇ—અર્થાત્ એ વાત ન ગને એવી છે તથાપિ બનીછે, તે કા તો તેમના પુણ્યના પ્રભાવથી કે તેમના બળ વમેરેના કારણથી બની છે. અતિશયોક્તિ । નર—યુધિષ્ઠિર. કેસરી—ભીમ. અથવા નર (અન્નુન) કેસરી (ભીમ)ને વારે છે. નર (મનુષ્ય) કેસરી (સિંહ)ને વારે (અટકાવે) એ પણ અસંભવ છતાં સંભવ વર્ણાયો છે માટે અતિશયોક્તિ.

અમો નવ લહું હવાં, શાંત કરો કૂરને.

૧૯૮

ભીમભડના ભવાડા, કાળજીવિતના આડા,

અદ્ય મધ્ય બાણી જઈ, રાય ઉચું ભાળતો;

કરમાયા કુમુદ્યુ, વદન ત્યાં ઉચું કર્યું,

તરણિનો તાપ તેને, રોમેરોમ બાળતો;

સત્ય સ્વામી ગોધ મધ્યે, અસત્ય ધણી ધ્રુજાવે,

રૂચે કેમ કરી તેહ, ખરું રૂપ ટાળતો;

કોમળતા કુમુદની, ગમે ત્યારે તો જણાય,

તેમ રાય રોઝી વઘો, સત્ય ત્યાં સંભાળતો.

૧૯૯

વા'લ આણી વીરને કે', ભીમભડ તારી વાત,

ગમે તેને ગોઠતી છે, મારે પણ આમ છે;

સમજાવું સર્વ તને, કશું રૂચે મન મને,

વારૂ લાગે વાસ વને, સા'યકારી સ્વામ છે;

ગોદ્યું આણુગોદ્યું કરી, જીવ્યા કિયા જન કહો,

દૃષ્ટાંત દઈ દેખાડો, ગતવિના ગામ છે;

શાંત થઈ બેસો સર્વ, પછે મેમ આણી વડું,

૧૯૮ કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને કહે છે: કૃષ્ણ ઇં. આશા ઇં—એના મનને એતું ધાર્યું કરવાની કાંઈક આશા આપીને.

૧૯૯ કાળજીવિતના આડા—મોત અને જીવતરની વચ્ચે. કુમુદ્યુ —પોપણા જેવું. તરણિનો—(ભીમ રૂપી) સૂરનો. યુધિષ્ઠિરની રિયતિ દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે: સત્ય ઇં—સાચા સ્વામીનો સોધ કરનાર સ્ત્રીને કે દાસને તેનો જૂઠો ધણી બનીને આવેલો કેમ પુરૂષ ધ્રુજાવે તેવી રિયતિ યુધિષ્ઠિર ની થઈ હતી! ખરું ઇં—સત્ય સ્વામીનું જે ખરું રૂપ હોય તેને દર કરતો હોય તે સી રીતે રૂચે?

સાંભળી લ્યો મારી વાત, હૈયે કેવી હામ છે !

૨૦૦

નૃપાળ મહિમાવાન, સત્યવ્રતવાન શૂર,

કામ ક્રોધ લોભ મોહ, મન્સર ન મદને—

જીતનાર જેહ થયા, આવે પથે તે ન ગયા,

કેમ રૂચે મને થવું, વાકાબોલા વદને;

વિચારી જો વાત જ્ઞાત, પાત પૂરો રહ્યો જીર્ણ,

જ્યાત ખરાકેરી ખૂટે, ખરેખરે વદને;

એક લોભ કર્પાચકી, કમાયલી કીર્તિ જાય,

કેમ કરી તેવું યાય, મોહ પામી મદને.

૨૦૧

ચોમાંચ થયાં નૃપાળ, પૂરણ પ્રસ્વેદ હવે,

કંપ કાયા જંપ વની, કરી રાય બોલિયો;

અરેરે હો બીમભડ, વાકળાણ હણે અંગ,

ઘાત કરચ ગદાચકી, તોલ સૌ મેં તોલિયો ! !

હવે ન સે'વાય હુંથી, ખરી વાત સર્વ તારી !

મારી કાંઈ સાચી નથી, છત વનો છોલિયો ! !

બળવાન દેવ ! દેવ, તારા સમો કોઈ નથી !

૨૦૦ મારે ઇ—તે બીજાને તો બલે ગોઠતી હોય પણ મારે તે આમ (આ પ્રમાણે) છે અર્થાત્ મને તે ગોઠતી નથી પણ બીજી વાત (હવે કહેવાશે તે) ગોઠે છે વાર ઇ—મને વને (વનમાં) વાસ કરવાને વાર (ઠીક) લાગે છે. ગતવિના ઇ—જેનો પાર પામરાની ગતિ નથી એટલાં બધા ગામ છે—અર્થાત્ અગ્રંખ્ય ગામ છે, તેમાંથી દૃષ્ટાત આપો કે કયા ગામમાં વચન ન પાળનાગ જીવ્યો ? હૈયે ઇ—અર્થાત્ મારા મનમાં શું કરવાની ઇચ્છા છે તે કહું છું.

૨૦૧ પથે—માર્ગે વદને—મુખથી પાત—વિનાશ મોહ ઇ—લોભ સાથે મોહ અને મદ બન્નેને પામીને પછી તેવું (મદિમા અને સત્યવ્રતપણુ મેળવા જોવું) કેમ કરીને યાય ?

પડદા આ કર્મતણા, ખરી વેળા ખોલિયો ! ! ૨૦૨

માનનાર મારું સર્વ, વાંકા થઇ વઢવા કે,
દેવગતિ નકી એહ, અકળ કળી અમે;
કરવું શું હવે પ્રાત, સ્વપ્ન નથી મને તો,
સાચું નવ લાગે અન્ય, ખોલ્યું કોનું ના ગમે ! !

અવદશા અરે કેવી, રૂઢી આજ લાગ્યદેવી,
સેવા મેં ન સદ્ય સેવી, ભવિષ્ય તેણે ભમે !
લક્ષા પ્રાત સુણ્ય હવે, મારા મનકેરી વાત,
ખરેખરી કહી નાખું, દુર્લભ ભલે દમે ! ! ૨૦૩

તારે મન રૂચે જેમ, તેમ કરજે તું તર્ત,
ગર્ત જોઇ પડ્યો અને, પડવું છે માહરે;
મારા મન મધ્ય હતું, સર્વ તે હું કહી દાખું,
રાખું નવ રજ માત્ર, કેરું જીવ ભહરે;
મળી ચાર પ્રાત તમે, ગમે તેમ કરો ગોઠ,
દુઃખ સુખ નથી કાંઈ, ભલે વા'લાં ઉગરે ! !
મનઈચ્છા પૂરય તુંય, સાચી વાત કહું હુંય,

૨૦૨ રોમાંચ ઈ—રોદ્રના અનુભાવ. પ્રસ્વેદ—પરસેવો રાય—
સુધિષ્ટિર. નોલ્લ ઇ—અર્થાત્ મેં તારાં વચનનો નોલ્લ કર્યો. અર્થાત્ તે
બધાં ગાલ વિનાનાં અને અધર્મ આચરનારાં છે ખરી વાત ઈ—(પદો-
કિત). જાનનો—અર્થાત્ દુર્દશામાં આવી પડેલો. બળવાન ઇ—હે દેવ !
તારા સમો બળવાન દેવ માર્છ નથી ! પડદો ઈ—અર્થાત્ મારી આતી
દુર્દશા વખતે તેં માર્છિઓનો પશુ મારા ઉપર કાપ કરાવ્યો ! !

૨૦૩ સેવા ઈ—મેં દેવાદિગની સેવા સેવી નહિ તેથી મારું ભવિષ્ય
આમ ભગી જાય છે !

સમજ્યે ન શુંનું શુય, કરચ મન તાહરે ! ! ૨૦૪

વપુઽવ્યાકારી ખોલ, બ્રાત ખોલે જે જે તુય,
તે તે ખરા માનું હુય, માનવડે સર્વ છે;
તને ખેટું મનાવવા, કાઠ કે'તો નથી હુય,
વીતી વાત માંડી કહું, ધન્ય તારો મર્વ છે;
અર્જુનાદિ સર્વ જાંધુ, કૃષ્ણાદિક કામિની સૌ,
કષ્ટાયાં છે મારે કાજ, જેનો નવ ધર્મ છે !

અન્વાયનુ મૂળ અમે, ગમે તેમ વદા તમે,
હુખ ઘણું દિલ દમે, પાપનુ આ પર્વ છે ! ૨૦૫

મારે લોખે મુઝ્યા હુંય, કહી દાખું કારણુ તે,
ધ્યાને ધારી ધારણુ જે, આવી બ્રાત તો હતી !
ધૃતરાષ્ટ્રસુતણું, ગજ્ય હતી લેઈ જાણે,
એમ મન મધ્ય હતું, બ્રહ્મ યઈ'તી મતિ;
ધૃત રમવાના કોડ, હોડ હતુ એમ મન,
નકી હતું નરવર ! ન જાણી દૈરીગતિ !
જાણ્યું રમે દુર્યોધન, હતી જાજ તેને ઝટ,
શકુનિ થયો જ્યાં સામો, આણ્યું નવ ત્યાં રતિ ! ! ૨૦૬

૨૦૪ ગર્ત ઇ—હું તો ગર્ત (ખાણ) જોઈને પડ્યો છું અને મારે પડ્યું છે (પડવાની ઈચ્છા પણ છે). સમજ્ય ઇ—અર્થાત્ હું કરગમીમાં ખોપું છું એમ ન મનન તો, ખરેખર કહું છું.

૨૦૫ વપુઽવ્યાકારી—શરીરને પીડા કરનાર. જેનો ઈ—જેનો કષ્ટનો ધર્મ નથી—તૃપ્તિ નથી અર્થાત્ અતિવણું કષ્ટ પડ્યું છે !

૨૦૬ બીમના માનવામાં આવે તેનો પોતાનો દોષ કહી બતાવે છે :
મારે ઇ—ધૃતરાષ્ટ્રસુતણું—દુર્યોધનનું. નરવર—હે ઉત્તમ પુરુષ !
(બીમનું મ બોધન).

કપટી શકુનિ જ્યારે, રમવાને આવ્યો ત્યારે,
મારે મન કબે જાગ્યું, સત્ય કહું મારથી ।
અનુકૂળ શકુનિ ને, પાસાના તમાસા ભાળ્યા,
કેધે મોઢે ગયો ભૂવા, સ્વાર થયો સ્વારથી,
માર મન ઘૂત મધ્યે, મગ્ન થયું માનવતુ,
નિવૃત્તિ ન પામ્યું તેહ, બ્રાતા પરમારથી ।
એમ થયું માટે ભાત । દાપ નવ કાઢું કોને,
ભાવિ બનાવન માતુ કુ ખરચસારયિ ૨૭૭
અહો મહાત્રુજવાન । વાર ધોરસીર મારા,
પૂર્વે જ્યાર સુયોધને, રમવા બોલાવિયા,
કપટે ઉર રી કરી, દાસ્યપણ અપ્યું જ્યારે,
ત્યારે કૃષ્ણકામિનીએ તો ન ત્યા તોલાવિયા,
વરદાન ગાગી સતી, પતિ હતા તેના કર્વા,
ધન્ય દ્રૌપદીને બાત । કુબેર શા કોનાવિયા ! !
પ્રજાચક્ષુ ન દયા, કેવં પેર આણી કૃષ્ણ,
કુશિમનના દાવ સવે, રણમા રાજાવિયા । ૨૦૮

૨૦૭ મારથી—ભીમનુ સમોધન અનુકૂળ ઈ—પાસાના તમાસા શકુનિને અનુકૂળ થયેલા ભાળ્યા, તેથી મને કેધ થયો અને કેધ થતા બોધ (જ્ઞાન—સમજ) બૂલી ગયો તથા તેમ થનાથી છતવાના સ્વારથનાજો દુ ઘૂતરૂપી અથ ઉપર સ્વાર થયો । બ્રાતા ઈ—હે પરમારથી બ્રાતા ! (ભીમનુ સમોધન) ૨ ખરચસારયિ—કુ ખર રૂપી રચમા બેસાડીને ભેઈ જનાર સારથી રૂપ (ભાવિ—બનનાકાળ)

૨૦૮ વીર—ભાઈ ધીરવીર—(૬૬) ધીર અને વીર (શૂરો) પ્રજાચક્ષુ—જ્ઞાન એજ જોના ચક્ષુ છે એવો અર્થાત્ બહારના ચક્ષુ મિના નો—ધૃતરાષ્ટ્ર

દુષ્ટે વેણુ ઘણાં કહ્યાં, સહી રહ્યા આ પાણુ તે,
 વડિલોએ વાર્યા તેને, આપણે ઊડી ગયા;
 અલપ પથ ગયા જેવે, તેડુ પૂઠય આપ્યું તેવે.
 મંડાણો ફરીથી ધૂત, હતા તેવા ત્યાં થયા;
 ભરતવંશી સમક્ષ, મુચોધન ખોલ્યો જેહ,
 તમે સર્વ સાંભળ્યું તે, દીડી દૂર ચૈ દયા;
 ભીમાર્જુન મારા બ્રાત, જાણો તમે સર્વ વાત,
 તથાપિ કહું છું ફરી, માધવ કરો મયા ! !
 સભા મધ્ય ખોલ્યો એમ, સર્વ શૂરવીર જોતાં,
 પાંડુસુત ! પ્રતિજ્ઞા આ, પાળવી તમે અમે;
 હારી જવ તમે કદા, વર્ષ દ્વાદશ તો ત્યારે,
 કરો વન મધ્ય વાસ, શર્ત પાળી તે સમે;
 એક વર્ષ રે'ણું ગુપ્ત, જાણાઈ જો જવ તેમાં,
 બાર વર્ષ પાછાં જવું, દુરિમન જોઈ દમે !
 કૌરવ જો હારે કદી, શત બ્રાત કરે તેમ,
 શર્ત એવી કરી તર્ત, સર્વ જાણો છો તમે ! !
 કબૂલાન એવી કરી, રમવા હું બેઠા ધૂત,
 હારી ગયો તેણે વન, નીકળ્યો હું બ્રાત છું;

૨૦૭

૨૧૦

૨૦૯ ભરતવંશી—ભરત વંશના ક્ષત્રિયો. (ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, વગેરે).
 દીડી ઇ—તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રની દયાને દૂર થયેલી દીડી અર્થાત્ તેને દુષ્કો-
 ધને સમજાવ્યો હતો કે તમારે પાંડવને ગયાવવા નહિ.

૨૧૦ તમેઅમે—તમે અને અમે. દુરિમન-ઈ—કે જોઈ તમને
 દુશ્મનો જોઈ હુઃખ આપે. અર્થાત્ વનમાં નિરાંતે મજા કરો ! (વક્રો-
 કિત).

કબજે કર્યા છે કિલ્લા, લક્ષ રક્ષવાળ મૂઝ્યા,
 આપણને કા'ડ્યા જ્યાંથી, હીન હીન ગાત છું;
 શરવીર સાચા તમે, સુર સરખાને છતાં,
 નરનું ત્યાં નૂર કશું, તોય પૃથ્વીપાત છું;
 કારણ કહું છું તેનું, સમજાને સાચી વાત,
 ખરો નથી તોય જાત, ખરામાં પ્રખ્યાત છું !! ૨૧૧
 સજ્જન જનો સમક્ષ, પ્રતિજ્ઞા કબૂલ કરી,
 રાજ્યલોકે બ્રહ્મ થાય, કૂડો તેહ કેવો છે !
 કે'વાય ન મારીવતી, ગૂઢગતિ તેની અતિ,
 કૂડો રતિવંત તેહ, જમે જોવા જેવો છે;
 જોવા જન અમો જનુ, જાત થાય જોમ કેમ ?
 ત્રિવિધિનો તાપ જો તો, તાવી નાજે તેવો છે !
 આર્ય જો અનાર્ય થાય, પ્રતિજ્ઞા ન પાળવાથી,
 જીવ્યો મૂઆ જેવો માનું, નિશ્ચે મારો જોવો છે ! ! ૨૧૨
 જીગાર રમાયો જ્યારે, ત્યારે જાત ક્રોધ કરી,
 પરિધ તેં લીધુ પાણુ, કુશિમનને ડારવા;
 સાચવિયો સમય તે, શરવીર અરજીને,

૨૧૧ ગાત—ગાત્રમા તોય ઈ—તોપણ હું તો પૃથ્વીમાં પડેલો છું ! અર્થાત્ હીન દત્તામા છું. ખરો નથી ઇ—તમારા આગળ તો હું ખરો નથી તથાપ વિશ્વમા તો મારી પ્રખ્યાતિ ખરા તનિકે છે. અર્થાત્ મારું કહેવું તમારે ખરું માનવું હોય તો માનો વા ન માનો, પરંતુ જગત્ જો મને ખરો માનેછે તેમના આગળ હું મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને જોડો યદ્યપ નહિ, એ વ્યંજ્યાર્થ છે

૨૧૨ કેવો કૂડો છે તે કહેછે. જમે ઈ—તે જમરાગ્નએ જોવા ચોગ્ય છે. અર્થાત્ તે નારકી થાયછે !

વીર વાંચો તને ઝટ, પ્રતિજ્ઞાથી તારવા;
 અરે થાત કષ્ટ મોટું, સંખ્યાવનું પાપ થાત,
 પ્રવૃત્ત જો થયો હોત, દુર્શિમનને મારવા;
 જ્યારે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે કેમ જોલ્યો નહિ ?
 અટકાવ્યો હોત મને, સમર્થ છું વારવા !

૨૧૩

ત્યારે કાંઈ જોલ્યો નહિ, વનવાસદુઃખ દેખી,
 મને કષ્ટવાને લાગ્યો, હવે કહે શું કરું ?
 ભયે જાય મારા પ્રાણ, હાંણ થાય હેલા મધ્ય,
 વાણ મિથ્યા કરું નહિ, સત્યારથ ઉચ્ચરું;
 થાવાનું તે થાય નિશ્ચે, સુખ દુઃખ નિરમ્બુ જો,
 આચરું અસત્ય શેણું ? દુર્શિમનથી શે કરું ?

તને દુઃખ થાય જોહ, સે'વાય ન તેહ ત્યારે,
 મને કષ્ટ કરે વા'લા ! મોત વિણ શે મરું ?

.૨૧૪

તૂણ રૂપી કાયા મધ્ય, કૃષ્ણાકષ્ટ રૂપી અગ્નિ,
 સંતાડી મેં શૂર રાખ્યો, સળગ્યો ચોફેરથી;
 ભીમ ભડ વાયુ થઈ, વકારવા લાગ્યો તેને,
 જોઈ તેમ કરચ જાત, માળા તોડચ મેરથી;
 વેણુબાણ બંધ કરી, ખરાં બાણ ખોરચ ઉર,
 જરા દે ન છવતો તું, દુઃખ થાય દરથી;

૨૧૩ પરિધ—ભોગળ (એ નામનું શસ્ત્ર). પ્રતિજ્ઞાથી ઇ—અર્થાત્ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવાના હેતુથી. અટકાવ્યો હોત—અટકાવી રાક્યો હોત.

૨૧૪ સત્યારથ—સ વ અર્થરાણું (વચન). શેણું—શા માટે ! મોત ઇ—પણ હું મોત આન્યા વિના થી રીને મરી જાઉં ? અર્થાત્ તું જો કષ્ટ મને કરેછે તે મને મરણાત દુઃખ ઉપજાવે છે.

મસિદ્દ મમાણુ આપુ, પેંગેર સમણ જા,
વેર વીર ઉપર લે, બાણી કહું બેરથી.

૨૧૫

અતુર કો ચોરો કરો, દિલ બીચ દુઃખી થાય,
કૂડી વાત સા'ય કાય, ડરે ઘણો લોકથી;
વ્યભિચાર ચાહી કર્મ, જો ન કરનાર કરે,
ડરે દિલ બીચ અતિ, કુજેતાઇ કોકથી;
ઝેરખાન કહેલો જો, કષ્ટ કાયા મધ્ય વેઠે,
તેના પર ઘાવ થાય, વા'લેશરી કોકથી;
મારાપર એવી પેર, વીર વેણુબાણુ થાય,
મનમાન્યું ભલે કરો, શોકચો હું શોકથી.

૨૧૬

૨૧૫ તાગ વચનથી અને દ્રૌપદીના કષ્ટથી મારો દેહ બળી જાય છે, એ વાત રૂપકથી વર્ણવે છે: તથા ઇ—તથા (ધાસ) રૂપી મારી કાયા-માં કૃષ્ણના કાંટ રૂપી અગ્નિ મેં સંતાડી રાખ્યો છે. હે શ્વર! હવે તે ચારે પાસથી સળગ્યો છે. કેમકે ધાસમાં સંતાડેલો અગ્નિ જાનો રહેતોજ નથી પણ સળગીજ ગયેલો. વકારના લાગ્યો—ઉશકેરવા લાગ્યો—વિશેષ સળગાવવા લાગ્યો. મતલબ કે મને બાળી નાખવાને એકલું દ્રૌપદીનું કષ્ટજ ૪૨વું હતું, પણ તેમા તે વચનથી ઉમેરો ક્ષય છે માટે તે જલદી સળગી જશે! માળા ઇ—જેમ મેર આગળથી તોડેલી માળા એકદમ વિખેરાઇ જાય છે તેમ તુ મારોજ શ્રવ લેઈ લે, એટલે એકદમ તારે ખોલવાનું અને મારે સાબળવાનું મટી જશે. દેરથી—વાર લગાડયાથી. બેરથી—બેરીના જેવો મોટો અવાજ કરીને.

૨૧૬ ચોગી, વ્યભિચાર, ચાડિયાપણુ, અને વિવેચન, એટલાં વાનાં કરનારાને જે કષ્ટ થાય, તેમના ઉપર તેમનો કોઈ વાલેશરી (વઢોડિન, અર્થાત્ દુસ્મન) ધા કરે તો તેથી જેટલું દુઃખ થાય, એવું દુઃખ મને તારા વચનરૂપી બાણથી થાય છે અથવા, કષ્ટ પામતાના ઉપર તેનો મોઈ વાલેશરી હોય તેજ ધા કરીને તેને કષ્ટથી નિર્મુક્ત કરે, એમ સમજીને તું બલે મનમાન્યું કર— મારો પ્રાણ લે, કેમકે તારા વેણુબાણથી મને બહુ કષ્ટ થાય છે તેમાંથી હું મુક્ત થાઉં.

ભરતકલ ભૂષણ, દૂષણ વિનાના જન,
 સભામધ્ય બેઠા આવી, પ્રતિજ્ઞા ત્યાં કરી છે;
 કુરવંશમણિ નર, ઘણા મળ્યા ટોળે તહીં,
 વાત થઇ તેની મધ્ય, ખરી ખોટી કરી છે;
 કૌરવે કહ્યું કપટ, ઠગી લીધા આપણને,
 જગે સર્વ જાણ્યું તેહ, થઇ ખ્યાત ખરી છે;
 હવે એથકી વિરહ, કાંઇ નવ કરું અમો,
 વેહું કષ્ટ કાયાએ હું, અસત્ય ના જરી છે ।। ૨૧૭
 ભલે પ્રાત તજે મને, ભલે ભામિની ના ભજે,
 ભલે સુત શત્રુ ગણે, થયું તે તો થયું છે;
 પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદા, સ્વપ્નામધ્ય આવે પ્રાત,
 દેહ પાહું મારો તર્ત, શું હતું ને ગયું છે ।।
 પેરેપેર કહું તને, આશા ધારય અંતર તું,
 દુષિકાર જેવી મરે, આશામાં સૌ રહ્યું છે;
 દુષિકાર કણ નાખી, દુઃખપ્રાપ્તિ વેળા વાંચે,
 તમ સુખ સમે ઇચ્છય, ઐવાનું તે શ્રદ્ધા છે. ૨૧૮

૨૧૭ કુરવંશમણિ—કુરુરાજના કુળમાં ગણિ જેવા. ખરી ખોટી
 ઇ—ત્યાં આગળજ ખરું શું અને ખોટું શું ને કરી ચૂક્યું છે. વેહું
 ઇ—માટે હું મારી શયાએ કષ્ટ વેહું એમા જરીએ અસત્ય નથી ।

૨૧૮ શું હતું ઇ—હું દેહ પાહું તેમાં હતું શું અને ગયું શું ?
 અર્થાત્ મરુંતો અને ૨૨ નથી કે અવિનશ સુખની લાલસા નથી !
 દુષિકાર—ખેટલ કળપપ્રાપ્તિ—દુઃખનું મગતુ. વેળા—દુઃખ મળવાની વેળા-
 એ તેમ ઇ—તેમ તું પણ સુખ મળવાનો મમય આવે ત્યારે સુખની
 ઇચ્છા કર. ઐવાનું ઇ—જે સુખ આપણે મહાત્મ કરવાનું હતું તે આપણે
 મહાત્મ કર્યું છે (પૂર્વાવસ્થામાં).

રાજ્યનીતિ વિષે આમ, કામ કરવાને કહ્યું,
 વિચારી જો અંતરમાં, ખરું જોઈતું કેનું છે ?
 જે અરિએ છળ કર્યો, તેના વૈરને નાણીને,
 ધીમે પડી જાય જેહ, શુભ તેમાં બેનું છે !!
 સજ્જન સમાગમે જો, શાંતિ પ્રાપ્તિ વિણ થાય,
 બુદ્ધદિન આવ્યો જાય, ખરું જોર તેનું છે;
 એમ ન થયું કદાપિ, ત્યાર પછી ધીમે ધીમે,
 વૈરીકેરું વૈર લેવું, કહે જૂઠું જેનું છે ?
 એમ કરનાર નર, દીર્ઘ યુધ્ધી થાય જાણ,
 કૈંવાય તે કીર્તિવાન, ગણાયે સજ્જનમાં;
 સમૃદ્ધિ મળે અપાર, વૃદ્ધિ શુભકેરી થાય,
 દુષ્ટ અરિ આવી નમે, જાણ થાય જનમાં;
 સુહૃદ ન મિત્ર સર્વ, વખાણી વધારે તેને,
 અતુર સૌ આ'ય તેને, આવે શુભ દનમાં;

૨૧૯

૨૧૯ જે ઇ—શત્રુએ કપટ કર્યું તેના વૈરને નાણીને (અનુભવીને
 અર્થાત્ “આ મારા ઉપર વૈર રાખેછે માટે તેણે આવું કપટ કર્યું” એમ
 મનમાં સમજીને) જે પુરૂષ ધીમે પડી જાય છે (તત્કાળ કાંઈ ઈમાજ લેતો
 નથી) તેના એવા વર્તનથી બનેનું શુભ છે. અર્થાત્ મદસા કાર્ય ન થનાથી
 અન્યાય થતો નથી !! સહસા ઇમાજ ન લેનાનું કારણ કહે છે: સજ્જન
 સમાગમે ઇ—કદાપિ સજ્જનના સમાગમથી કપટ કરનારની બુદ્ધિ ફરે
 અને આવીને માફ માગે તો, અથવા કપટમા ઇમાજનારના મનનું કોઈ રીતે
 સમાધાન થાય તો, બુદ્ધદિન આવ્યો (પ્રાપ્ત) થયો હોય તે જાય (ટળે)
 અર્થાત્ મુદ્ધ થવાથી બનતો વિનાશ અટકે, માટે જે તત્કાળ કાંઈ ઇમાજ
 ન લે તેનું ખરું જોર છે એમ ઇ—કદાપિ એમ (ઉપર કહ્યા તે એમથી
 એક પણ) ન થયું તો પછી વૈરીનું વૈર ધીમે ધીમે (માધન મેળવીને)
 લેવું; એમાં જેનું જૂઠું હોય તે હે શીમ ! છું કહે.

દૃઢ નીમ મારો જેહ, ફરીથી હું ભાખું તેહ,
 ગમે તેમ ઘડો ઘાટ, માહું નથી મનમાં ! ૨૨૦
 મને કોઈ કહે આવી, મજે જગતણી લક્ષ્મી,
 એક વાર ખોટું ખોલ્ય, સુખ પ્રાપ્ત કરી લે;
 મોઘો મોક્ષ થાય સોઘો, દ્રવ્ય મળી આવવાથી,
 ખોટામાંહી વસે ધન, ભયો ભાવ ભરી લે;
 જુગોજુગ જીવાય છે, રજ માત્ર ખોટું ખોલ્યે,
 અમો વહું ત્યારે એમ, ભલે સત્યે મરી લે;
 અસત્ય ન વાંચું કદા, સદા મજે સ્વર્ગસુખ,
 સત્યે ભલે થાય દુઃખ, કહું દિલ ડરી લે. ૨૨૧
 કારણ છે આમ તેનું, ધારણ ધરી તું જોને,
 તારણ છે ધર્મ એક, સજ્જનતા સુખનો;
 ધર્મચક્રી થાય સુખ, તેના સોળમા વિભાગે,
 રાજ્ય પુત્ર યશ કીર્તિ, ભરે ભાર ભૂખનો;
 એક કળાએ ન પો'એ, અધર્મની કળા સોળ,
 અધિકારવાળી બને, દિન અર્પે દુઃખનો;
 સત્ય શુદ્ધ બાણું તેણે, ન કહું એવું કદાપિ,
 તજો ભજો ભલે જ્ઞાત, અડચે આવી રૂખનો. ૨૨૨

૨૨૦ દીર્ઘાયુષી—લાંબી ઉમરવાળો. જણ—પ્રસિદ્ધ ૨૨૧ મોઘો
 ધૃ—દ્રવ્ય મળી આવવાથી મોક્ષ જે મોઘો છે તે સોંઘો થાય, (કેમકે
 દ્રવ્યના સાધનથી ચુર આદિક સાધન આવી મળે છે). ભલો ધૃ—માટે
 ખોટામાં તારો ભલો ભાવ રાખ મરી લે—(મારો દેહ—કર્તા). કહું
 ધૃ—હું કહુંહું કે તારા દિલમાં જેમ હોય તેમ કરી લે—હું તો અસત્ય
 બોલવાનો નથી !

૨૨૨ ધર્મચક્રી ધૃ—ધર્મથી જે સુખ થાય છે તેને મોળમે દિરસે

ભીમવેણુ.

કાલનો વિશ્વાસ કરો, કાળનો વિચાર કરો,
ધારી ધ્યાન મધ્ય ધરો, કેવું કાળકામ છે;
સંવત્સર તોર સુધી, કાળને ભરૂં મે રહી,
બેસી રે'વું કોક કો છે ? કર્યું નીચું નામ છે । ।
કદી કાળ એટલામાં, નાશ ને નરેશ ! થયો,
તો પછે શું કરવાનું, કહો ધર્મધામ છે ?
દહધારી પૂઠ લાગ્યો, કાળ તો કરાળ થઇ,
માટે જઇ છતો રાત્રુ, આપે તેના રામ છે. ૨૨૩
જનમ્યો સમૂળ જન, ક્યારે તે મનાય ભૂપ,
કહી દાખું સુણો આજ, મનુનું વચન છે
વેરી સાથે વૈર કરી, પૃથ્વીમાં પ્રસિધ્ધ થયો,
જીવ્યો જન તેહ જાણુ, બીજા રનવન છે;
ભૂમિભાર કરવાને, તે જનમ્યા ન જનમ્યા જેવા,
વિચારી જીવ્યોને વાત, તૂટવાનું તન છે;

રાજ્ય, પુત્ર, યશ અને કીર્તિ છે તેમ છતાં તે જૂખનો ભાર ભરે છે. અર્થાત્ રાજ્ય વગેરેમાં સુખનું દારિ ઘન છે—ધર્મ જેવું સુખ નથી. એક ઇ—અધર્મ (અધર્મથી થતાં સુખની) સોળ કળાઓ (અંશ) પણ ધર્મની એક કળાની બરાબરી કરી શકે નહિ, પણ તે કળાઓ દુઃખરૂપી અધ-કારવાળી બને અને દુઃખનો દિવસ આપે તન્ને ઇ—માટે મારા ભાઈ-ઓમાથી કાઢ (પોતાની) રૂખનો (ઇચ્છા પ્રભાવે વર્તનારો) બ્રાત્ર મારી સાથે રાડ્યે આવીને (લલીને) મને લલે તન્ને કે બન્ને ।

૨૨૩ કાલનો—બીજા દિવસનો સંવત્સર—વર્ષ. ધર્મધામ—(યુધિ-ષ્ઠિરનું સંબોધન). આપે ઇ—જે આપે (દાન કરે) તેના રામ છે—તેને પરમેશ્વર રૂપ આપશે. પણ જે આગસુ યદને બેસી રહેશે તેને પરમેશ્વર કાંઈ સાદાપ કરવાનો નથી ।

બલિવર્દ બલિષ્ઠમાં, અબલિષ્ઠ ખેદ પામે,
તેમ નર કષ્ટ પામે, શત્રુજિત જન છે.

૨૨૪

વળી આ દષ્ટાત અન્ય, શ્રવાણ કરે નરેશ,
સમન્તે સિદ્ધાત શુધ્ધ, વિચારી વિચાર છે;
અહપ પરાક્રમવાળો, વળી બળ વિનાનો જે,
પૃથ્વીમાં પ્રરૂપ હવે, તેના અવતાર છે ?

નવ કર્યું વૈર જોણે, જનેતાની દૂખ સેવી,
નવ માનુ તેને નર, જીવ્યામા ધિ.કાર છે;
નિરર્થક જીવ્યુ તેનું, નિષ્ફળ ને માલવનું,
મારે મતે માનું હું, અલ્લો એવો સાર છે ! !

૨૨૫

પૃથાપુત્ર પૃથુ જેવા, પરાક્રમી થાવ પે'લા,
મહાભુજબાન લલા, આવ્યો સમો સારો છે;
પૃથુ જેવો યશ વાંચો, કીરતિ કમાવ તેવી,
વારંવાર વાંચુ એહ, બોલ શું અકારો છે ! !
સમગ્ર શત્રુને જીતી, વદાવો જો વાહ વાહ,
તો તો લીધો ખરો રાહ, મત એ અમારો છે;
સ્વભુજ બૂપણ્યકી, દૂપણને દૂર કરી,

૨૨૪ રનવન—રખડતા. બલિવર્દ ઇ—જેમ બલિષ્ઠ (બળવાન)
બલિવર્દ (બળદિવા)મા કોઇ અબલિષ્ઠ (નિર્મળ) બળદ ખેદ પામે છે,
તેમ શત્રુને ન જીતનાર નર પણ કષ્ટ પામે છે, માટે જે શત્રુને જીતે તેનેજ,
જન (માણસ) સમજવો.

૨૨૫ વિચારી ઇ—વિચારી (વિચારવાળા)ને મન (બધો) વિચાર
છે. તેનો ઇ—અર્થાત્ તેનો અવતાર રદ છે ! નવ ઇ—અર્થાત્ વૈર કર્યા
વિના તેને પોતાનું પરાક્રમ કરવાનો, અને સાવધ રહેવાનો પ્રસંગ મળતો
નથી તેથી તે આજસુ યદને કીર્તિ પામતો નથી.

અરિ છતી ગ્રહો રાજ્ય, કીર્તિનો વધારો છે. ૨૨૬
 અરિગણકેરા દંદ્ર, સાલજોને વાત મારી,
 વિચારી જીવોને વેગે, કરવાનું કાજ છે;
 છળ કરનાર અરિ, જાણ્યા માહી આવે જ્યારે,
 કરે યુદ્ધ તેની સંગે, ધુરંધર રાજ છે;
 છળમા છવાય કદી, છતી ન જવાય કદી,
 ધન્ય હાર્યું માનું તેનું, આવ્યા અન્ય વાજ છે;
 સનકુખ થયો તેણે, કમાયો તે કીર્તિ ભઝી,
 અન્ય જીવ્યા ન જીવ્યા શા, શુદ્ધ સાર આજ છે । ૨૨૭
 કપટીતણું કપટ, નાશ કર્યો પૂઠે નડે,
 કબે કપાયે જો કાય. ધન્ય તેમા રાય છે;
 કષ્ટ ફૂડું નથી એહ, સ્વર્ગકુખ શુદ્ધ સાર,
 ખરેખરું હું ઉચારું, પૂર્વથી કે'વાય છે,
 વીસરો નિચારવાનું, દીન દીન થઇ વદા,
 ગોઠતું નથી તે રજ, અરિ વધા ગાય છે । ।
 અરેરે ધિ.કાર જીવ્યું, અમર રે'વાનું કશું ?
 પછે બેગી રે'વું ગણે ? આવ તેની વાય છે. ૨૨૮

૨૨૬ પૃથાપુત્ર—કુંતીના પુત્રો પૃથુ જેવા—પૃથુ નામે રાજા જેવા.
 મહાબુભવાન—મોગા આબુભવાળા. વાન્દો—જો વાન્દો તો કીર્તિનો
 ધન—તેથી કીર્તિનો વધારો થશે

૨૨૮ અરિગણકે-૧ દંદ્ર—સત્રુઓના નાશ કરનાર દંદ્ર જેવા મહાવીર
 યુધિષ્ઠિર ! વાજ આવ્યા—કુળી થયા. સનકુખ થયો—સત્રુઓની મામે
 થયો સાર—તત્વાર્થ

૨૨૮ કપટીતણું—૧૬ પિ કપટીએ કપટનો દંડો એવો ગોઠવ્યો રાય
 કે ને કપટીએને નાશ કર્યો પછી પછુ તેનું કપટ જનનારને નડે જો અંત

તપનના તાપચકી, જાજવડ્ય પાવકથી,
 કોપ ઝગ્યો ઘણો મારો, અશુભ આ કાર્ય છે;
 ફિન રોણ દહે અ ગ, અરિકેરાં દુષ્ટ વેણ,
 નિદ્રા નવ આવે કદી, આહા શા અનાર્થ છે ! !
 જીલુમ સહો શો જાતે, કે'વાકેરી વાત નથી !
 હવે તો વિચાર કરો, પૂછો આ આચાર્ય છે;
 કૃષ્ણાદિક વદે ખોટું ' ધ્યાન મધ્ય ધારી જીઓ,
 પૂરી પ્રશ્ન સાને પામ્યા, મનાયા જે આર્ય છે. ૨૨૯
 પાર્થકેરી પેર ભાજો, વેર વપુ છેદે એનું,
 કેર આવો કરો શોણ, ખરું ખોટું જાણ છે,
 પંચાનન પોઢે નહિ, તેમ પોઢતો નથી એ,

(તે) નિદ્રાને નકામી ગણો, બેશી રહે હાણુ છે !

કરિ જેમ કોપ શાંતિ, શ્વાન ભથ્થા છતાં કરે,
 તેમ કરી આ તો રહ્યો, ખરી મારી વાણુ છે ! !
 વારૂ વાતને વિચારો, ધારો ધ્યાન મધ્ય ધીર,
 મિથ્યા વધું વિહારો આ, ઘણો પેઠો ઘાણુ છે. ૨૩૦

ધાય અને તેથી થયેલા કષ્ટથી કાપા કપાય, તોપણ હે રાય ! તેમાં જીતનાર-
 ને ધન્યવાદજ છે ! વીસરા ઇ—તમે હવે વિચાર કરતા બેગો રહેવાનું જુલો
 જાઓ. વધા—ખોટા. આપણે આવતા હતા ત્યારે સત્તુઓ આપણને ગાય,
 ગાય, એમ કહેતા હતા !

૨૨૯ તપન—સૂર્ય આ કાર્ય—સત્તુનું વેર ન લેતાં બેશી રહેવાનું.
 અનાર્થ—(સત્તુઓ). આચાર્ય—ધૈ.મ્ય. તમે કહેશો કે આચાર્ય તો તારી
 ખીકથી ખોટું કહે, તો આ કૃષ્ણ વગેરેને પૂઠી જીઓ. કૃષ્ણાદિક ઇ.

૨૩૦ વપુ—શરીર (ને) જાણુ છે—તમને ખરું શું અને ખોટું શું
 તે જાણુ (માહિત) છે. પંચાનન ઇ—જેમ સિંહ સુએ નહિ તેમ અર્જુન

નકુલ ને સહદેવ, માની તમારું નગેશ,
 મૂઢમતિ થઈ રહ્યા, શૂંવાર ચુક છે;
 નીર નામકેરું ગળે, દાળે દાર દુગ્મિનને,
 એકલા અડગ બિમે, બગિયાની ખુદ છે;
 સૂન્યાદિ સગા ભેહ, સમ થઈ ઊભા તહ,
 અપો ચુકતણી આજ્ઞા, કહો કે વિરૂદ્ધ છે ?
 કૃષ્ણા કૃષ્ણ અને હું છું, અને બીજા અન્ય શૂર,
 એકમતવાળા સાથ, કાયા આજ કૂદ છે !! ૨૩૧
 એકમતનાળાં સર્વ, અમ લખી માનો માર,
 કારણ થાશે તમારું, કહું વાત કામની,
 થોડા પરાક્રમનાળા, કપટી કૌરવ સર્વ,
 કષ્ટ અર્પાં સુખ ગ્રહે, શોભા કરી સ્વામની ?
 એવા જ્ઞાત હંશુવામાં, રજ પાપ તથી રાજ,
 પ્રહુય પૂર એમા વશ્યુ, કગાઇ તમામનાં !
 કામા ધરા રહ્યા તેણે, કેણે તમા તો વધારો,
 વિચારાને વાત જુઓ, બીતો રૂડા રાનની !! ૨૩૨

પશુ સૂનો નયો । કરિ ઇન્—જેમ શ્વાન બચ્યા હતા પશુ કરિ (હાથી)
 પોતાના કપની તાનિ કરે છે—તેમના બગરાથી ગાય કરતો નથી, તેમ
 આ આર્જુન પશુ કમી રહ્યા છે—શત્રુના નશ કરવાને સમય હતા કોષ
 દખાવી રહ્યા છે ।

૨૩૧ બિમે—બિમા રહે અથવા બિમે (કમર) બન્ને ચુક કરવાનો
 ઉત્પાદ ઉત્પન્ન નહિ થયો દાર એમ કહેવા હશે તો, કાયા ઇન્—આજ
 અમારી કાયા પશુ કૂદ (કોષરાળી) થતી છે ।

૨૩૨ લખી—એકમે સ્વામની—ધર્મીની (રામની)—અર્થાત્
 તમારી દગાઇ ઇન્—(છે, અધ્યાદાર) કેણે ઇન્—અર્થાત્ તમારી તમા

તમે ધારો મન એમ, શુદ્ધ સત્ય છોકું કેમ ?
 વે'મ એ વિકારી નાખો, નથી નથી કામનું !!
 સત્યપણું ધારવાને, એકા બ્રાત મારવાને,
 અર્થ ખોટો સારવાને, નીર લેવા નામનું;
 દયાદોષ તમારાથી, ક્લેશ ફૂડો કામ કાપે,
 મનસા ફળે ન રજ, જીવંત અર્પો જામનું;
 ઇચ્છા મન એવી હશે, કીરતિ કમાઉં છું હું,
 નથી નથી નામદારી, નીચત્વ તમામનું !!

૨૩૩

મ દમતિમાન કોઇ, દ્વિજ ગુરૂવેર જઇ,
 વેદપાઠ કરી મરે, હોર વેદિયો બની,
 આફળે અનેક વર્ષ, ઉત્કર્ષ ન થાય તેના,
 વેદાર્ય ન જાણે મૂઠ, ધનવનો શો ધની ?
 તેવી તમારી છે મતિ, જાણવા વેદાર્ય વિષે,
 સમજાવ્યા સમજે ન, હણતા બનો હતી;
 જીકર જવાબો ખોટી, ફિકર ફાડી નાખે છે,
 કંઈકર વદેછે કંકુ ? વાત અર્થ આ વની ?

૨૩૪

કોણે રાખી ? વીતી ઈ—૩૩ રામને જે વીતી છે તે વિચારી જીઓ ! અર્પાત્ત
 તેણે જે તમારા જેવી ક્ષમા ધારી હોત તો શુ સીતા પાછી ઘેર આવત ?

૨૩૩ નથી કામનું—(એવુ ધારવું) નીર ઈ—નામનું પાણી
 લેવાને (ખોવાને) દયા ઈ—તમારા દયા રૂપી દોષથી જે ફૂડો ક્લેશ
 ઉપજે છે તે અમારા કામ (મનોરથ) ને કાપી નાખે છે. જામનું ઈ—
 એક પોહોરવાર જેટલુ જીવંત અર્પો—જીવંત કરવાની આરા આપો નીચત્વ
 —નીચપણું.

૨૩૪ દહાંત સમજાવવાને બીજું દષ્ટાંત કહેડે ધનવનો ઈ—ધન
 મળ્યુ નહિ તો તે ધની (ધનવાળો) શાનો ? તમ વેદાર્ય જાણવામા ન

દિનશા દયાળુ તમે, ક્ષત્રીકુળને વળવ્યું !
 બનો શૂરવીર સાચા, સ્વધર્મ શેણે તને ?
 લાજ લાગે. પૂર્વજને, એવું કૃત્ય કરો નહિ,
 દુરિમનથી કરો નહિ, સજાઈ સારી સજે;
 ક્ષત્રીકુળ ઉપજ્યા તે, કૂરમતિમાન હોય,
 અકૂરપણું જે ધારે, મનુ કે' ન તે ભજે;
 રાજ્યધર્મ જાણ્યા નહિ, રંભડો તેણે તમામ,
 વંભડો ભણાઈ ધારી, હવે તો રૂડું યજ્ઞ. ૨૩૫
 અરે ભૂલી ગયો ભાઈ, મનુરાજ્યધર્મ સર્વ,
 ગુરુમુખ શીખ્યા સર્વ, તે ભૂલી શેણે ગયા ?
 દ્રોણ ધૌમ્ય કે'તા એમ, યુધિષ્ઠિર સમજે જે,
 તેણું કોઈ ન સમજે, છતાં એમ ત્યાં થયા !
 પછે કહો કેમ થયા, અરિ પર ક્ષમાવાન,
 દુષ્ટ પર દયા ધારો, વૈરમાં જાણો વશ્યા;
 અજગર પેર શાંત, થઈ બેઠા બોલો નહિ.

આવી તો તે વેદિયો શાનો ? હની—હજાઓ એવા—વધ્ધ કિંકર છં—
 શું આ તમારો કિંકર—આકર (ભીમ) કેડું (બોડું) પટેછે ? અથવા
 આકરનોકરો પણ આપણું માહું બોલેછે. અને આ વાત શું અર્થવની
 (વૃત્ત) છે ?

૨૩૫ લગ્નવ્યું—(ક્ષત્રિય છતાં દિન જેવા દયાળુ યવાથી). અકૂર-
 પણું—દયાળુપણું. મનુ—ધર્મશાસ્ત્રનો આદિકર્તા રંભડો છં—તેથી
 તમે અમો તમામને રંભડો—દુષ્ટ હો છો વંભડો—વાજ આણો.
 અથવા રંભડોનું અનુકરણ રૂડું યજ્ઞ—સારું પૂજન કરો. અર્થાત્ યુદ્ધ
 કરવા રૂપી સારું કામ કરો.

તોલ ખરો તોલો નહિ, દુર્લભનને શી દયા ! ૨૩૬
 નિચારો જીજ્ઞાસે વાત, કેવે મોઢે કુળ જન્મ્યા,
 પુષ્પિ જળવાળા તમે, યરાતણી ખાણુ છો;
 સગા સૂર સીર સાચા, કાચા કૌરવ તમામ,
 તમાચા મારો શે મુખે, પૂરા તો મમાણુ છો !!
 માનવી કો મૂર્ખ ધારે, મૂઠિ તૃણચક્રી જાણુ,
 પ્રસિદ્ધ હિમાદ્રિ ઢાકું, તમે તો મા'જાણુ છો;
 એવું કોથકી કરાશે, તમે તો તૈયાર થયા,
 કરો કલ્પના શે ફકી, પુણ્યશાળી ખાણુ છો !! ૨૩૭
 મથમ તમારી કદા, કહી દાખો નને આજ,
 ગુપ્ત રે'શો કેમ કરી, જાણવાનું મન છે;
 આકાશના સૂર્યમમા, મહ વૃક્ષસમા પૂર,
 અલ્પજાણે ગુપ્ત રહો, અચુલ આ દન છે !!
 ઇંદ્રઔરાવત સમો, પાર્થ પરાજીતી પૂર,

૨૩૬ અરે ઇં—જે તમે એમ કહેશો કે “અરે બાઈ! હું” મનુષ્યે
 કહેલા સર્વે રાજ્યધર્મ જુલો ગયો છું” તો તે નહિ આવે; કેમકે, ગુરુમુખ
 ઇં ગુરુમુખ—ગુરુની પાસેથી. છતા—પ્રસિદ્ધ. વૈરમાં ઇં—તમે વૈરમાં
 વણા છો એમ જાણો.

૨૩૭ તમાચા ઇં—અર્થાત્ તમે જાણી જોઇને શું કરવા હીનત્વનો
 અંગીકાર કરો છો? માનવી ઇં—મામ મૂખ માણુમ હો; તે એમ ધારે કે
 એક મૂવી તરણાવડે હું પ્રસિદ્ધ હિમાદ્રિ (હિમાચલ) ને ઢાકી નાખું
 પણ તમે તો મહામણુ છો એટલે એમ ધારો નહિ ! (વક્રોક્તિ) તમે
 ઇં—પણ તમે તો એવું પ્રવાને તૈયાર થયા છો અર્થાત્ બાર વરસ વનમાં
 રહીને તેરને વરમે ગુપ્ત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી રાજ્ય મેળવવા ઇંછો
 છો તે મૂકી તરણાવડે હિમાચલ ઢાકના જેવું અશક્ય છે

સંતાડશે કિયે કામ, ઘાટો પડ્યો ધન છે;
 નકુલ ને સહદેવ, શૂરવીર સિંહસભા,
 સંતાડી રખાય શેણે ? ખોટું આ વચન છે ! ! ૨૩૮
 પદ્મિની પતિન અતિ, યશસ્વિની સ્વામિની આ,
 કૃષ્ણા ગુપ્ત રે'ગે કેમ, મુને તે જણાવશે !
 જગજાહેર છે રૂપ, ઉપજેલી યજ્ઞચક્રી,
 હિમાંશુ ઢંકાય કેમ, ઉર એ આજ્ઞાવજો !
 જેના જેવી જીવતી કો, જગત મધ્ય ના જણાય,
 ગુપ્ત જો'તી હો કેમ, ગુપ્ત એ ગાજાવશે !
 તારૂણીને તન પીડ, દયાળુ થઈ શું કરો,
 ધારનાર ધર્મતાણા, તાણતે તણાવશે ! ૨૩૯
 ભીમભડ મને વદે, એકેએક લોકકેસ,
 દીઠો નવ તેહ જાણે, વિશ્વમાં વિખ્યાત હું;
 જન્મ્યા પછે સપ્ત પળે, અદ્ભુત મે કીધું કામ,

૨૩૮ ગુપ્ત રહો—શું ગુપ્ત રતી શકો ? અર્થાત્ નજ રહી શકો.
 ઘાટો ઇ—શુ ઘાટો (ઘાટો) પડી ગયેયો—સજડ બાઝેયો ધન (મેધ)
 છે, કે તેમાં અર્જુનને સંતાડશે ? ખોટું ઇ—માટે તમે જે સંતાડવાનું
 કહો છો તે વચન ખોટું (મિથ્યા) છે ! અથવા શું આ મારું વચન
 ખોટું છે ?

૨૩૯ દિમાશુ—અર્થ તારૂણી ઇ—હે ધર્મના ધારનાર ! (હેતુગ-
 ભિત વિશેષણ) બ્યારે તારૂણી (સ્ત્રી—કૌપદી) ને તન (શરીરે) પીડા
 યાવછે (વનરામ વગેરેથી) ત્યારે તમે દયાળુ થઈને શું કરો છો ? અર્થાત્
 શત્રુપ્રતિ દયા રાખો ને, ત્યારે પોતાના પ્રતિ દયા કેમ રખાતી નથી ?
 તાણતે ઇ—અર્થાત્ હું ખની તાણુમા એ સતીને પણ તણવા દેશે કે
 કેમ ?

વ્યાધિ જોઈ માત નાહી, કહું માંડી વાત હું;
 રક્ષવાને માણુ ખ્યારા, નાખ્યો મુને ભૂમિ મધ્ય,
 પડનાં વિશાળ શિલા, ભાંજી જે મખ્યાત હું;
 અમુરને મારનાર, પાંડવને તારનાર
 દુરિમનને ઠારનાર, રાખું ગુપ્ત ગાત હું ? ૨૪૦
 મેરૂને સંતાડવાને, યતન કરે મહીપાળ,
 કેમ ગુપ્ત રહે તેહ. વિચારી જીવ્યો મને;
 ઝગતો જાજવલ્યમાન, કપાસમાં અગ્નિ કંઈ,
 સંતાડેલો સાંભળ્યો છે, ચિંતા ઉપજે મને;
 કાનનમાં કારમા આ, દિવના મનોર્થ પૂરો,
 સાથે સર્વ રાખશે તે, ગુપ્ત રે'શે શે વને ?
 કે'વાશે નહિ નકાર, દિવ જાશે કિયે કામ ?
 દયાળુ દયા કરી કો', તાન લાગ્યું છે તને । । ૨૪૧
 વિચારી કરો વિચાર, કદી જાણો ગુપ્ત રહ્યા,
 તોપણ પ્રસિધ્ધ થાયું, કારણ કહું ખરું;
 દુર્યોધન પક્ષતાણા, હણ્યા રાય રાયપુત્ર,
 વૈર લે તે વેરી થઈ, દિલનાં તેણે ડરું;
 ગોત્રી કાઢે ગમે તેમ, વૈરાંતને પામવાને,

૨૪૦ પોતાની સંતાઈ રહેવાની અશક્યતા પોતાના બાળચરિત્રથી
 કહેછે: જન્મ્યા ઈ. રાખું છું—અર્થાત્ તે હું મારાં માત્રને શી રીતે ગુપ્ત
 રાખી શકીશ ?

૨૪૧ કાનનમાં—વનમાં અર્થાત્ વનમાં તમારી સાથે અનેક બ્રાહ્મણો
 ફરેછે, તે બ્રાહ્મણો તમને છોડીને કહી જવાના નથી તો તમે શી રીતે ગુપ્ત
 રહી શકશો ? તને—શરીરે. દયાળુ—(હેતુ ગર્ભિત વિશેષણ). પરિકરાલંકાર.

મતિમાન વદો વદો, અસત્ય શું હૃદયરૂં ?
 ગ્રુમ રે'વાતણો એક, રાહ નવ આવે ઉર,
 જાણતા હો તો જાણવો, મોત વિના શે મરું ? ૨૪૨
 અજ્ઞાતવાસમાં કદી, જાણાઈ ગયા ને જોધ,
 પાછા વનવાસ જાણું, અટક કરી તમે;
 છાના નવ રહી શકું, જાણું પાછા ભૂમિ મધ્ય,
 વનવાસકષ્ટ વેઠું, દુર્લભ નવળી દમે;
 એમ અજ્ઞાણ મરું, તેહ જોષિ જોઠે કેમ ?
 કાંકે તો કરો વિચાર, વાત મહુને ગમે;
 શાસ્ત્ર વિષે વધું આમ, સિદ્ધાંત તે સાવ ભૂપ,
 સમજાણું સમજો તે, આરિ આવાને નમે ! ૨૪૩
 વેદમાં વિચાર આવા. કર્યા છે મતિપાદન,
 સંવત્સર એક ગણો, મતિનિધિ માસનો;
 એ હિસાબે તેર વર્ષ, તેર માસ વીત્યે થયાં,
 હવે જઇ જુલું કરો, બોલ માની દાસનો;
 ખરેખરી વહી વાત, નિગમમંગાણુ આપી,
 આચરો નૃ પાળ એમ, તંત તોડો ત્રાસનો;

૨૪૨ હણ્યા ઈ—જે રાવ અને રાવપુત્ર (રજપુત) ને આપણે
 હણ્યા છે. વૈ-ન-ને—વંરના અતને અર્થાત્ વૈર હવાને અસત્ય ઈ—શું
 આ હું અસત્ય બોલુ છું ?

૨૪૩ અજ્ઞાતવાસમાં—ગ્રુમમામમાં. અટક—મતિમા જોષિ—વાત.
 વાત ઈ—જે વાત મહુને ગમે તેવા કાંકે વિચાર કરો. આમ—હવેના
 છંદમાં કહેવાશે તેવું.

વળી વેદકેરી વાત, બીજી એક જાણાવું હું,
 પ્રમાણ કરો તે પૂરી, હું ન કૂડી આશનો ! ૨૪૪
 નિગમ ને આગમમાં, એમ મધું છેજ નહી,
 અસત્યનું પ્રાયશ્ચિત, આમ કરવું ઘટે;
 ઉપાડે અપાર ભાર, દીન બલિવદ્દ હોય,
 એક ટાણે ખાય એનું, આપતાં ગુનો' મટે;
 પ્રાયશ્ચિત કરો પૂરું, અધૂરું ન રહે કાંઈ,
 રાયધર્મ ચારો ધ્યાને, વારૂ વડ આ વટે;
 જિજ્ઞાસુનીકેરો ધર્મ, સ હારવા શત્રુ દેખી,
 ત્યાજ્યશો ન તમે તેહ, ભાગભડ એ રટે. ૨૪૫
 વાતો કરો વાર અમે, મહીપાળ તથા માનો,
 નીકર સંખુ' ન અમા, મારે ભુલ જોઈએ;
 કાપાએ વેકું ન કષ્ટ, નષ્ટ કરું વા હું થાઈ,
 ખરેખરી 'તકું' વાત, સ શય તો જોઈએ;
 બહાઈનો બેહસા આ, નરનર નક્કી નથી,

૨૪૪ વેદમાં ઈન્—વેદમાં (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ પ્રકરણમાં) આવા વિચાર પ્રતિપાદન કર્યા છે તે વિચાર કહે છે: નંવત્તમર ઇન્—તેમાં મામનો પ્રતિનિધિ (બદલો) એક મંવત્તર ગણે ૪. નાર્યાન્ એક વર્ષન બદલે એક મામ ગણ્યો છે એ દિગ્માએ તેર મામ ચીત્તે તેર વર્ષ થાં એમ માનવું. આપણને પણ તેર મામ સીની ગયા છે માટે તેર વર્ષ તથા એમ માનીને દવે પુરુષ કરો. નિગમપ્રમણ—વેદનું પ્રમાણ. કૂડી આશનો—અધર્મથી રસાયે-મિદ્ધિ દન્યું એવા.

૨૪૫ તે પ્રાયશ્ચિત કહે છે: દીન બલિવદ્દ (બળત) જેવો યજ્ઞને અપાર ભાર ઉપાડે તથા એક ટાણે ખાય (દિવસમાં માત્ર વાર ખાય નહિ) એવું (એટલું) પ્રાયશ્ચિત આપના અમલ જોરતનો ગુનો' મટે વાર ઈન્—આપણી આ વાર (સારી) વટ વટી જાય છે—મતી રહેક !

જુધ કડ જહ અમો, રોવાકું કે રોધએ;
 વરંવાર કહું કરું, પશુ પેર અરિ મારું,
 હેલા માંહી હાપ્પી આવું, હોવાનું તે હોધએ. ૨૪૬
 વળી ખાજા મૂક થયા, ઉત્તર ન આપો કેમ ?
 ખાંતધી જુલાસો કરો, કેમ કરવું હવે ?
 દાન થયે મૂક નહિ, બંધુ માટ ચૂકું નહિ,
 રોડયાજી કું નહિ, કવિ ગુણ તો કવે
 થયુ અંગ લાલ અતિ, ભૂકટિ ચડી ભયેરી,
 નેત્ર ત્યા નિકાસ પામ્યા, ક્રોધ સૂર્યથી નવે;
 ઘનશ્યામ ઘનરૂપ, ધારો આચ્છાદિયો મૂર્ધ,
 નીકળે ન પેસે તોય, ભલાઇ જુઓ ભવે ! ૨૪૭

૨૪૬ વાતો ઇ—હે વીર ! અમે એની વાતો કરી કે સુધિષ્ટિર મહી-
 પાળ થયા તેને તમે માનો—તેની આજ્ઞા પાળો હવે અમેજ ન્યારે તમને ન
 માનીએ ત્યારે અમારી તે વાતો ખોટી ઠરે, માટે અમે તમને માનીએ
 છીએ, નીકર હું તમારું વચન સાખું નહિ, કેમકે મારે તો જુદું જોઇએ
 છીએ અને તમે તે કરવાની ના કહો છો. વા ઇ—વા (અથવા) હું નહ
 થાકિ. નરવર !—હે મનુષ્યોમા શ્રેષ્ઠ !

૨૪૭ બં, ઇ—તમે માગે બધું છો માટે હું તમને મારતા ચૂકીશ
 એમ ન ધારજો. રૂકું—રોડાઉં થયુ ઈ—(રોડના અનુભાવ). ક્રોધ
 ઇ—ક્રોધ રૂપી નવા મૂર્ધથી ને. રૂપી ક્રમગ નિકાસ પામ્યા ! ઘનશ્યામ
 ઇ—જેમ મૂર્ધને મેઘ ઢાકે છે તેમ ઘનશ્યામે (મેઘના જેવા શ્યામ કૃષ્ણ)
 બીમને વાળે. જેમ મેઘથી ઢાકાયેલો મૂર્ધ વાદળામા પેમેછે અને પાછો
 નીકળેછે, તેમ બીમનો ક્રોધ પણ કૃષ્ણના વચનથી શમતો હતો અને વળી
 પાછો ઉપનન થઇ આવતો હતો ! ભલાઇ ઇ—કવિ કહેછે કે ભવે (સં-
 સાર)મા ભલાઇ જોવી હોય તો જુઓ ! અર્થાત્ સુધિષ્ટિરને ભલાઇનાં
 આપા કૃણ મળે છે ને ગોકકારક છે !

જ્યાં ત્યાં કરી વાર્યો તેહ, સમજાવ્યા યુધિષ્ઠિર,
 ઉત્તર આપોને કાંઈ. ભીમ શાંત થાય આ;
 નીકર નડે અપાર, ખરેખર કહી દાખું,
 મારે અને મરે જાતે, જગતથી જાય આ;
 બોલતો કરોને બંધ, પછે ભલે ધાર્યું કરો,
 મારે મત એમ આવે, સાચી જાય સાચી આ;
 ભીમ ભણે બ્રાત્રી ભાણે, દુરિમનને હાથ દાણે,
 આણે સ્વાદ કે ચખાવે, આય તેની વાય આ !! ૨૪૮

યુધિષ્ઠિરવચન.

ધર્મકેરી સૂક્ષ્મગતિ, ધારનાર જાણનાર,
 નરમણિ યુધિષ્ઠિર, વિચારતા વારતા;
 સુણી ભીમભડ વેણ, શ્વાસ ને નિશ્વાસ નાખી,
 કરવા લાગ્યા વિચાર, મન મોહ મારતા;
 અરે નૃપ વર્ણધર્મ, શ્રવાણ કર્યા મેં જેવા,
 તેવા નર સાંભળે સૌ, તેહ ધર્મ ધારતા;
 અન્યથા જે સુણે જાણ, ધર્મતત્ત્વે તે અજાણ,
 પૃથ્વિ ન લહે પ્રમાણ, હેલામાંહી હારતા. ૨૪૯
 કષ્ટે કરી ના જાણાય, સૂક્ષ્મગતિ ધર્મતણી,

૨૪૮ સાચી ઈ—જે ભીમ જશે તો આ ખરેખરી સાદાય જતી રહેશે ! આણે સ્વાદ ઈ—અર્થાત્ તમને હું મારું છું તે સદન કરો અથવા દુરિમનને મારવાની આજ્ઞા આપો.

૨૪૯ યુધિષ્ઠિર વિચાર કરે છે. અરે ઈ—નૃપવર્ણ (ક્ષત્રિય જાતિ) ના ધર્મને જેવા સાંભળ્યા છે.

તેહ જાણી કરું કેમ, સાહસનું કાર્ય હું;
દહતામાં મેરૂનગ, હઠી જાય જેની આગે,
કૌરવ એવા કરાળ, શે માનું અનાર્થ હું !
એક ગુરૂકેરા શિષ્ય, કૌરવ ને પાંડવ છે,
ગુરૂ સાધકારી તેના, માનું મોટા આર્થ હું;
દાનેશ્વરી કર્ણ જેહ, દહે અંગોઅંગ મારાં,
ભીષ્મ કરે તેનો પક્ષ, માનું યુધ્ધાચાર્ય હું.

૨૫૦

એક પક્ષે પો'ર એમ, શ્વાસને નિઃશ્વાસ નાખી,
નરેશે ક્યૌં વિચાર, પછે આમ બોલિયા;
ભીમભડ સાંભળ્યું તું, સાચો વાત કહી દાખું,
વિચારી જો વાર વાર, તોલ અમે તોલિયા;
બ્રાત ક્ષત્રીધર્મ ખરો, તારા કૌંવા મમાણું છે,
કિંતુ કેં નિચાર કર્ય, રણે જાય રોજિયા ?
ભીષ્માદિક ભડ જેહ, કર્ણાદિક કૂર એહ,
દ્રોણાદિક દહ તેહ, જમવા શું કાજિયા ?
ભીમભડ વળી મુણ્ય, ધર્મતત્ત્વ ધાગી ધ્યાન,
જે નર સાહસી કરે, પાપ રૂપ કામ છે;
વા કરે તેનો આરંભ, તેને દુઃખદાયી તેહ,
કાર્ય નિશ્ચે થાય જાણ, સાક્ષી શુદ્ધ સ્થામ છે;

૨૫૧

૨૫૦ શે માનું ઇ—એવા કરાળ (ભયંકર) કૌરવને હું અનાર્થ (અર્થાત્ તુચ્છ) શે માનું ? ન માનવાનું કારણ કહેછે: એક ગુરૂકેરા ઇ. યુદ્ધાચાર્ય— (ભીષ્મનું વિશેષણ) યુદ્ધનો ગુરૂ.

૨૫૧ રણે ઇ—શું ભીષ્મ વગેરે રણમાં રોજાયા જશે ? અર્થાત્ તેમની સાથે યુદ્ધ કરતા પહેલાં પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

કાર્યનો વિચાર કરી, આરભ કરે પછે જો,
 સા'ય પ્રભુ થાય તેમાં, નક્કી વધે નામ છે;
 વાત એ વિચારી જોને, પછે કરવાનું કરય,
 અવિચારે મરે કશું, કોમટ એ ક્ષામ છે. ૨૫૨
 યુધ્ધવ્યવહારા અતિ (છે), તું મારામાં એમ ધારે,
 અન્યને ઉવેળે પ્રાત, એ માહો શુ લાણુ છે !
 બલિષ્ઠ તુ માને પોત, શિષ્ટ સરદાર જાણે,
 કોઇ નથો મારા જોવો, એવું માન્યે હાણુ છે;
 યુદ્ધગર્વ અગ મધ્યે, વાર વાર તું વધારે,
 અરિનાં ગણાવું નામ, પૃથ્વીમા પ્રમાણુ છે;
 ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો, કાર્ય કરવાનો તને,
 કયો નહિ તેં વિચાર, વ્યર્થ તારી ગણુ છે !! ૨૫૩
 ભૂરિશ્રવા રાજ્ય અને, જરાસંધ જોધ કા'વે,
 જયદ્રથ વળી જોજો, બુદ્ધે આપનાર છે;
 અશ્વત્થામા કૃપાચાર્ય, જીતવા પડશે પ્રાત,
 ઉતરે શું આપણુથી, કોણુ વારનાર છે ?
 દ્રોણગુરુ ધારે અસ્ત્ર, વિંધાસ્ત્ર પ્રયોજે પૂર્વા,
 વારે કોણુ તેણી વાર, સર્વ હારનાર છે,
 કર્ણે રામસેવા આધી, અભેદકવચ અંગે,

૨૫૨ ધર્મતત્ત્વ-ધર્મ શું છે તેનું ખરેખરું સ્વસ્થ અર્થાત્ બી'ગાદિકને
 કેમ જીતવા તેનો પડકો વિચાર કરીને પછી કાગ આરબનું એવો ધર્મનો
 તત્વાર્થ છે, અને તું તો એકાએક યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયોછું, તે ગોચ
 નથી. ૨૫૩ શિષ્ટ છ૦—તું પોતાને શિષ્ટપુરુષોનો સરદાર જાણેછે.

કેઇ પેર જીતો તેને, હૃદે સારનાર છે ! !

૨૫૪

દુર્યોધન દુષ્ટ કૂર, જનકને પુર જઈ,
નીલાંબર કને સીંચ્યો, ગદાયુધ ગાજતું;
એક ગુરૂદેશ શિષ્ય, તેમાંય તે વધી પડ્યો,
વઢે કોણ તેની સંગ । વિચારીને આજ તુ;
ત્યાકને ગીઝાવ્યા ઘણા, રાયને મનાવ્યા ઘણા,
રાખી નવ કાંઈ માણા, વેગે આવે વાજ તું ।
કળાકુશળ થયો તં, ગયો ગર્વ મારો તદા,
મનજીતું ન તાગ જેવું, મન મારું લાજતું ! !
પરશુરામની સંગ, એક રથે યેસી કરો,
રાશ કર ધરી કરી, જીવે ગયા ન હોય;
મત્તાવીશ દિન સુધી, સાચિ વિનાના છતાં,
અંતકથુ લડ્યા ભીખ, જાણ્ય સામા એહ છે;
એક રથે કરો જીત્યા, પરશુધરને પૂરા,
તેની સાથ લઢે કોણ, પ્રહ્લાચારી તહ છે;

૨૫૫

૨૫૪ શત્રુઓના નામ ગણાવેહ. ભૂરિશ્રવા ઇં. પ્રયોગે—યોજના કરે—મૂકે રામમેવા—પરશુરામની સેવા. અર્થાત્ પરશુરામ પાસેથી તેણે વિદ્યા મેળવીહો અભેદ—ન તૂટે એવું.

૨૫૫ યુધિષ્ઠિર બીમને કહે છે દુર્યોધન ઇં જનકને પુર—મિથિલા નગરીમા. નીલામર—મળરાગ. એક ઇં—તું પણ બળરામનો શિષ્ય છે અને તે પણ તેનોજ શિષ્ય છે, એમ છતાં તેમાય (ગદાયુધમા પણ) તે વધી પડ્યો—વધારે કુશળ થઈ ગયો । વઢે—વઢી શકે. વેગે ઇં—તુ તો આમથો વેગથી વાજ આવે છે । કળાકુશળ ઇં—જ્યારે તે (દુર્યોધન) યુદ્ધ વગેરેની કળામા કુશળ થયો, તદા (ત્યારથી) મારો ગર્વ ગયો તુ દુર્યોધનને જીતવાની આશા રાખે છે તે કેવળ તારી એકસી છે, એ ધ્વનિ

કાશીપુર મધ્ય ગયા, બ્રાત કાળે જીત્યા ભૂર,
 સર્વ પૃથ્વીપતિ નમ્યા, મોટા એવા મેહ છે. ૨૫૬
 વળી આપણે ને જીત્યા, યુદ્ધબળે કરી રાય,
 તેહ સહુ એના થશે, સન્માન કરે ધણું;
 ભીષ્મ દ્રોણ કૃપાચાર્ય, દ્વય ચક્ષે જોનારા છે !
 તોયપણ તેના થશે, વધુ વીર્ય બમણું;
 ખાયછે તે તેનું અન્ન, માટે સા'યકારી થશે !
 જુદ્ધે કોણ તંત્રુ જશે, કૃષ્ણ વિનાના ગણુ;
 દિવ્યાસ્ત્રના ધારનાર, ત્રૈવીર ભારનાર.
 એવા સાથે કરો કશું ? જાણ્યું બળ જોતાં !! ૨૫૭

૨૫૬ ભીષ્મ પણ જીતાય એવા નથી તે કહે છે: પરશુરામની ધૃ.,
 પરશુરામની સંગ—પરશુરામની સામે. એક—એકવા—સૈન્ય વિનાના
 રાશ ધૃ.—(અર્થાત્ સારથિ વિનાના હોવાથી). અતકશુ—કાળ સાથે
 (પરશુરામ ક્ષત્રિયનો અંત કરનાર હોવાથી વળી જીજ્ઞ દરતા તે વધારે
 બળવાન છે તેનું કારણ કહે છે: બ્રહ્મચારી ધૃ. કાશીપુર ધૃ.—પોતાના
 બાઇઓને માટે સ્વયંવરની કન્યાઓનું હલ કરવા તે કાશીપુરમાં ગયા હતા
 અને ત્યાં બ્રાતને કાળે ભૂર(ભૂરિ—ધણ)ને જીત્યા. મેહ—મેધ જેવા
 મહાન.

૨૫૭ દુર્યોધનની સાહાયસંપત્તિ વર્ણે છે: વળી ધૃ. એના થશે તેનું
 ૧૨જી કહેછે: સન્માન ધૃ.—કેમકે દુર્યોધન તેમનું ધણું સન્માન કરેછે. તું
 કહેશે કે ભીષ્મ વગેરે તો ન્યાય બુદ્ધિવાળા હોવાથી કેવળ દુર્યોધનનોજ
 પક્ષ ન કરતા આપણો પણ પક્ષ કરશે, તો તેમ નથી: ભીષ્મ ધૃ. દ્વયચક્ષે
 —જે આખોએ અર્થાત્ બન્ને પક્ષને સમાન દૃષ્ટિથી વીર્ય—બળ. દુર્યોધનનો
 પક્ષ જા માટે કરશે તે કહેછે; ખાય છે ઈં તેનું—તેમની મામે અર્થાર
 કૃષ્ણ વિના જીજ્ઞે કોણ એવો છે કે ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃપાચાર્ય સાથે યુદ્ધ
 કરવા જશે ? કરો કશું—શું કરો એમ છે ?

ને ને આ'વકારી મળ્યા, તે તે જ્ઞેયજા છે જ્ઞેય,
 દિવ્ય વસ્તવાળા ઘણા. જીતો કેવો પેરથી ?
 અશ્વના અશ્વારને કે, પગે ચાકનાર પો'ચે ?
 મોંમાં માથ તેણે જોદ્ય, વકર્યો શુ વેરથી ?
 અદ્યપમાંહો ઘણું કહ્યું, હાલ સામા થયે હારં,
 વિચારી જો માટે વાત. કાચે ક'પુ કરયો;
 અરિગલાગલ જાણી, જાણું જીવ કરવાને,
 શાસ્ત્રમ મત એ વાત, રીખ્યો ગુરૂ મે'રથી. ૨૫૮
 એવા વાણી ભીમે સુણી, કાપાડિનથી ક'ચો આતિ,
 ભીખ્યાદિથી લય થયું ! ગયું સર્વ જવાનું ! !
 વાર નથી વાત જ્ઞાત, કહિન કાંઈ નથી એ,
 મર્યાદા માનું'છું. અગો, થવાનું તે થવાનું ! !
 જ્યારે ત્રણ જોતે નહિ, કે નવ કો અન્ય જોતો,
 ત્યારે ભક્તે સહે દુઃખ, જ'ગદાતી હવાનું !
 એમ વહી રતખંધ થયો, એવે આલ્યા વ્યાસ ત્યાંહી,
 નૃપાણે કહ્યું પૂજન, ગયુ કષ્ટ કવાનું. ૨૫૯

૨૫૮ દુર્ગાધનના ખીજ માલકારકનું બળ વર્ણવે; જે જે ધન.
 વકર્યો ધન — તું એકલા પેરને સમારીને શું વકર્યોછે—હરકેરાઈ રવો છે !
 હાલ—હાલને સમે. અરિગલાગલ—શત્રુનું બળ અને તેની નિર્જાળતા.
 શાસ્ત્રસંમત—રાજનીતિના સાઅમાં કયું રાજેથી.

૨૫૯ વાર—સારી. ત્રણ—અર્જુન વગેરે ખીજ ત્રણ બાધ. રતખંધ—
 નડજેવો—રિધર. કવાનું—ખીમના મનમાં જે વેર રૂપી ક્વા (નદારો પવન)
 લાગ્યો હતો તેનું કષ્ટ થયું અર્થાત્ વ્યામના આગવાથી તેમની વાળી સાંજ.
 બવાથી તથા તેમની સલાહ લેવાથી તેમનું દુઃખ નિવૃત્ત થયું.

વ્યાસે મંત્ર અરપીને, પાર્થ પઠાવ્યો પ્રમાણ,
 દિવ્યાસ્ત્ર તે શીખી આવ્યો, જીત્યા પેલા સર્વને;
 અક્ષૌહિણી એકાદશ, સંહારી સેના તે બેચે,
 ભીમાર્જુન ભડ ભ્રાત, પામ્યા રાજ્યપર્વને;
 જ્યાં જ્યાં ધર્મ ત્યાં ત્યાં જય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં કપટ,
 જ્યાં જ્યાં ભીમ ત્યાં ત્યાં રૌદ્ર, ગાળી નાખે ગર્વને;
 ધન્ય ભીમભડ ધન્ય, રંગાયો તું એક રમે,
 ખાંને ખવાર કર્યા ખેત્રી, ખીલ્યા ટાંગી ખર્વને. ૨૬૦

વામનનમન.

ધૂર્તવામન કહાવે, કવિ નમન કરેછે,
 ભક્ત દમન દમેછે. પ્રસિદ્ધ પુરાણમાં;

૨૬૦ હવે કવિ અંધનો ઉપસહાર કરેછે: વ્યાસે ઇં જીત્યા ઇં—
 પછીથી અર્જુને દિવ્યાસ્ત્રના બેળાથી સર્વને (કૌરવોના અત્રસંગને) પહેલા
 (ઉત્તરગોમુદમા—વિરાટરાજની ગાયો પાંચી વાળી આણવાને પ્રસંગે)
 જીત્યા પછી ખીજવાર કેને જીત્યા તે કહેછે: અક્ષૌહિણી ઇં—ભીમ અને
 અર્જુને મળીને અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના સંહારી (૨૧૮૭૦ રથ, ૨૧૮૭૦
 દાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર, અને ૧૦૮૩૫૦ પાવદળ મળીને એક અક્ષૌહિણી
 કહેવાયછે . આખા મહાભારતનું તત્વરૂપ સૂત્ર કહેછે: જ્યાં જ્યાં ઇં—જ્યાં
 જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં ત્યાં જય છે (“યતોર્ધમ સ્તતોજયઃ” એ વાક્યનો અનુવાદ)
 એ વાતનાં દર્શાવત કહેછે: જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં ત્યાં કપટ—મતલમ આ છે.
 જે વસ્તુ જેવી નથી તેને તેવી દેખાડવી, એને કપટ કહેછે. સંગારને તત્વ-
 શાનીઓ ‘યદમાત્મા રૂપ જુએ છે અને તેનું (સંસારનું) જે રૂપ સામાન્ય
 જનને દેખાય છે તે રૂપ (તાત્વિક દષ્ટિએ) યથાર્થ ન હોવાથી તેને મિથ્યા
 અથવા કપટ રૂપ કહેછે. કૃષ્ણને કપટ રૂપે વર્ણવવામાં વ્યામનો તથા આ
 કવિનો પણ એજ આશય છે, એમ સમજવું કેમકે કૃષ્ણને મહાભારત
 વગેરેમાં વારવાર પરમાત્મા રૂપેજ વર્ણ્યા છે એક રસે—રૌદ્રરમે ખેત્રી
 — (યુદ્ધ રૂપી ખેત્રમાં) ખર્વને—અનત (યોદ્ધાઓ) ને.

કપટી કપટ રૂપ, દાતાર અપટ ઝાલ્યો,
ચતુર ચપટ ચુંદ્યો, આવી પડ્યો હાણમાં;
ભાવથી ભજન કરો, સમજ વજન વારૂ,
સંભારો સજન સહુ, પેરથી પ્રમાણમાં;
કવિરાજરાજેશ્વર, કરે કાજ રવિ સગું,
લીધું રાજ્ય બલિતાણું, મૌઢી પીડા પ્રાણમાં. ૨૬૧
કેઇ પેર વેર વાળ્યું, સ્વાર્થ સ્વય સાધવાને,
વામન આરાધવાને, વા'લે વર્ણન કરું;
એક ચિત્તે સુણો સર્વ, વિત્તે વસુધરા વ્યાપી,
ખચિત ખરેખરું છે, બન્યું તેવું ઉચ્ચરું;
સુશુભ્રે શ્રોતા તમામ, કેઇ પેરે બલિ ઠગ્યો,
હેલામાં મૂકાવી હામ, વામન વા'લે વરું;
પ્રભુ મેમ ધરો પૂરો, કવિમણિ સાચાપર,
મે'ર કરી કેર કર્યો, વર્ણવતાં ના હરું. ૨૬૨

૨૬૧ કરિ પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે મંથને અ તે વિષ્ણુના દશ અવતાર-
માથી વામનને નમસ્કાર કરેછેઃ ધૂર્ત ઈં બક્ત ઇં—એ વામન બક્તદમન
(બક્તોને દમતાર) છે અને તેથી તે દમ છે (દુઃખ દે છે), એ વાત પુરા-
ણમાં (ભાગવતાદિકમાં) પ્રસિદ્ધ છે. વામન બલિને કપટથી છળ્યો તે વર્ણ
છે ? ચતુર ઈં—તે ચતુર રાજાને એવો ચુંદ્યો કે તે ચપટ થઇ ગયો ! સમજ
ઈં—વામનનું કપટરૂપ વારૂ (ઠીક) વજન સમજાને પછી તેનું ભાવથી
ભજન કરો (વકેશિત). અર્થાત્ એવા કપટીને તે શું કરવા બળેછો ? કરે કાજ
ઈં—તે કવિ રવિસમું કાજ કરે છે—અર્થાત્ વામનના દોષનો પણ પ્રકાર
કરે છે; જેમ, [લીધું ઇં—તેણે બલિરાજાનું રાજ્ય કપટથી લીધું તેથી
મારા પ્રાણમાં મૌઢી પીડા થઈ છે ! (કેમકે નિરપરાધી, બક્ત અને દાતાર
છતાં તેને વામને છળ્યો એ ઠીક ન કર્યું ! !)

૨૬૨ કવિ શ્રોતાને વામનનું કપટ વિસ્તારથી કહે છેઃ કેઇ પેર ઈં.
સ્વય સ્વાર્થ—પોતાનો (પોતાના પક્ષના દેવોનો) અર્થ સાધવાને વામને ,—

પ્રાણધર પ્રાણી સર્વે, સુર ને અસુર કા'વે,
 જૂતદયા લલી લાજો, ભાવે ભગવાનમાં ! !
 સુર સાચા સગા માની, સોંઢયા સા'ય કરવાને,
 માગણુ ૩૫ ધાર્યું, લજ્જા કુળવાનમાં ! !
 દયાપવા દાનેશ્વરી, ઉચરિયા વારૂ વેદ,
 વાડવે જણાવ્યો વિધિ, ફેલ ફળવાનમાં;
 ગુરૂવેણુ માન્યું નહિ, કપટ પિછાન્યુ નહિ,
 મેલુ જળ છાન્યું નહિ, જામ્યો જગવાનમાં. ૨૬૩
 તેડી વા'લે વામનને, દાન દેવા લાગ્યો નૃપ,
 વિના વાંકે દિજ કીધો, કાણો કટ વારમાં;

કયી રીતે દેવોતું વેર વાળ્યું તે હું વાહાલથી વર્ણ્યું. શામાટે ? વાગન આ-
 રાધવાને—તેને પ્રસન્ન કરવાને. (હરિનાં ચરિત્ર ગાવાથી તે પ્રસન્ન થાય
 માટે) મિતે ઇ—જેણે પોતાના વિત્ત(જળ)થી વસુધરા (પૃથ્વી)
 વ્યાપ્ત કરી. મે'ર ઇ—તમે મેહેર (દયા) કરીતે પછી તેના ઉપર કેર
 (જુલમ) કર્યો !

૨૬૩ વામનની વિગત દષ્ટિ વર્ણ્યું છે પ્રાણધર ઇં સુર અને અસુર
 સર્વે પ્રાણને ધારણ કરનારા છે માટે પ્રાણી કહેવાય છે; અને પ્રાણીના
 પર દયા કરવી તે જૂતદયા કહેવાય છે એ જૂતદયા ભગવાનમાં કેવી છે
 તે તમે જુઓ ! ! અર્થાત્ તેણે અસુરોને સહાયા છે તેથી તેનામાં જૂત-
 દયા નથી, એ ધ્વનિ છે. પશુપાન વર્ણ્યું છે. સુર ઇં. માગણુ ઇં—જે
 કુળવાનમાં લજ્જા ૩૫ મણાય એવું માગણુ ૩૫ તેમણે ધાર્યું. દાનેશ્વરી
 —બલિરાગ જળ વર્ણ્યું છે. ઉચરિયા ઇં વાડવે ઇં—વાડવે (શાહજો
 —શુકાચાર્ય) બલિને વિધિ જણાવ્યો કે આ ફળવાન(દાનનું ફળ આપ-
 નાર વાગન)માં ફેલ (હેનરપડી) છે. છાન્યુ—ગાણું. જામ્યો ઇં—
 અને જગવાન(જગત્વાજો—વિનાશરૂપ વિધ્ય)માં જામ્યો—વિધ્યની
 બકિતમાં લીન થયો !

તોય રાય ડગ્યો નહિ, ક્ષિતુરથી કુગ્યો નહિ,
 જૂલમથી ઝગ્યો નહિ, દાવ શો દાતારમાં ! !
 માગ્ય માગ્ય કહ્યું મુખ, ત્રણ ક્રમ માગ્યાં તેણે,
 મનાવતાં માન્યું નહિ, માહું શું મુસારમાં ! !
 આપું ત્રણ ક્રમ જૂમિ, ભાવે જૂપ વધો જ્યારે,
 કીડીનો કુંજર ત્યારે, બન્યો બડો બારમાં. ૨૬૪
 એક પાદ પૃથ્વી સહુ, ઘટિકામાં ઘેરી લોધી;
 બીજે પાદે નભ સર્વ, ઘેરિયું ગુમાનથી;
 ત્રીજે પદ ધરું ક્યાંહાં, વદ વદ વાર થાય,
 વિસ્મય પામ્યો નૃપાળ, ડગ્યો નહિ દાનથી;
 એવે પાર્ષદને તેડી, જૂલમી જડી ત્યાં બેડી,
 કકળે કેડાવેડી સૌ, વિસ્મય શો વાનથી ! !
 આખ્ય આખ્ય વેલો આખ્ય, વિડારું હું વાર થયે,
 તદા બલિ બેલ્યો મુખ, જાઉં ભલે જનનથી ! ! ૧૬૫

૨૬૪ વિના વાંકે ઇ—દાન આપતી વખતે શુક્રાચાર્યે ઝારીના નાળામાં
 પેશી પાણી રેડ્યું ત્યારે તેમાં દર્ભની શળી ખોરીને તેને વામને કાગો કર્યો.
 ઝગ્યો નહિ—ગુસ્સે ન થયો દાવ ઇ—જે દાતારજ છે તેનામા દાવ કરવાપણું
 શું કરવા હોય ! ! ક્રમ—ડગલા મનાવતા ત્રણ ડગલા માગવાનો ભેદ ન
 સમજીને વધારે માગવાને સમજાવતાં માહું ઇ—કવિ વક્રોક્તિથી કહેછે કે
 ત્રણ ડગલા જૂમિ માગી તેમા વામને શું માહું માગ્યુ વાર ? અપવા તેથી
 મુસાર (વામન) માં માહું કહેવા જેવું શું છે વાર ? કીડીનો કુંજર—
 અર્થાત્ મોહું વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું.

૨૬૫ પાર્ષદ—પિણ્ણના દૂત. કકળે ઇ—સૌ (પ્રજા) કેડાવેડી
 (એક એકનું જોધને) કકળે છે, (અને કહે છે કે) આ વાનથી—દેહથી
 (હરિ એક પગલાંમાં બધી પૃથ્વી અને બીજામા બધું આકાશ લેઈ લે એમાં)

ત્રીજો પાદ ધરે મલુ, આ મસ્તક મારા પર,
દાખિયો દાનેશ્વરી ત્યાં, કંપે કો' કપટથી ! !

વિધ્યાવળી વપુ દુઃખ, આક્રોશ કરે અપાર,
દયા નહિ દિલ આણી, ઝાલિયો ઝપટથી;

મારિયો અપાર માર, ફિરતાર ભુઓ કૂડા,
કવીશ્વર નમે કેમ ! એ જિયો અપટથી !

એકે એક રૂપ મધ્યે, કપટતણું કલંક,

કવિમણિ નમે તેને, લુહતો લપટથી ? ૨૬૬

બલિવર્દ પેર બલિ, નાથીને નચાવ્યો ઘણો,

ભાવિ ભક્ત ભાવ્યો નહિ, સ્વારથી એ સ્વારથી;

રણમલ્લ રીઝ્યો જ્યારે, પાતળમાં ચાપ્યો ત્યારે,

ખીજતાં ખરાબ કર્યો, મેમી પરમારથી !

વંદો વંદો વામન એ, વા'લ આણી આણી ઉર,

વાર વાત નથી કાંઈ, મોટો મેનો મારથી !

કવિમણિ કવિ રાજ, નેમધારી નમનારે,

કપટીને નમે તેમા ? કૂડો લહ્યો ક્યારથી ! ! ૨૬૭

શો વિરમય છે ! ! જાઉં છું—મયે હું મરું તો મરું પણ ત્રીજા પગલાની
જગો મારા માથાપર આપુ છું.

૨૬૬ કંપે છું—કવિ કહેછે કે હું જોતાં કહે, આ વામન કપટથી
કંપેછે વાર ? વિધ્યાવળી—બલિ રાજની સ્ત્રી આક્રોશ—વિવાપ લુહતો
—આજોટનો. કવિમણિ વલ્લભ લપટથી (ખુશામત કરીને) લુહતો
(તેના આગળ આજોટનો આજોટનો) તેને નમે શું ? અર્થાત્ નજ
નમે ! !

૨૬૭ બલિવર્દ—બળદ ભાવિ—ભાવિક. રણમલ્લ—સુધ્ધ કરવામાં
મદન જેવા વામન મેમી છું—(બલિનાં વિશેષણ) કવિ વક્તોક્તિમા કહે-

માર મારના ઉચ્ચાર, કંપ જંપ ટાળી કર્યા,
વિચાર ક્યાં વાર હોય, કપટના કાર્યમાં;
ધારો ધારો ધ્યાન તેનું, ધિઃક ધિઃક ધિઃક લોક,
કૃપતાં જે ફેલ કરે, ખપે પાછો આર્યમાં ! !
માની બાપનું હું બૂડ્યો, અનમી નમ્યો હું શેણે ?
કપટપટુ વામન, અરેરે અનાર્યમાં ! !
સમદૃષ્ટિ રાખી હોત, સુર ને અસુર પર,
નમ્યું ખરું થાત મારું, લેખત આચાર્યમાં ! ! ૨૬૮
ગાડરાંની ગાંઠય પડ્યે, વગોવાયો વાધ મોટો,
નમન શું વામનને, દાબિયો દાનેશ્વરી ! !
ઘસવી નાખોને નાક, નાકલીટી તાણી તાણી,
સાચું સ્વરૂપ તો આ છે, ધ્યાનમાં જુઓ ધરી;
કપટ ન સાંખો કોનું, કપટમાં જાલો હાથ,
નફટમાં ખપો નમો, વામણો વાલે વરી ! !
ધુરંધર કવીશ્વર, કનિરાજ રાજેશ્વર,
વાર ન વામનેશ્વર, વદ્ધલ કે' ઉચ્ચરી. ૨૬૯

છે: વંદો ઈં. વાર ઈં—પણ વામને કપટ ક્યું એ વાત કાંઈ વાર (ઠીક)
નથી, એ મોટા મહારથી શાનો ! કેમ ન નમે તે કહેછે: કૂડો ઈં—
કેમકે તેને ક્યારથી (ક્યારનોય) કૂડો લલોછે ! !

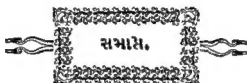
૨૬૮ કોઈ કવિને કહેશે કે ત્યારે તમે પ્રથમ કેમ નમ્યા ? તેવિશે કહેછે:
માની ઈં. નમ્યો માટે પરતાવો કરેછે: અનમી ઈં. કપટપટુ—કપટ
કરવામાં કુશળ અનાર્યમાં—અનાર્યમાં ગણાય તેવો.

૨૬૯ ગાડરાં ઈં—જેમ કોઈ મોટો વાધ ગાડરાંની સોળતમાં આવે
તો તે પણ તેમની દશાને પામે ! તેમજ હું પણ ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાઈને

શ્રમસાર્થક.

રસિલો આ રૌદ્રરસ, નસિલો આ કવીશ્વર,
 વસિલો આ માને વેરી, તેના પથ પૂરો આ;
 ગર્વ ને ગુમાનવંત, સર્વને જે સ્વદષ ગણે,
 પર્વને અપર્વ કરે, શિરોમણિ શૂરો આ;
 ભગવંત સમ ભણો, કુળવંત કવિમુત,
 ગુણવંત ગણો ઘણો, રજ ના અધૂરો આ;
 એક સાત સાત એકે, ટેક તોર તર્યો પૂરો,
 છેક છત વાધી ગઈ, ખોલ નથી બૂરો આ !!

૨૭૦

(લોકાને અનુવર્તિનિ) વામનને નમ્યો । પણ ખરું પૂછો તો, નમન ઇં.
 સાચું સ્વરૂપ ઇં—જો ભક્તાનું ખરું સ્વરૂપ પૂછતા હો તો તે આ છે. તે
 સાચું સ્વરૂપ કહેછે: કપટ ઇં. વાર ઇં—વલ્લભ કહેછે કે તે વામનેશ્વર
 વાર (ઠીક—સારો) નથી.

૨૭૦ નસીલો—એકનસિયો—દહીલો વસિલો ઇં—જો વસિલાને
 વેરી જેવો માને—કોઈનો પક્ષ કરે નહિ. અથવા કોઈના વસિલાની દરકાર
 ન રાખે પર્વને—અર્થાત્ ઉત્તમને. એક સાત સાત એકે—સંવત ૧૭૭૧માં.
 છેક છત વાધી ગઈ—ઘણાજ શ્રાવણ બની ગયો । ।